

12 КИЇВ-1986

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- XXVII з'їзд КПРС і вдосконалення управління народним господарством
- XXVII з'їзд КПРС про зміни в Статуті партії
- Патріотичне виховання трудящих — складова частина ідеологічної роботи на сучасному етапі

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 29 14 66. 28 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*

Художній редактор *І. М. Алейнікова*

Технічні редактори *Л. Б. Молдавська, О. В. Дивуля*

Коректор *Н. А. Дерев'яко*

Здано до набору 13.10.86. Підп. до друку 27.11.86. БФ 33063. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 15,88. Тираж 2600 пр. Зам. 0-140.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 12, (309), декабрь, 1986. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 12 (309)

ГРУДЕНЬ

1986

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Панченко Є. Г. XXVII з'їзд КПРС і вдосконалення управління народним господарством 5
Шевченко В. Ф. XXVII з'їзд КПРС про зміни в Статуті партії 17
Байраківський А. І., Мельникова Л. О. Патріотичне виховання трудящих — складова частина ідеологічної роботи на сучасному етапі 27

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Скржинська М. В. Методика дослідження писемних джерел з античної історії Північного Причорномор'я 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

- Овчаренко П. Д., Онищенко І. Г. Діяльність парторганізацій України по розвитку міжреспубліканського співробітництва наукових та виробничих колективів (1976—1980 рр.) 42
Барановська Н. П. До питання про роль міжреспубліканського взаємобміну передовим досвідом в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва 48
* * *
Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943—1945 рр.) 55
Кулінська С. Ю. (Чернівці). Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині XIX ст. 61
Балтажі М. Ф. Деякі аспекти розвитку науково-технічної політики Народної Республіки Болгарії (1944—1986 рр.) 68
Макар Ю. І. (Чернівці). Початковий етап утвердження народно-демократичного ладу в Польщі 77

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Маїлян В. Р. (*Єреван*), Гудзь Б. Г. (*Москва*). М. П. Козеренко . 87

* * *

Матеріали суспільно-політичних читань «Історія класів і соціальних груп Української РСР» 92

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Петренко С. М. (*Полтава*). Діяльність парторганізацій України по відбудові сировинної бази цукрової промисловості (1921—1925 рр.) 106

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Кібальник Ю. Д. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник 114

НАШ КАЛЕНДАР

Носовський Є. М. (*Ворошиловград*), Теплицький Ю. М. (*Ворошиловград*). Олександр Якович Пархоменко (До 100-річчя з дня народження) 122

Божко О. І. Яків Христофорович Петерс (До 100-річчя з дня народження) 125

Ярошенко А. Д. Юрій Михайлович Коцюбинський (До 90-річчя з дня народження) 128

Буцько О. В. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков (До 90-річчя з дня народження) 132

Левін В. С. Михайло Петрович Амелін (До 90-річчя з дня народження) 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Брега Г. С. Шляхом братерського співробітництва 140

Юденков А. Ф. (*Москва*). Літопис всенародної боротьби проти загарбників 142

Зінич М. С. (*Москва*). Ідеологічна діяльність Комуністичної партії в 1941—1945 рр. 145

Замлинський В. О. За законами інтернаціоналізму 147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Юрченко Олександр Трохимович 149

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1986 р. 150

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства

Панченко Е. Г. XXVII съезд КПСС и совершенствование управления народным хозяйством	5
Шевченко В. Ф. XXVII съезд КПСС об изменениях в Уставе партии	17
Байраковский А. И., Мельникова Л. А. Патриотическое воспитание трудящихся — составная часть идеологической работы на современном этапе	27

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Скржинская М. В. Методика исследования письменных источников по античной истории Северного Причерноморья	34
--	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории борьбы КПСС и трудящихся СССР за научно-технический прогресс

Овчаренко П. Д., Онищенко И. Г. Деятельность парторганизаций Украины по развитию межреспубликанского сотрудничества научных и производственных коллективов (1976—1980 гг.)	42
Барановская Н. П. К вопросу о роли межреспубликанского взаимобмена передовым опытом в интенсификации сельскохозяйственного производства	48
* * *	
Ларин А. Ф., Маковская Н. В. Борьба за улучшение санитарного состояния освобожденных районов УССР (1943—1945 гг.)	55
Кулинская С. Е. (<i>Чернигов</i>). Изменения в социально-классовой структуре населения Киева во второй половине XIX ст.	61
Балтажи Н. Ф. Некоторые аспекты развития научно-технической политики Народной Республики Болгарии (1944—1986 гг.)	68
Макар Ю. И. (<i>Черновцы</i>). Начальный этап утверждения народно-демократического строя в Польше	77

ЗАМЕТКИ

Борцы за счастье народа

Маилян В. Р. (<i>Ереван</i>), Гудзь Б. Г. (<i>Москва</i>). М. П. Козеренко	87
* * *	
Материалы общественно-политических чтений «История классов и социальных групп Украинской ССР»	92

Трибуна молодого автора

Петренко С. М. (<i>Полтава</i>). Деятельность парторганизаций Украины по восстановлению сырьевой базы сахарной промышленности (1921—1925 гг.)	106
---	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Кибальник Ю. Д. Киево-Печерский государственный историко-культурный заповедник	114
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Носовский Е. Н. (<i>Ворошиловград</i>), Теллицкий Ю. М. (<i>Ворошиловград</i>). Александр Яковлевич Пархоменко (К 100-летию со дня рождения)	122
Божко О. И. Яков Христофорович Петерс (К 100-летию со дня рождения)	125
Ярошенко А. Д. Юрий Михайлович Коцюбинский (К 90-летию со дня рождения)	128
Буцко О. В. Маршал Советского Союза Г. К. Жуков (К 90-летию со дня рождения)	132
Левин В. С. Михаил Петрович Амелин (К 90-летию со дня рождения)	136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Брега Г. С. Путем братского сотрудничества	140
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>). Летопись всенародной борьбы против захватчиков	142
Зиннич М. С. (<i>Москва</i>). Идеологическая деятельность Коммунистической партии в 1941—1945 гг.	145
Замлинский В. А. По законам интернационализма	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

<u>Юрченко Александр Трофимович</u>	149
* * *	
Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1986 г. . .	150

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Є. Г. ПАНЧЕНКО (Київ)

XXVII З'їзд КПРС І ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ НАРОДНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Однією з важливих складових економічної стратегії партії, розробленої XXVII з'їздом КПРС, є глибока перебудова господарського механізму, створення цілісної, ефективної й гнучкої системи управління. Нині створилася така ситуація, коли вже не можна обмежуватися частковими поліпшеннями окремих елементів механізму керівництва економікою. Назріла необхідність здійснення радикальної реформи господарського управління. «Смисл її в тому, — наголошувалось у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, — щоб на ділі підпорядкувати все наше виробництво суспільним потребам, задоволенню потреб людей, націлити управління на підвищення ефективності і якості, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток заінтересованості працівників в результатах праці, ініціативи і соціалістичної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і насамперед у трудових колективах»¹.

Діюча система управління в основному склалася кілька десятиліть тому і відображає умови перших етапів соціалістичного будівництва.

Це, звичайно, постійно враховувалося в економічній політиці партії — здійснювалося чимало заходів, спрямованих на вдосконалення господарського механізму. Досить згадати пошуки нових форм поєднання галузевого і територіального управління наприкінці 50-х років, економічну реформу 60-х років, нові підходи до планування і управління наприкінці 70-х років, економічні експерименти у першій половині 80-х років, перехід на нові умови господарювання підприємств і об'єднань в дванадцятій п'ятиріччі. В нових умовах господарювання в Українській РСР працюють 1,8 тис. об'єднань і підприємств, на долю яких припадає більше половини обсягу виробництва продукції².

Досвід роботи цих підприємств показує, що економічний експеримент підвищує відповідальність колективів за виконання поставок продукції стосовно до замовлень споживачів. В цьому зв'язку на зустрічі з партійним активом Краснодарського краю М. С. Горбачов наводив дані про зменшення недопоставок за 8 місяців поточного року в порівнянні з відповідним періодом минулого року майже вдвічі — 39 млрд. крб. до 5 млрд. крб., хоч становище з договірною дисципліною ще лишається незадовільним³. Нові умови господарювання сприяють реалізації прийнятних планів з меншою чисельністю працівників. Розширилась самостійність підприємств у використанні фондів розвитку виробництва і заохочення людей. Разом з тим результати крупномасштабного експерименту свідчать, що він не забезпечує істотних зрушень у прискоренні темпів росту виробництва і технічного переозброєння підприємств. Значна частина підприємств не виконує планових завдань по зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції і т. ін.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 39.

² Умение управлять // Правда України.— 1986.— 27 июля.

³ Рад. Україна.— 1986.— 21 вер.

Найбільш конкретним проявом застарілих методів управління є так званий «затратний» характер нашої економіки, орієнтація на «вал» як основний плановий і звітний показник роботи підприємств, об'єднань, міністерств і відомств, народного господарства в цілому. Така практика була піддана гострій критиці на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС. «...Заради збільшення «валу», — зазначав на Пленумі М. С. Горбачов, — часто-густо використовуються дорогі матеріали, наганяється вага машин, накручуються тонно-кілометри, роздувається внутрігосподарський оборот тощо. Ми боремося за ефективність, але подивіться, в якій справді безглуздій ситуації опиняються господарські керівники: виготовили дешевий виріб — дістали прочухана за те, що недодали продукції у карбованцях, впровадили нововведення, зекономили ресурси — знову поставили підприємство, а то і всю галузь у невідгідне становище»⁴. Звичайно, настав час розрубати цей «валовий вузол».

Наслідком істотних недоліків у господарському механізмі є також незадовільні показники якості вироблюваної продукції, кінцеві результати виробничо-господарської діяльності об'єднань. Як зазначалося на XXVII з'їзді Комунистичної партії України, більше половини машин, устаткування і товарів народного споживання, що випускаються в республіці і підлягають атестації, за технічним рівнем і якістю поступаються кращим світовим та вітчизняним зразкам.

Справа докорінної перебудови системи господарського управління надзвичайно складна і торкається не лише господарських органів, підприємств і об'єднань, а й всіх трудових колективів, первинних парторганізацій і партійних комітетів. Адже завдання по вдосконаленню всієї системи управління мають не тільки велике господарське, а й важливе політичне значення. «Ось чому їх здійснення повинно бути під неослабним контролем і керівництвом партійних організацій»⁵, — зазначалося на XXVII з'їзді КПРС.

Конкретність і наполегливість партійних організацій у здійсненні політики партії по перебудові господарського механізму зумовлює врахування висунутої XXVII з'їздом КПРС концепції радикальної реформи управління економікою. По-перше, мова йде насамперед про те, що цілеспрямоване вдосконалення методів господарювання не є самоціллю, а невід'ємною передумовою крутого прискорення науково-технічного і соціально-економічного прогресу, активізації людського фактора. Отже, і в партійному керівництві економікою важливо виявляти не кількість заходів по перебудові управління, що містяться у відповідних планах і звітах, а їх дієвість в реалізації резервів прискорення, використання передових методів раціонального господарювання. Саме такий підхід, зокрема, відображає гостра критика на адресу деяких керівників Донецької області, що була висловлена в доповіді В. В. Щербицького на липневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України в зв'язку з їх ігноруванням впровадження схваленого ЦК Компартії України досвіду роботи Ворошиловградського територіального управління Держкомнафтопродукту УРСР по організації централізованого забезпечення народного господарства і населення області паливно-мастильними матеріалами. Тут досягнуті переконливі результати: при збільшенні автотракторного парку споживання бензину зменшилось на 8%⁶. Для Донецької області, де проблема економії пального дуже гостра, зазначений досвід надзвичайно важливий, а тому ставлення до його впровадження обов'язково повинно отримувати політичну оцінку з боку партійних комітетів.

По-друге, точне визначення партійними організаціями ролі і місця кожного підрозділу, кожного комуніста в здійсненні реформи gospodar-

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 16 черв. 1986 року.— К., 1986.— С. 33.

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комунистичної партії Радянського Союзу.— С. 304.

⁶ Рад. Україна.— 1986.— 12 лип.

ського механізму, налагодження чіткого і дійового контролю за цією роботою, вирішення кадрових питань і т. ін. потребують глибокого розуміння всіх органічно пов'язаних між собою напрямів кардинальної перебудови системи управління економікою. В документах XXVII з'їзду КПРС визначено такі напрями перебудови і докорінного вдосконалення господарського механізму:

- підвищення дієвості централізованого керівництва економікою і вдосконалення планування;
- рішуче розширення самостійності об'єднань і підприємств, підвищення їх відповідальності за досягнення найвищих кінцевих результатів;
- перехід до економічних методів керівництва на всіх рівнях народного господарства;
- формування сучасних організаційних структур управління з урахуванням тенденції концентрації, спеціалізації і кооперування виробництва;
- оптимальне поєднання галузевого і територіального управління господарством; всебічна демократизація управління.

Принциповою лінією XXVII з'їзду КПРС є зміцнення принципу демократичного централізму, вдосконалення централізованого планового керівництва економікою одночасно з підвищенням ролі підприємств і об'єднань в управлінні.

Народногосподарський план і державний бюджет, які є головними формами демократичного централізму, забезпечують докорінні переваги соціалістичної системи господарювання: єдиний підхід до розв'язання проблем, цілісний і узгоджений розвиток галузей і регіонів. Тим самим створюються необхідні можливості для подолання відцентрових сил в управлінні — відомчості і місництва. Централізоване регулювання економіки в інтересах народу, за участю трудящих і під їх контролем дозволяє привести в дію вагомі джерела економічного зростання. На практиці це означає, що центральні економічні органи, галузеві міністерства повинні зосередити увагу на якісному розв'язанні проблем розвитку всієї економіки та окремих її галузей.

Підвищення дієвості централізованого керівництва економікою знаходить вияв у визначенні науково обґрунтованих темпів і пропорцій розвитку народного господарства, реалізації основних цілей економічної стратегії партії. В цьому напрямі вже зроблено перші кроки: створено нові органи централізованого керівництва групами взаємозв'язаних галузей економіки — Державний агропромисловий комітет СРСР, Бюро Ради Міністрів СРСР по машинобудуванню і Бюро Ради Міністрів СРСР по паливно-енергетичному комплексу. Їх функціонування сприятиме прискоренню темпів науково-технічного прогресу у провідних народногосподарських комплексах, збільшенню їх внеску в розвиток усієї економіки.

У системі Держагропрому СРСР, наприклад, на 40% буде прискорено процес узгодження конструкцій машин і механізмів для сільського господарства, а строки переходу на випуск нової техніки скорочено до одного-двох років. Перерозподіл коштів між галузями агропромислового комплексу дасть можливість ліквідувати існуючі диспропорції у випуску машин. Зокрема, в дванадцятій п'ятирічці виробництво високопродуктивних машин для ґрунтозахисних технологій зросте не менш як у 2,2 рази, техніки для внесення мінеральних добрив — у 5, машин для енергонасичених тракторів — майже в 3 рази. Буде розроблено і освоєно виробництво понад 380 найменувань нових машин. До 1990 р. питома вага машин, що відповідають світовому рівню, буде доведено до 80% загального обсягу продукції галузі. Причому техніка, що створюватиметься і модернізуватиметься, буде в два-три рази більш надійна і в півтора-два рази продуктивніша, ніж та, що випускається зараз⁷. При-

⁷ Ежевский А. А. Трудный путь реконструкции // Соц. индустрия.— 1986.— 27 сент.

скореними темпами розвиватимуться і переробні галузі агропромислового комплексу, транспорт, інфраструктура.

Цілеспрямовану роботу проводить і Бюро по машинобудуванню. Цей орган розпочав свою діяльність з реалізації директив партії про зміни в структурі управління машинобудуванням. В ході перебудови скорочено чисельність управлінського апарату, ліквідовано всі всесоюзні промислові об'єднання, що входили до складу міністерства. Намічено створити 430 виробничих і 150 науково-виробничих об'єднань. Завдяки цьому стане можливим перехід у відповідності з рішеннями XXVII з'їзду КПРС на дволанкову систему управління. Завдяки діяльності Бюро по машинобудуванню в галузі успішно впроваджується прогресивний принцип блочно-модульного конструювання нових машин, що забезпечує кардинальне скорочення великої кількості моделей і типів машин. Зокрема кількість типів баштових кранів вже скорочено із 100 до 8. Більшість галузевих науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій (по чисельності це 75—80%) ввійшли до складу виробничих і науково-виробничих об'єднань⁸.

Істотні зміни відбуваються в діяльності Держплану СРСР. Відповідно до рішень XXVII з'їзду КПРС він покликаний стати справжнім науково-економічним штабом країни, звільненим від розв'язання поточних господарських питань. Його структура перебудовуватиметься таким чином, щоб він повністю відповідав за збалансоване і ефективне зростання економіки. В діяльності Держплану СРСР на перший план висуваються перспективні народногосподарські проблеми формування загальноекономічних і регіональних пропорцій. Виходячи з цього, при Держплані СРСР створено новий науково-дослідний інститут з проблем прогнозування. Йому також підпорядковано академічний інститут системних досліджень.

Особливого значення набуває наукове обґрунтування п'ятирічних планів підприємств і об'єднань. Роль таких планів в організації господарської діяльності повинна бути підвищена. Адже на їх основі будується вся система управління, виконується стратегічне завдання прискорення соціально-економічного розвитку. Тому неприпустимим явищем було пониження ролі п'ятирічного плану в системі управління в останні роки, коли народне господарство, по суті, розвивалося за річними планами. Нині з такою практикою рішуче покинчено. При нових економічних методах управління життєво необхідно будувати виробничі плани на тривалій строк. Чіткі перспективи відкриваються і перед трудовими колективами, що працюють на принципах самоокупності і самофінансування. Отже, у сучасних умовах підвищується роль п'ятирічних планів і відповідальність за їх виконання.

Другий важливий напрям перебудови господарського управління — підвищення ролі основної виробничої ланки — науково-виробничих і виробничих об'єднань та підприємств, забезпечення органічної єдності їх прав і обов'язків. Як зазначалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, для цього потрібно «...перевести їх на справжній господарський, самоокупність і самофінансування, поставити рівень доходів колективів у пряму залежність від ефективності роботи...»⁹.

Саме така робота проводиться в Сумському машинобудівному науково-виробничому об'єднанні імені М. В. Фрунзе. Вона дістала високу оцінку на XXVII з'їзді КПРС¹⁰. Хоча цей колектив завжди виконував народногосподарські завдання, проте результати 1985 р. переконливо свідчать, що в умовах самофінансування він зумів виявити додаткові резерви соціально-економічного прискорення. В завершальному році минулої п'ятирічки продуктивність праці в об'єднанні зросла більш ніж на

⁸ Силаев І. Машиностроение — основа реконструкции // Соц. индустрия.— 1986.— 24 июня.

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 39.

¹⁰ Там же.— С. 43.

13%, а прибуток — на 32%. В першому році дванадцятій п'ятирічці його результати роботи кращі ніж в цілому по Мінхіммашу СРСР, хоч ця галузь і прискорила темпи свого розвитку. Ось деякі підсумки роботи за перше півріччя 1986 р. Випуск продукції в галузі збільшився на 7%, а в Сумському НВО — на 11,7%. Поставки за замовленнями міністерство виконало на 98,8%, а сумчани — на 100%. Затрати на один карбованець товарної продукції в галузі знижено на 1,6%, а в об'єднанні на 4,4%. Прибуток за цей період в міністерстві збільшився на 13,2%, а в об'єднанні — на 17,5%. Необхідно врахувати і те, що колектив об'єднання вже другий рік працює і розвивається за рахунок зароблених коштів. Причому з кожного карбованця прибутку 27 коп. відраховується в державний бюджет і 2 копійки в фонди міністерства¹¹.

Таким чином, практика переконливо свідчить про незаперечні переваги господарського механізму, що ґрунтується на самофінансуванні і самоокупності. «Розвиваючи ідеї радикальної перебудови системи управління народним господарством, — підкреслював на зустрічі з партійним активом Краснодарського краю М. С. Горбачов, — ми підемо далі. Зараз вирішено і йде широка підготовка з тим, щоб такі міністерства, як Мінхіммаш, Мінавтопром, Міннафтохімпром, Мінприлад, Мінморфлот і 36 великих підприємств та об'єднань сімнадцяти промислових міністерств у 1987 р. перевести на умови повного господарського розрахунку, самофінансування і самоокупності, тобто на ті принципи, на яких тепер працюють ВАЗ і Сумське машинобудівне об'єднання. Ми йтимемо цим шляхом наполегливо і послідовно»¹².

Піднесення ролі первинних ланок економіки — об'єднань і підприємств, розширення їх прав в управлінні тісно пов'язано із скороченням числа директивних показників. Однак, на жаль, міністерства і в дванадцятій п'ятирічці доводять до виробничників численні показники, ліміти, що не передбачені новими умовами господарювання. Такий підхід міністерств до перебудови планування суперечить настановам XXVII з'їзду КПРС і повинен одержувати відповідну оцінку трудових колективів, первинних парторганізацій і партійних комітетів галузевих органів управління. Закономірним є неухильне скорочення числа планових показників і все ширше використання в механізмі управління економічних нормативів. У новій редакції Програми КПРС зазначається: «Діяльність об'єднань і підприємств дедалі більше регулюватиметься економічними нормативами тривалої дії, що відкривають простір ініціативі і творчості трудових колективів»¹³.

Певний досвід використання нормативів в управлінні вже нагромадили колективи підприємств і організацій понад 100 союзних та республіканських міністерств і відомств. На цих підприємствах ведеться активний пошук резервів прискорення науково-технічного прогресу, розроблено плани випереджаючого зростання виробництва нової продукції. Наприклад, об'єднання Мінхіммашу СРСР збільшать у 1986 р. її випуск на 23%, Мінважмаш СРСР нарощує в першому році дванадцятій п'ятирічці виробництво машин для безперервної розливки сталі на 22%, а вантажних двосекційних магістральних тепловозів — вдвічі¹⁴. Як відомо, вироби з індексом «Н», виготовлені на Київській базовій експериментальній фабриці «Киянка», користуються великим попитом у населення. Шлях від майстерні художника до прилавка тут виріб проходить не більш як за два тижні замість колишніх чотирьох-п'яти місяців. Уже три роки підприємство бере участь в експерименті по самостійному присвоєнню зразкам своєї продукції індексу «Н» і встановленню відповідної ціни на них. Спільно з спеціалістами фірми «Одяг» фабрика затверджує зразки — еталони і відносить найбільш вдаль з них до товарів

¹¹ Деловой клуб «Правды»: Новое качество роста // Правда.—1986.—22 сент.

¹² Рад. Україна.—1986.—21 вер.

¹³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 177.

¹⁴ Хозяйствовать по-новому: Ред. // Правда.—1986.—28 апр.

поліпшеної якості. Завдяки цьому зникла тривала процедура організації підготовки виробництва, через яку новинки нерідко застарівали, не встигнувши дійти до покупця¹⁵.

Підвищення ролі нормативів передбачено і в нещодавно прийнятій ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР постанові «Про поліпшення планування, економічного стимулювання і удосконалення управління виробництвом товарів народного споживання в легкій промисловості». З метою посилення економічної відповідальності і заінтересованості колективів у досягненні високих кінцевих результатів визнано за необхідне ввести для виробничих об'єднань (підприємств) стабільні на 1987—1990 рр. нормативи відрахувань від прибутку до державного і місцевого бюджетів і міністерства, а також нормативи утворювання фондів економічного стимулювання від розрахункового прибутку, що залишається в розпорядженні підприємств¹⁶.

Перебудова господарського механізму здійснюється в усіх галузях економіки. Важливого значення набуває в цьому зв'язку докорінна перебудова механізму господарювання в агропромисловому та будівельному комплексах.

У відповідності до рішень XXVII з'їзду партії ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 20 березня 1986 р. прийняли постанову «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни»¹⁷. Передбачені в ньому заходи відкривають простір економічним методам господарювання в АПК, значно розширюють права колгоспів і радгоспів, інших організації агропрому, підвищують їх заінтересованість і відповідальність за інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва і досягнення високих кінцевих результатів. На 30—40% скорочується кількість показників в плановій документації, скасовується планування «від досягнутого рівня». З 1 січня 1987 р. впроваджується нормативний метод розробки планів. Суть цього методу полягає в тому, що плани закупки сільськогосподарської продукції, ліміти капіталовкладень, поставки основних видів матеріальних ресурсів встановлюються колгоспам і радгоспам за нормативами, що залежать від виробничого потенціалу кожного господарства. Новим є і порядок продажу державі сільськогосподарської продукції, що здійснюється у відповідності з твердими по роках п'ятирічки планами поставок у союзний та республіканський продовольчі фонди. Все, що вироблено понад плани, залишається у розпорядженні місцевих органів і використовується для поліпшення постачання населення продуктами харчування на своїй території. З 10% до 30% збільшена питома вага планового обсягу закупки картоплі, овочів, фруктів і ягід, що дозволяється реалізувати населенню через споживчу кооперацію і колгоспні ринки. З 50 до 100% зростає розмір надбавки до закупочної ціни на зерно, що продане понад середньорічного рівня минулої п'ятирічки. Причому ця надбавка виплачується лише за умов повного виконання державного плану продажу цієї продукції. З 1987 р. докорінно змінюється і порядок формування фонду заробітної плати в радгоспах. Якщо раніше він встановлювався від «досягнутого рівня», то тепер буде утворюватись за стабільними нормативами на 100 крб. реалізованої продукції. Добрі стимули встановлені для працівників, що працюють в умовах особистого або сімейного підряду. Постановою рекомендовано впроваджувати оплату праці в залежності від валового доходу, що стимулює виробництво якомога більшої кількості якісної продукції з меншими затратами ре-

¹⁵ Федрицький О. Досвід «Киянки» // Прапор комунізму.— 1986.— 12 берез.

¹⁶ Об улучшении планирования, экономического стимулирования и совершенствовании управления производством товаров народного потребления в легкой промышленности. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров УССР, 24 апреля 1986 г.— Собрание постановлений правительства СССР, 1986.— С. 334.

¹⁷ У Центральному Комітеті КПРС і Раді Міністрів СРСР.— Рад. Україна.— 1986.— 29 берез.

сурсів. Преміювання управлінських кадрів, керівників і спеціалістів ставиться у залежність від рентабельності підприємств.

Одночасно із впровадженням прогресивних методів управління агропромисловим комплексом створюються нові форми усуспільнення виробництва. Найбільше перспективною з них є крупні експериментальні агропромислові комбінати, які включають до свого складу всі колгоспи, радгоспи та підприємства інших галузей агропромислового комплексу району. Перший такий агропромисловий комбінат «Кубань» було створено в Тимашовському районі Краснодарського краю ще два роки тому. В його складі 55 організацій і підприємств, в яких працює 42 тис. чол. Позитивні результати його роботи були відзначені на засіданні Політбюро ЦК КПРС¹⁸. Схвалені пропозиції про створення ще чотирнадцяти таких комбінатів у РРФСР, Українській РСР і Білоруської РСР. Головне завдання нових формувань — це збільшення виробництва сільськогосподарської продукції і високоякісних продовольчих товарів на базі сучасної техніки і технології, здійснення виробництва, заготівлі, переробки і реалізації продукції на основі господарського розрахунку і самоокупності. Визнано доцільним в майбутньому створювати агропромислові комбінати і в інших регіонах країни.

Докорінної перебудови зазнає і система управління будівельним комплексом у відповідності з прийнятою у вересні 1986 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення управління будівельним комплексом країни». Визнано необхідним створити загальносоюзні міністерства СРСР по територіальному принципу, а Державний комітет СРСР у справах будівництва перетворено у союзно-республіканський Державний будівельний комітет СРСР (Держбуд СРСР) — постійний орган Ради Міністрів СРСР по керівництву будівельним комплексом країни¹⁹.

Відповідно і в нашій республіці постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про дальше удосконалення управління будівництвом в республіці» визнано доцільним об'єднати Міністерство будівництва підприємств важкої індустрії УРСР і Міністерство промислового будівництва УРСР в одно республіканське Міністерство будівництва УРСР²⁰. Намічено комплекс заходів по докорінній перебудові господарського механізму в капітальному будівництві, що націлює будівельників на скорочення строків і підвищення якості будівництва, подолання істотних недоліків у цій галузі. Наслідком недоліків у механізмі управління будівельним комплексом є, зокрема, і факти невиконання будівельними міністерствами і замовниками планів трьох кварталів 1986 р. На нараді в ЦК КПРС з питань перебудови управління будівництвом зазначалось, що не введено в дію дві третини виробничих фондів і потужностей, передбачених планом 9 місяців. Зірвано введення в дію об'єктів соціальної сфери²¹. Всі ці недоліки вимагають докорінно змінити відносини між замовниками і підрядниками, механізм господарювання у будівництві. По кожній будові будуть заключатись договори підряду на весь період будівництва, а оцінка виробничо-господарської діяльності будівельно-монтажних організацій буде здійснюватись за результатами виконання договорів підряду. Скорочується число планових показників.

Використовуючи досвід будівельників Білоруської РСР, з 1987 р. намічено повсюдно перейти на погоджені між замовниками і підрядниками договірні ціни на будівництво підприємств, пускових комплексів і об'єктів. Починаючи з 1986 р. будівельно-монтажні трести поетапно будуть переводитись на повний госпрозрахунок і самофінансування. Вво-

¹⁸ У Політбюро ЦК КПРС // Рад. Україна.— 1986.— 4 жовт.

¹⁹ У Центральному Комітеті КПРС і Раді Міністрів СРСР // Рад. Україна.— 1986.— 13 верес.

²⁰ В ЦК Компартії України і Раді Міністрів УРСР // Рад. Україна.— 1986.— 29 верес.

²¹ Зайков Л. Н. Намеченное выполнить // Соц. индустрия.— 1986.— 27 сент.

дяться нові економічні підйоми і важелі діювого впливу на замовників і підрядників з метою скорочення строків і підвищення якості будівництва. Зокрема, при порушенні строків введення в дію потужностей і об'єктів в доход бюджету стягується з підрядника до трьох процентів вартості будівельно-монтажних робіт по не введеним в дію об'єктам. Якщо винен замовник, то з нього також стягується в бюджет до трьох процентів вартості проектно-кошторисної документації не введених у дію основних виробничих фондів. При достроковому введенні в дію потужностей і об'єктів замовники передають генеральним підрядникам до 50% прибутку підприємства, передбаченого проектом за період, на який скорочено строк будівництва. З 1987 р. вирішено розпочати перехід до будівництва «під ключ» жилих будинків, а з 1988 р. — дитячих установ, шкіл, а також інших об'єктів. Ці завдання покладаються на нові організаційні формування—проектно-будівельні об'єднання.

Звичайно, перебудова механізму господарювання в усіх галузях економіки зумовлює широке використання економічних методів керівництва в матеріально-технічному постачанні, вдосконалення системи ціноутворення, фінансування і кредитування, вироблення діювих протизатратних стимулів.

Нині органи матеріально-технічного постачання не зацікавлені в раціональному використанні ресурсів. У той же час можливості посилення ресурсозбереження за рахунок перебудови матеріально-технічного постачання значні. Наведемо лише кілька прикладів з практики роботи Держпостачу УРСР. Організація інженерного сервісу дасть можливість за рахунок попередньої підготовки прокату економити понад 3 млн. т металу на рік. Широко відомий і нагромаджений у республіці досвід використання вторинних ресурсів. На Україні вони становлять 12% від загальної кількості матеріалів, сировини і енергії. У республіці кожна третя тонна сталі, п'ята кольорових металів, половина паперу і картону виготовляється з вторинної сировини. А всього в минулій п'ятирічці на Україні з вторинних ресурсів виготовлено продукції на 17 млрд. крб.²²

Гострій критиці на XXVII з'їзді КПРС було піддано фінансово-кредитну систему, яка недостатньо впливає на підвищення ефективності економіки. Трапляються інколи випадки, коли фінансово-кредитний механізм навіть гальмує прогресивні зміни. Зокрема, для одержання кредитів фінансові органи вимагають чимало зайвих документів і матеріалів. Заробітна плата і премії працівників банківських установ не залежить від кінцевих результатів роботи об'єднань і підприємств, що користуються кредитами. Значного поширення набула практика необгрунтованого перерозподілу прибутків, коли збитки відстаючих підприємств, міністерств, регіонів перекриваються за рахунок тих, хто дає прибутки. Звичайно, це нерідко знижує дієвість госпрозрахункових стимулів, породжує нескінченні вимоги певної частини керівників про подання допомоги з центру. Тому на XXVII з'їзді КПРС було визначено перспективні напрями зміни змісту, організації і методів роботи фінансово-кредитних органів. Адже і сьогодні залишається актуальною лєнінська думка про те, що «...всякі радикальні реформи наші приречені на невдачу, коли ми не матимемо успіху у фінансовій політиці»²³.

Головними напрямками перебудови діяльності фінансово-кредитних органів є усунення дріб'язкової регламентації роботи підприємств, економічне стимулювання прискорення науково-технічного прогресу і підвищення ефективності виробництва, зміцнення грошового обігу, госпрозрахунку. Здійснюватиметься перебудова практики стягнення податків з обороту та інших надходжень у бюджет. Всі ці зміни спрямовані на по-

²² Мостовой П. Индустрия вторичных ресурсов // Соц. индустрия.— 1985.— 3 дек.

²³ Ленін В. І. Доповідь на I Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 331.

силення впливу фінансово-кредитних важелів на зниження витрат виробництва, підвищення якості продукції і прискорення її реалізації.

«Активним інструментом економічної і соціальної політики покликані стати **ціни**»²⁴. — наголошувалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії. При цьому враховується, що в умовах інтенсифікації виробництва зростає роль цін як надійних вимірювачів ефективності витрат і результатів господарської діяльності, дійових стимулів науково-технічного прогресу, підвищення якості продукції. В ціноутворенні на перший план висувуються якісні показники виробництва. Щодо машин і устаткування це означає — продуктивність і надійність; сировини — питома вага корисних речовин; матеріалів — поліпшення технології виробництва, економне використання; товарів для населення — відповідність потребам і попиту. Ряд заходів у цьому напрямі вже здійснюється.

Цього року введено новий порядок встановлення заохочувальних надбавок до оптових цін у розмірі до 30% на якісно нову продукцію. Причому їх розмір залежить не від ціни, а від рівня ефекту. Застосовується зниження цін на продукцію першої категорії: 5% оптової ціни в першому році її випуску, 10% — у другому і 15% — у третьому. Це зниження повинне вводитися самими підприємствами, а його розмір виключається з показників фактичного виконання планів по прибутку.

Звичайно, впровадження нових методів ціноутворення в практику господарювання в умовах розширення прав первинних ланок економіки — об'єднань і підприємств — вимагає серйозної перебудови економічних служб усіх ланок управління.

Досить поширеною є практика встановлення тимчасових роздрібних цін на товари для населення при незначному поліпшенні їх якості і новизни. З цієї причини в минулому році Держкомцін УРСР відхилив пропозиції міністерств і відомств про встановлення тимчасових цін на кілька сотень виробів і було вилучено 1,5 млн. крб. незаконно одержаної виручки від реалізації товарів, що не відповідають зразкам-еталонам²⁵.

Важливого значення в перебудові системи управління економікою набуває формування сучасних організаційних структур з урахуванням тенденції розвитку продуктивних сил. Про створення комплексів взаємозв'язаних галузей йшлося вище. Одночасно утворюються принципово нові ланки в народному господарстві — міжвідомчі науково-технічні комплекси, до складу яких входять науково-дослідні установи, конструкторські і технологічні організації, дослідні підприємства, інженерні центри. На відміну від діючих форм управління міжгалузеві науково-технічні комплекси не лише проводять дослідження і використовують їх результати у виробництві, а й удосконалюють різні види техніки, технології і матеріалів. Вони також координують дослідження і розробки з відповідних напрямів Комплексної програми науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ до 2000 р. Важливість нової організаційної форми управління пов'язана з гострою необхідністю подолання відомчих бар'єрів при використанні досягнень науково-технічного прогресу.

В нашій країні вже створено перші 18 міжгалузевих науково-технічних комплексів (МНТК)²⁶, склад і генеральні директори яких затверджуються безпосередньо Радою Міністрів СРСР. Принциповою особливістю їх діяльності є те, що головна організація — потужний науково-дослідний інститут виступає по відношенню до інших організацій і як вищестоящий орган управління з усіма правами і обов'язками. Оскільки такі комплекси повинні розробляти і здійснювати пріоритетні напрями науково-технічного прогресу, то вони в першочерговому порядку забезпечуються всіма ресурсами. Істотним елементом економічного механізму

²⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 41.

²⁵ Гетьман В. Продукция и ее цена // Правда Украины.— 1986.— 26 апр.

²⁶ Межотраслевое взаимодействие // Соц. индустрия.— 1986.— 2 сент.

му управління МНТК є утворення централізованих фондів матеріального заохочення і валютних надходжень, що забезпечують підвищення заінтересованості трудових колективів у випуску продукції, що перевершує світовий рівень. Два таких комплекси створено в рамках АН України на базі інститутів електрозварювання ім. Є. О. Патона і матеріалознавства. Висока ефективність діяльності цих комплексів забезпечується інженерними центрами, яких в АН УРСР вже налічується дев'ять. Досвід їх роботи було позитивно оцінено на XXVII з'їзді Компартії України²⁷. Однак важливо підкреслити, що створення таких комплексів — справа нова. Тому вона потребує постійної уваги і підтримки з боку партійних організацій.

Перебудова структури керівництва економікою тісно пов'язана із скороченням апарату управління. В новій редакції Програми КПРС поставлено завдання «...скорочувати управлінський апарат і ліквідувати його зайві ланки»²⁸. Робота в цьому напрямі проводилась і раніше. В нашій республіці, наприклад, за минулу п'ятирічку скорочено 143,3 тис. посад адміністративно-управлінського апарату, зменшено на 537 млн. крб. витрати на управління²⁹. В державному бюджеті України на 1986 р., затвердженому четвертою сесією Верховної Ради УРСР, передбачена економія від дальшого скорочення витрат на утримання апарату управління в сумі 107,3 млн. крб.³⁰ Особливість цієї роботи в дванадцятій п'ятирічці полягає в тому, що скорочення витрат на утримання управлінського апарату повинно органічно поєднуватися з його спрощенням, має бути чітко визначено, які конкретні ланки і працівники вищестоящих органів управління розв'язуватимуть певні конкретні питання. Для цього потрібно розмежувати права та обов'язки різних органів управління, усунути дублювання і паралелізм у їх роботі, поліпшити організацію і технічну оснащеність управлінської праці.

Історичний бік перебудови господарського механізму — посилення територіального підходу у плануванні та управлінні. «Це дуже важливо для такої великої, різноманітної за умовами і багатонаціональної країни, як наша»³¹, — наголошувалося у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії. У зв'язку з цим здійснюються заходи по розширенню прав територіальних органів — за прикладом агропрому — в управлінні будівництвом, міжгалузевими виробництвами, соціальною і виробничою інфраструктурою, багатьма підприємствами, які виготовляють предмети широкого вжитку.

Конкретні напрями посилення територіального принципу управління в управлінні економікою містяться у нещодавно прийнятих постановках ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів», ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС»³². У зазначених документах намічено комплекс заходів, спрямованих на:

— посилення ролі Рад народних депутатів у забезпеченні комплексного розвитку на їх території і підвищенню ефективності господарювання;

— розширення прав республіканських і місцевих радянських органів у розвитку виробництва товарів народного споживання, соціальної та виробничої інфраструктури;

²⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 13.

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 177.

²⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— С. 23—24.

³⁰ Рад. Україна.— 1986.— 5 груд.

³¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 44.

³² Рад. Україна, 1986.— 31 лип.

— підвищення відповідальності Рад за задоволення потреби населення на підвідомчій території в продовольчих і промислових товарах, житлі, соціально-культурних та побутових послугах;

— удосконалення керівництва і взаємодії Рад з об'єднаннями, підприємствами та організаціями, розташованими на відповідній території;

— дальше поглиблення демократичних начал у діяльності Рад, удосконалення методів і стилю їх роботи.

Ефективність перебудови територіального управління у вирішальній мірі залежить від посилення уваги місцевих партійних комітетів до створення нових форм керівництва економікою в регіонах. Про це свідчить сучасний досвід передового господарювання, який нагромаджено в нашій республіці. Зокрема, завдяки підтримці Ленінградського райкому партії м. Києва за участю спеціалістів 38 підприємств на заводі ім. Паризької Комуні було створено міжвідомчий кооператив по впровадженню зносостійких різців, що здатний забезпечувати ефективним інструментом заводи не тільки Києва, а й всього регіону. Використання зазначених різців у цих масштабах дасть економію щонайменше 10 млн. крб., понад 20 тис. т металу, 20 т дефіцитних твердих сплавів³³.

Можливості посилення територіального принципу управління показує досвід організації виробництва товарів широкого вжитку у Львівській області. У минулій п'ятирічці їх було там виготовлено 12 тис. найменувань на суму понад 20 млрд. крб., що перевищує планові завдання на 412 млн. крб. Ці успіхи значною мірою були досягнуті за рахунок розширення внутріобласної кооперації. Підприємства області лише у минулому році виготовили для інших підприємств різноманітних виробів на суму понад 117 млн. крб.³⁴. Така лінія цілком виправдовує себе. Адже навіть найпростіші вироби важко якісно зробити на одному підприємстві. Найбільш ефективне розв'язання цього питання — налагодження міжгалузевої кооперації. Нині на Львівщині у такій кооперації беруть участь 86 промислових підприємств і стільки ж колгоспів і радгоспів.

Багатогранну роботу по розширенню виробництва товарів широкого вжитку в області координує спеціальна комісія, до складу якої входять перший заступник голови облвиконкому, завідувачі відділами обкому партії, представник Держстандарту УРСР, головний інспектор з питань товарів народного споживання Мінторгу СРСР та ін. Її очолює секретар обкому партії. Подібні комісії створені у різних містах і районах області. Вони приймають рішення про випуск конкретних товарів, оперативно регулюють їх асортимент, знімають застарілі вироби з виробництва тощо.

Зазначені документи відкривають нові можливості в діяльності Рад, дають змогу повніше поєднувати територіальні і галузеві начала в управлінні, краще розв'язувати питання, що стосуються повсякденного життя радянських людей. Одночасно підвищуються вимоги і до партійного керівництва Радами народних депутатів. Партійні комітети, здійснюючі політичне керівництво Радами народних депутатів, послідовно проводять курс на підвищення їх самостійності, активності і ініціативи. Визнано доцільним припинити на місцях прийняття спільних постанов партійних і радянських органів. Важливо постійно дбати про налагодження більш тісної, ділової взаємодії радянських, профспілкових, комсомольських і господарських органів.

І, нарешті, важливим напрямом перебудови господарського управління, умовою успішного здійснення всіх завдань у цій галузі є всебічна демократизація, спрямована на розвиток творчої ініціативи трудящих та

³³ Шуневіч В. Збільшить оберти, сміливіше // Прапор комунізму.— 1986.— 4 квіт.

³⁴ Соц. індустрія.— 1986.— 8 мая.

дедалі повніше залучення їх до процесу управління виробництвом, на підвищення ролі трудових колективів у розробленні планів і прийнятті господарських рішень, у здійсненні заходів щодо соціально-економічного розвитку підприємств, виявлення та мобілізації внутрішніх резервів виробництва.

Втілення в життя цих положень, розвиток соціалістичного змагання, викоренення формалізму і шаблону, оволодіння всіма рисами стилю соціалістичного господарювання дадуть можливість істотно підвищити дієвість управління економікою, глибше і всебічніше використати переваги і можливості соціалістичної планової системи господарювання.

Конкретні завдання і напрями розгортання трудової активності радянських людей визначені у постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ «Про виконання завдань дванадцятої п'ятирічки». Головними цілями змагання є докорінне підвищення продуктивності праці, якості продукції, економія всіх видів ресурсів, безумовне виконання договірних зобов'язань, зміцнення трудової дисципліни. Учасники змагання мають орієнтуватись на перевищення світового рівня по найважливіших показниках за рахунок науково-технічного прогресу³⁵.

Обґрунтовані в документах XXVII з'їзду КПРС основні напрями перебудови господарського управління були конкретизовані на червневому (1986 р.) Пленумі ЦК КПРС, п'ятій сесії Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. Особливого значення в сучасних умовах набуває реальне розширення прав трудових колективів. З цією метою завершується розробка закону про соціалістичне підприємство (виробниче об'єднання). Цей документ має спиратися на концепцію нових умов господарювання, узагальнити нагромаджений досвід, закріпити все найкраще, що пов'язано з реалізацією лінії на всемірне розширення господарської самостійності, підвищення ролі й відповідальності підприємств і виробничих об'єднань.

Отже, реалізація положень XXVII з'їзду КПРС, інших партійних документів, розвиток ініціативи колективів підприємств усіх ланок народного господарства щодо перебудови управління, приведення його у відповідність з сучасними вимогами дадуть можливість повніше використовувати переваги соціалістичного господарювання, прискорити соціально-економічний розвиток країни.

Е. Г. Панченко

XXVII СЪЕЗД КПСС И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УПРАВЛЕНИЯ НАРОДНЫМ ХОЗЯЙСТВОМ

Резюме

В статье показывается необходимость и значение совершенствования системы управления экономикой, анализируются основные направления перестройки хозяйственного механизма в двенадцатой пятилетке: повышение эффективности централизованного руководства экономикой, развитие самостоятельности объединений и предприятий в условиях полного хозрасчета, расширение применения экономических методов в управлении, повышение роли территориального подхода, всесторонняя демократизация управленческой деятельности.

³⁵ Рад. Україна.— 1986.— 22 черв.

В. Ф. ШЕВЧЕНКО (Київ)

XXVII З'ЇЗД КПРС ПРО ЗМІНИ В СТАТУТІ ПАРТІЇ

В документах XXVII з'їзду КПРС відзначається, що масштабність, новизна і складність розв'язуваних завдань всередині країни і на міжнародній арені зумовлюють більш високі вимоги до всіх органів і організацій партії, необхідність вдосконалення форм і методів ідеологічної, політичної і організаторської роботи¹. На вирішення цих завдань спрямовані і зміни в затвердженому XXVII з'їздом Статуті КПРС, який втілює і розвиває вироблені В. І. Леніним і перевірені практикою більшовицькі принципи партійного будівництва, стилю і методів партійної роботи. Реалізація статутних вимог сприятиме дальшому підвищенню керівної ролі партії, посиленню її впливу на всіх напрямках політичного, економічного, соціального і культурного розвитку, в усіх осередках соціалістичного суспільства.

Важливу роль у керівній діяльності партії відіграє її Статут, який визначає форми її побудови та методи роботи, законодавчо закріплює принципи і норми партійного життя, є, за ленінським висловом, загальним рішенням відносно форм і норм партійної організації². Володимир Ілліч попереджав, що «нерозвиненість і нетривкість форми не дає змоги зробити далішні серйозні кроки в розвитку змісту, викликає ганебний застій, веде до марнування сил, до невідповідності між словом і ділом»³.

У затвердженому XXVII з'їздом партії Статуті КПРС викладені принципи, норми, форми життя і діяльності партії на сучасному етапі. Вони доповнюють, розвивають положення Політичної доповіді ЦК КПРС з'їздові партії, нової редакції Програми, в яких викладено сукупність нинішніх вимог і завдань в галузі партійного будівництва, спрямованих на дальше підвищення керівної ролі партії, зростання авангардної ролі комуністів, посилення партійного впливу на всі сфери життя.

Статут нерозривно пов'язаний з Програмою партії, виходить з її положень, але на відміну від Програми є документом більш гнучким і оперативним. За час свого існування Комуністична партія приймала три Програми і на XXVII з'їзді затвердила нову редакцію третьої Програми, а Статутів було тринадцять (вони затверджувались на II, III, IV, V, VI, XIV, XVII, XVIII, XIX, XXII, XXVII з'їздах партії, на VIII і XII Всеросійській партконференціях) і п'ять разів вносились часткові зміни (на VI партконференції, XV, XX, XXIII, XXIV з'їздах партії). Це закономірно. Партія—це живий політичний організм, що постійно розвивається, в повній відповідності до законів діалектичного розвитку взагалі, в нерозривному зв'язку з будівництвом нового суспільства. В ході такого складного багатостороннього процесу на протязі навіть одного й того ж стратегічного етапу змінюється розстановка і співвідношення класових сил, відбуваються перетворення в економічній та духовній сферах, виявляються невіршені питання.

Нові завдання, поставлені нині партією, курс на прискорення соціально-економічного розвитку обумовили необхідність внесення суттєвих змін до Статуту. Це вимагає нових підходів до всіх сторін партійної роботи.

Підготовка й обговорення проекту Статуту, як й інших передз'їздівських документів,—яскраве свідчення демократичної природи партії, нашого соціалістичного ладу. Воно тривало чотири місяці. Проект пропонуваніх змін у Статуті було широко обговорено на зборах первинних парторганізацій, на звітно-виборних районних, міських, окружних, об-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 135—136.

² Ленін В. І. Солов'я байками не годують // Повне зібр. творів.— Т. 9.— С. 154.

³ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад. (Криза в нашій партії // Там же.— Т. 8.— С. 362.

ласних, крайових конференціях, на з'їздах компартій союзних республік, на XXVII з'їзді КПРС. В обговоренні проекту Статуту активну участь взяли засоби масової інформації. Багато пропозицій містилось в листах, які надійшли в ЦК КПРС, місцеві партійні органи. Під час обговорення 2 млн. чол. висловили свої міркування з порушених питань. На Україні в роботі зборів і конференцій, де обговорювали проекти нової редакції Програми партії і змін в Статуті КПРС, взяли участь 4816 тис. чол. З них виступило понад 665 тис. чол., які внесли 1 млн. 93 тис. пропозицій⁴.

Ряд внесених під час обговорення пропозицій було враховано при остаточному доопрацюванні тексту Статуту і затвердженні його на XXVII з'їзді КПРС. Всього до Статуту було внесено понад 150 змін і доповнень у вступі й 50 параграфів із 72⁵. Зміни і доповнення до Статуту КПРС збагатили його новими принциповими положеннями, що мають важливе значення для дальшого розвитку партії, вдосконалення всіх сторін її діяльності, підвищення керівної ролі в житті радянського суспільства.

При внесенні змін в Статут була врахована і важлива в методологічному плані ленінська вимога про те, що Статут повинен включати в себе тільки основні правила (норми), бути по можливості більш коротким. Це не інструкція, яка б регламентувала вирішення всіх питань партійного життя, а основні норми, основний закон партії. Ті пропозиції, які заслуговують серйозної уваги, але не можуть бути закріплені в Статуті, враховуються при розробці інших документів партії, різних інструкцій, в практичній діяльності парторганізацій.

У Статуті КПРС, одноголосно затверженому XXVII з'їздом партії із внесеними до нього змінами, як і в новій редакції Програми, в Політичній доповіді ЦК партії, творчо розвивається марксистсько-ленінське вчення про партію, про її керівну роль в соціалістичному суспільстві, про більшовицькі принципи партійного будівництва. У вступній частині Статуту сказано, що Комуністична партія Радянського Союзу є бойовий випробуваний авангард радянського народу, який об'єднує на добровільних началах передову, найбільш свідому частину робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції СРСР. Далі дається характеристика досягнень і всесвітньо-історичних перемог партії, яка пройшла шлях, безприкладний за глибиною і силою впливу на суспільний розвиток. Під керівництвом Комуністичної партії в Радянському Союзі ліквідовано експлуататорські класи, склалась і постійно міцніє соціально-політична та ідейна єдність багатонаціонального радянського суспільства. Соціалізм переміг повністю й остаточно. Пролетарська держава переросла в загальнонародну. Країна вступила в етап розвинутого соціалізму. (С. 223).

В Статуті, як і в інших документах XXVII з'їзду партії, зроблено важливий в теоретичному і політичному відношенні висновок, що в результаті побудови соціалізму в СРСР, переходу всіх верств трудящих на позиції робітничого класу, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського суспільства Комуністична партія стала партією всього народу, залишаючись за своєю класовою суттю, ідеологією партією робітничого класу.

В Статуті викладені корінні положення про керівну роль партії в соціалістичному суспільстві. Вона визначає генеральну перспективу розвитку країни, забезпечує наукове керівництво творчою діяльністю народу, надає організованого, планомірного і цілеспрямованого харак-

⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 114; Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 6.

⁵ Підраховано за: Устав Коммунистической партии Советского Союза. (Проект).— М., 1985; Устав Коммунистической партии Советского Союза. Утвержден XXVII съездом КПСС.— М., 1986; Устав Коммунистической партии Советского Союза. Утвержден XXII съездом КПСС. Частичные изменения внесены XXIII и XXIV съездами КПСС.— М., 1971.

теру його боротьбі за досягнення кінцевої мети — перемоги комунізму. (С. 224).

Принципове значення має положення Статуту про те, що партія існує для народу і служить народові. Вона є найвищою формою громадсько-політичної організації радянського суспільства, керівною і спрямовуючою силою. (С. 224). Нині ці положення доповнені також вказівкою про те, що партія є ядром політичної системи радянського суспільства. У новому розділі Статуту «Партія і державні, громадські організації» відзначається, що КПРС, діючи у рамках Конституції СРСР, здійснює політичне керівництво державними і громадськими організаціями, спрямовує і координує їх діяльність. Партія домагається, щоб вони у повній мірі здійснювали свої конституційні повноваження. (С. 243). Як ядро політичної системи, партія дбає про підвищення ролі і впливу державних і громадських організацій серед трудящих. Зростання керівної ролі партії визначає, таким чином, і посилення активності громадських організацій, яке перебуває у прямій залежності від рівня партійного керівництва.

У Статуті КПРС вказується, що в усій діяльності КПРС керується марксистсько-ленінським ученням, своєю Програмою, в якій визначено завдання планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. (С. 224).

Розвиваючи марксистсько-ленінське вчення, КПРС постійно дбає про чистоту марксистсько-ленінського вчення, веде рішучу боротьбу проти спроб буржуазних ідеологів та опортуністів перевернути його. «Творчо розвиваючи марксизм-ленінізм, — сказано в Статуті партії, — КПРС рішуче бореться проти будь-яких проявів ревізіонізму і догматизму, глибоко чужих революційній теорії»⁶.

У вступній частині Статуту викладена лінія партії на міжнародній арені, у відносинах із зарубіжними комуністичними і робітничими партіями. «Комуністична партія Радянського Союзу — складова частина міжнародного комуністичного руху. Вона твердо, — записано у Статуті, — стоїть на випробуваних марксистсько-ленінських принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, активно сприяє зміцненню співробітництва і згуртованості братніх соціалістичних країн, світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного і робітничого руху, виявляє солідарність з народами, що борються за національне і соціальне визволення, проти імперіалізму, за збереження миру»⁷.

Безпрецедентні за своїми масштабами і новизною завдання, висунуті XXVII з'їздом КПРС, вимагають повного використання творчого потенціалу нашої партії, дальшого поліпшення якісного складу, підвищення боєздатності партійних рядів, підвищення авангардної ролі комуністів. Зміни, внесені у Статуті КПРС, доповнено відповідними вимогами до членів і кандидатів партії, вони розширюють їх права. Перший параграф Статуту партії, в якому викладено суть ленінських принципів членства в КПРС, залишився незмінним. Суворе їх дотримання — запорука чистоти і витриманості складу партії, високої активності членів і кандидатів партії у будівництві комунізму (С. 225).

Значні зміни внесено в параграф другий — в формулювання обов'язків члена партії. Вони приведені у відповідність з актуальними завданнями КПРС. При цьому враховано нагромаджений досвід, наявні проблеми і упущення. На перше місце в ньому поставлено завдання підвищення активності кожного комуніста. Член партії перш за все зобов'язаний твердо і неухильно проводити в життя генеральну лінію і директиви партії, роз'яснювати масам внутрішню і зовнішню політику КПРС, організовувати трудящих на її здійснення, сприяти зміцненню й

⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 224.

⁷ Там же.

розширенню зв'язків партії з народом (С. 225). Належність до партії не дає ніяких привілеїв, а означає лише більш високу відповідальність за все, що робиться в країні, за долю комуністичного будівництва, суспільного прогресу.

Статут вимагає від комуністів бути прикладом сумлінного, творчого ставлення до праці, високої організованості і дисциплінованості, берегти й примножувати соціалістичну власність — економічну основу радянського суспільного ладу, наполегливо добиватися підвищення ефективності виробництва, неухильного зростання продуктивності праці, впровадження в народне господарство досягнень сучасної науки і техніки і передового досвіду, вдосконалювати свою кваліфікацію, виступати активним поборником усього нового, прогресивного.

Обов'язок члена партії — брати активну участь у політичному житті країни, в управлінні державними і суспільними справами. До цих положень внесено на XXVII з'їзді партії доповнення про те, що комуніст має бути зразком виконання громадського обов'язку, діяльно сприяти дедалі повнішому здійсненню соціалістичного самоврядування народу (С. 225).

З метою посилення боротьби за чисте і чесне обличчя партійця в Статуті КПРС нині серед обов'язків комуніста викладено вимоги суворо додержувати норм комуністичної моралі, утверджувати властивий соціалізму принцип соціальної справедливості, ставити суспільні інтереси вище особистих, виявляти скромність і порядність, чуйність і увагу до людей, своєчасно відгукуватися на запити і потреби трудящих, бути правдивим і чесним перед партією і народом. (Там же). В зв'язку з цим опущено моральний кодекс будівника комунізму, який раніше викладався у § 59⁸.

Висока трудова і суспільно-політична активність комуністів, їх моральна чистота, висока організованість ґрунтуються на глибокій ідейній переконаності. Важливою статутною вимогою є оволодіння марксистсько-ленінською теорією, розширення політичного і культурного кругозору, всемірне сприяння підвищенню свідомості, ідейно-моральному зростанню радянських людей. Комуніст покликаний вести рішучу боротьбу з будь-якими проявами буржуазної ідеології, приватновласницької психології, релігійними забобонами та іншими чужими соціалістичному способі життя поглядами і звичаями (Там же).

В умовах складної міжнародної обстановки КПРС розглядає захист соціалістичної Вітчизни, зміцнення оборонної могутності країни і гарантування державної безпеки як одне з найважливіших завдань. В зв'язку з цим важливого значення набуває статутна вимога всемірно сприяти зміцненню оборонної могутності СРСР, вести невтомну боротьбу за мир і дружбу між народами (С. 226). Статут доповнений також обов'язком комуніста проявляти пильність, зберігати партійну і державну таємницю.

За своєю ідеологією, політикою, побудовою і складом Комуністична партія розвивається і діє як послідовно інтернаціоналістська організація. Всі комуністи, незалежно від того, до якої національності вони належать, — члени партії інтернаціоналістів-ленінців, яка має єдину Програму, єдиний Статут, єдиний партійний квиток. Об'єднуючи у своїх рядах передових представників понад 100 націй і народностей нашої країни, КПРС є найяскравішим втіленням непорушної дружби народів СРСР. Відповідно до природи і характеру партії як інтернаціоналістської організації Статут зобов'язує кожного комуніста послідовно проводити ідеї пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму в маси трудящих, вести боротьбу з проявами націоналізму і шовінізму, активно сприяти зміцненню дружби народів СРСР, братерських зв'язків з країнами соціалізму, з пролетарями і трудящими всього світу.

⁸ Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1967. — С. 50—52.

Партія розглядає критику і самокритику як випробуваний засіб виявлення й усунення недоліків, що відіграє значну роль у запобіганні упущень у роботі, сприяє вихованню кадрів, підвищенню їх відповідальності за доручену справу.

Статут партії, затверджений XXVII з'їздом КПРС з внесеними до нього змінами, вимагає від членів партії розвивати критику і самокритику, сміливо викривати недоліки і добиватися їх усунення, боротися проти парадності, зазнайства, самозаспокоєності, оковамилювання, давати рішучу відсіч усяким спробам затиску критики, виступати проти бюрократизму, місництва, відомчості, будь-яких дій, що завдають шкоди партії і державі, повідомляти про них у партійні органи аж до ЦК КПРС. (Там же).

Зобов'язуючи члена партії розвивати критику і самокритику, Статут КПРС одночасно надає йому право критикувати на партійних зборах, пленумах, конференціях, з'їздах не тільки комуніста, незалежно від того, який пост він займає, але й будь-який партійний орган (Там же). З метою створення найбільш сприятливих умов для розвитку критики Статут КПРС доповнений положенням, що партійні комітети систематично інформують про реалізацію критичних зауважень і пропозицій комуністів (С. 233).

Посилюється взаємний контроль комуністів за виконанням вимог Статуту КПРС, за мірою праці, споживанням і дисципліною товариша по партії, за його активністю в громадському житті. Такому підходу сприяє здійснення положень Статуту партії і нової редакції Програми про те, що жодна партійна організація, жоден керівник, жоден комуніст не повинен перебувати поза контролем. В § 27 Статуту включено нове положення про те, що нормою діяльності партії, всіх її комітетів і організацій є «...постійний контроль за діяльністю кожної партійної організації, кожного працівника»⁹. В Політичній доповіді ЦК партії XXVII з'їзду КПРС підкреслено, що відсутність належного контролю, виведення із зон критики окремих регіонів, окремих керівників призводило до серйозних упущень, нагромадження недоліків, розростання негативних явищ¹⁰. Партія, вказується в § 2 Статуту, має одну дисципліну, один закон для всіх комуністів, незалежно від заслуг і постів, які вони займають. (С. 226).

Відповідно до цього підвищена роль парторганізацій в розгляді проступків членів і кандидатів у члени партії. Статут КПРС доповнений положенням про те, що комуніст, який вчинив проступок, відповідає за нього насамперед перед первинною партійною організацією. В разі притягнення комуніста до партійної відповідальності вищестоящим органом про це інформується первинна партійна організація (§ 9). При розгляді питання про притягнення до партійної відповідальності Статут партії вимагає забезпечити максимум уваги і ретельний розгляд обґрунтованості звинувачень, пред'явлених комуністові. Цьому сприятиме і збільшення з одного до двох місяців строку розгляду апеляцій виключених з партії або тих, хто дістав стягнення (С. 229).

З урахуванням досвіду багатьох партійних організацій до § 58 Статуту включені принципи положення про те, що первинні партійні організації зобов'язані заслуховувати звіти членів і кандидатів в члени КПРС про виконання ними статутних обов'язків і партійних доручень. Такі звіти повинні стати постійною нормою партійного життя. (С. 241). Члена партії, на якого накладено стягнення, партійна організація заслуховує не пізніше як через рік про те, як він виправляє допущені недоліки (§ 9) (С. 228).

Глибокий смисл має і доповнення § 12 Статуту партії положенням про те, що за порушення радянських законів член партії несе подвійну

⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 233.

¹⁰ Там же.— С. 96.

відповідальність — перед державою і перед партією. Особи, які вчинили проступки, що караються в кримінальному порядку, виключаються з рядів КПРС (С. 229). Це повністю відповідає ленінським вказівкам про те, що КПРС не допускає ніяких послаблень для членів партії, які порушують соціалістичну законність, посилює вимогливість до комуністів за зміцнення партійної і державної дисципліни.

Розвиток партії характеризується дальшим зростанням і зміцненням партійних рядів. Партія ставить високі вимоги до вступаючих в її ряди. На це спрямовані і зміни в Статуті КПРС, які розширюють можливості глибокої і всебічної перевірки якостей вступаючих, врахування думки широкого кола безпартійних. Цьому сприяє закріплена нині в Статуті партії як обов'язкова норма практика прийому в партію, як правило, на відкритих зборах (§ 4). (С. 227). Підвищується роль рекомендаційних, вони зобов'язані подавати допомогу вступаючим в ідейно-політичному зростанні.

Важливе значення має підвищення вікового цензу вступу в партію через комсомол з 23 до 25 років. За останні десять років чотири п'ятих всіх прийнятих в КПРС становить молодь у віці до 30 років. Три чверті поповнення вступає в партію через комсомол. Зміцнилось партійне ядро в комсомольських організаціях, близько 1,5 млн. комуністів ведуть роботу в рядах ВЛКСМ¹¹. Нова вікова норма сприяє більш якісній підготовці вступаючих в партію. Підвищується й роль та відповідальність комсомолу в справі виховання молоді як надійного помічника партії і її резерву, за якість рекомендованих до вступу в КПРС. Про це свідчать і нові положення VIII розділу Статуту. В ньому уточнено характер комсомолу не тільки як громадської, а й політичної організації. Йому надаються більш широкі права по активізації участі у розв'язанні всіх питань роботи підприємств, установ, учбових закладів, особливо якщо вони стосуються праці, побуту, навчання і виховання молоді (§ 64). (С. 244). Зростають вимоги й до партійного керівництва комсомольськими організаціями. Статут доповнений також положенням про необхідність перевірки кандидатів в члени КПРС на практичних справах, на виконанні партійних і громадських доручень (§ 14). (С. 230).

На XXVII з'їзді КПРС вступна частина Статуту КПРС доповнена положенням про те, що партія будує свою роботу на основі принципу демократичного централізму. (С. 224). Тим самим підкреслено величезне його значення як джерела сили і могутності Комуністичної партії, яка діє на основі єдності внутріпартійної демократії і централізму, дисципліни. До Статуту КПРС XXVII з'їздом партії внесено також важливе доповнення про те, що принцип демократичного централізму є основою не тільки організаційної будови, але й життя і діяльності партії. (С. 230). Цим самим ще раз підкреслено взаємозв'язок і взаємозумовленість демократії і централізму, показано, що розвиток внутріпартійної демократії невіддільний від централізму, зміцнення партійної дисципліни. Для марксистсько-ленінської партії однаково шкідливі як анархічна розбещеність, що видається за демократію, так і бюрократична централізація, яка стримує розвиток ініціативи й активності комуністів.

У Статуті КПРС дана більш повна характеристика принципу демократичного централізму: виборність усіх керівних органів партії знизу доверху; періодична звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями і перед вищестоящими органами; суворота партійна дисципліна і підкорення меншості більшості; безумовна обов'язковість рішень вищестоящих органів для нижчестоящих, доповнені положенням про колективність у роботі всіх організацій і керівних органів партії і особисту відповідальність кожного комуніста за виконання своїх обов'язків і партійних доручень. (С. 231). Ці положення є розвитком ленін-

¹¹ КПСС в цифрах // Партийная жизнь.— 1986.— № 14.— С. 22.

ських ідей про те, що внутріпартійна демократія знаходить свій вияв у неухильному додержанні принципу колективності керівництва, який є найпершим проявом демократизму, неодмінною умовою прийняття найбільш правильних рішень складних проблем.

Наша партія неухильно дбає про суворе додержання принципу колективності. На XXVII з'їзді КПРС вказувалось, що в деяких організаціях роль пленумів і бюро як колегіальних органів виявилася приниженою, спільне вироблення рішення підмінювалось одноособовими розпорядженнями, що призводило нерідко до грубих помилок¹². Досвід показав, що тільки суворе додержання і всемірне зміцнення принципу колективності може зберегти від суб'єктивістських заскоків, створити передумови для прийняття добре продуманих, обґрунтованих рішень. На з'їзді § 27 Статуту КПРС доповнений положенням про те, що колективність — надійна гарантія від прийняття вольових суб'єктивістських рішень, прояву культу особи, порушень ленінських норм партійного життя. (С. 233). Колективність керівництва не знімає персональної відповідальності працівників за доручену справу.

До Статуту КПРС включені й інші положення, спрямовані на розширення і поглиблення колегіальних засад в роботі партійних комітетів і організацій. Зокрема, у партійних комітетах можуть створюватися постійні або тимчасові комісії і робочі групи з різних питань партійної роботи, а також використовуватись інші форми залучення комуністів до діяльності партійних органів на громадських засадах. (С. 233). Це розширює коло активу, на який спираються партійні комітети для обговорення і розв'язання різноманітних питань партійно-політичної роботи.

Важливим фактором, який сприяє здійсненню принципу демократичного централізму, колективності керівництва, є широка гласність в діяльності партії та її органів, добре налагоджена система інформації. XXVII з'їзд партії зафіксував у вступі до Статуту КПРС як невід'ємну норму партійного життя широку гласність. (С. 224). Статут націлює на поліпшення постановки інформації в партії і країні. У відповідності до вимог § 28 ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, крайкоми, обкоми, окружкоми, міськкоми, райкоми партії в період між з'їздами і конференціями систематично інформують партійні організації про свою роботу, про реалізацію критичних зауважень і пропозицій комуністів. Непорушним правилом для партійних комітетів, первинних парторганізацій є також об'єктивне і своєчасне інформування вищестоящих партійних органів про свою діяльність і стан справ на місцях. (С. 233). Така інформація має бути правдивою, об'єктивною, відображати реальний стан справ, бути вільною від хвастощів, озокамилювання, благодушності, парадності.

Здійснення принципу демократичного централізму, колективності керівництва в значній мірі залежить від складу виборних партійних органів, їх активності. Адже тільки за останні п'ять років чисельність виборного активу партії зросла майже на 490 тис. чол. і становить нині 5,3 млн. чол.¹³

Статут КПРС пред'являє підвищені вимоги до членів виборних партійних органів. Згідно § 25 члени і кандидати в члени ЦК КПРС, члени всіх місцевих партійних комітетів всією своєю діяльністю повинні виправдовувати виявлене їм довір'я. Відповідні зміни внесені і в інші положення Статуту — про порядок притягнення членів виборних органів до партійної відповідальності, про підвищення їх ролі й активності у проведенні в життя політики і рішень партії. (С. 232).

Широка внутріпартійна демократія, колективність яскраво проявляються у постійному підвищенні ролі партійних зборів, на яких комуністи відкрито і вільно обговорюють питання політики і діяльності всієї

¹² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 95.

¹³ КПСС в цифрах.— С. 28.

партії та її організацій, практично використовують право обирати і бути обраними, критикувати недоліки у роботі. Партійні збори — найвищий орган керівництва первинної парторганізації, школа виховання комуністів. У Статуті КППРС вперше визначено мінімальну норму присутності на зборах чи іншому партійному форумі. В § 22 записано: «Збори, конференція, з'їзд правомочні, якщо на них є більше половини членів партійної організації або обраних делегатів»¹⁴.

У Статуті партії в § 26 посилено положення про значення широкого обговорення питань діяльності партії та її організацій. Там вказується, що вільне і ділове обговорення питань партійної політики в усіх партійних організаціях або в партії в цілому є невід'ємним правом члена партії і важливим принципом внутріпартійної демократії. Дещо уточнено порядок проведення загальнопартійних дискусій. При цьому вказується, що широка дискусія, особливо дискусія всесоюзного масштабу з питань партійної політики, має проводитися так, щоб забезпечувалося вільне виявлення поглядів членів партії і виключалася можливість спроб утворення фракційних угруповань і розколу партії. (С. 233).

У нинішньому Статуті КППРС, як і в попередніх, закріплено положення про те, що вибори партійних органів проводяться закритим (таємним) голосуванням. З урахуванням нагромадженого досвіду, зокрема практики звітів і виборів у партійних групах, передбачено, що на зборах у первинних, цехових організаціях, що налічують менш як 15 членів партії, і партійних групах вибори секретарів, заступників секретарів парторганізацій і партгрупоргів за згодою комуністів можуть проводитися відкритим голосуванням. Нині в партії налічується понад 175,2 тис. таких первинних організацій¹⁵.

Усі члени КППРС при виборах мають необмежене право відводу кандидатів і їх критики. Голосування має проводитися по кожній кандидатурі окремо. Обраними вважаються кандидати, за яких проголосувало більше половини учасників зборів, конференцій або з'їзду.

Певних змін зазнав і четвертий розділ «Найвищі органи партії». Перш за все в ньому більш повно відображені функції з'їзду партії, який розглядає і вирішує найважливіші питання партійного і державно-господарського життя, комуністичного будівництва.

В § 36 по-новому визначено функції Центральної Ревізійної Комісії КППРС. Вона ревізує додержання встановленого порядку проходження справ, роботу по розгляду листів, заяв і скарг трудящих у центральних органах партії, правильність виконання партійного бюджету, в тому числі сплати, прийому та обліку членських партійних внесків, а також фінансово-господарську діяльність підприємств і установ Центрального Комітету КППРС. Більш детально завдання Центральної Ревізійної Комісії КППРС викладено у затвердженому ХХVII з'їздом Положенні, яке вироблено на основі Статутних вимог. (С. 256—257).

Свою керівну роль КППРС здійснює і через місцеві партійні комітети. У Статуті вказується, що райкоми, міськкоми, окружками, обкоми, крайкоми партії, ЦК компартій союзних республік доводять до мас рішення партії, мобілізують їх на виконання рішень ЦК КППРС, здійснюють відповідно до генеральної лінії КППРС та її директив партійне керівництво політичним, господарським і культурним життям у республіках, краях, областях, містах, районах, спрямовують діяльність державних і громадських організацій. (С. 236). Відповідно до настанов ХХVII з'їзду партії, квітневого (1985 р.) і наступних Пленумів ЦК КППРС у Статуті визначено основні обов'язки місцевих партійних організацій та їх керівних органів.

Змінено мінімальну тривалість партійного стажу для секретарів районних, міських і окружних комітетів партії — не менше 5 років, а не 3,

¹⁴ Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 231.

¹⁵ КППРС в цифрах.— С. 27.

як було раніше. (С. 239). Це ще одне свідчення підвищення уваги до цієї важливої ланки партії, посилення її ролі. Більш точно викладено порядок створення секретаріатів в обкомах, крайкомах і ЦК компартій союзних республік.

Доповнення до Статуту КПРС сприяють зростанню ролі місцевих партійних комітетів як органів політичного керівництва, підвищенню їх активності у виконанні завдань всебічного вдосконалення соціалізму. «Суть перебудови партійної роботи, — відзначав на з'їзді М. С. Горбачов, — полягає в тому, щоб кожна партійна організація — від республіканської до первинної — активно боролася за проведення в життя лінії квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, жила в атмосфері пошуку, оновлення форм і методів своєї діяльності»¹⁶. На виконання цих завдань і спрямовані зміни і доповнення, внесені до Статуту КПРС.

Рівень ідеологічної, політичної та організаторської роботи в масах насамперед залежить від діяльності її первинних організацій, які є основою нашої партії. Нині в КПРС налічується більше 444 тис. первинних і понад 511,5 тис. цехових партійних організацій, 721,3 тис. партійних груп¹⁷. Це величезна сила, яка сприяє поєднанню політики партії з творчістю мас. Піднесенню активності первинних парторганізацій в здійсненні генеральної лінії, політики партії сприяють положення Статуту КПРС з внесеними до нього змінами. В ньому записано, що первинна партійна організація є політичним ядром трудового колективу, згуртовує трудящих навколо партії.

Статут КПРС вимагає, щоб кожна первинна партійна організація виступала організатором трудящих у розв'язанні завдань прискорення економічного і соціального розвитку, очолювала соціалістичне змагання за виконання державних планів і зобов'язань, інтенсифікацію виробництва, підвищення продуктивності праці і якості продукції, широке впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, передового досвіду, мобілізувала трудящих на пошуки внутрішніх резервів, добивалась раціонального, економного використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, дбала про збереження і примноження суспільного багатства, про поліпшення умов праці та побуту людей.

Вона проводить агітаційно-масову і пропагандистську роботу, виховує трудящих у дусі відданості ідеям комунізму, дружби народів, допомагає їм виробляти високу політичну культуру, підвищує їх соціальну і політичну активність. Важливе завдання парторганізації — розвивати у комуністів, усіх трудящих навички участі в соціалістичному самоврядуванні, забезпечувати підвищення ролі трудового колективу в управлінні підприємством, установою, спрямовувати роботу профспілкової, комсомольської та інших громадських організацій.

Статут КПРС покладає на первинні організації обов'язок на основі широкого розгортання критики і самокритики вести боротьбу з проявами бюрократизму, місництва, відомчості, порушеннями державної, трудової і виробничої дисципліни, присікати спроби обману держави, вживати заходів проти розхлябаності, безгосподарності і марнотратства на підприємствах, у колгоспах і установах, утверджувати тверезий спосіб життя. (С. 242).

У Статуті партії визначена така важлива функція первинних парторганізацій, як активна участь у проведенні кадрової політики партії. В цьому та інших розділах Статуту наголошується на необхідності всюди, зверху донизу непорушно додержувати ленінських принципів добору і оцінки кадрів за політичними, діловими та моральними якостями, повніше враховувати думку громадськості.

Статут наголошує на необхідності для всіх членів КПРС, партійних комітетів і організацій повсюдно неухильно проводити лінію партії в

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 92.

¹⁷ КПСС в цифрах.— С. 27.

доборі кадрів за їх політичними, діловими і моральними якостями, бути непримиренними в усіх випадках, коли порушуються ленінські принципи добору, розстановки і виховання кадрів, рішуче виступати проти проявів протекціонізму, висування працівників за ознакою особистої відданості і земляцтва, фактів підлабузництва, захвалювання, безвідповідальності в роботі з кадрами.

Виконання рішень XXVII з'їзду КПРС вимагає посилення контрольних функцій первинних партійних організацій, зокрема більш повного використання права контролю адміністрації. Важливу роль у цьому відіграють комісії первинних парторганізацій для здійснення права контролю діяльності адміністрації і за роботою апарату. (С. 243). Тільки на Україні число таких комісій за 1980—1985 рр. зросло більш як на 19 тис. Всього їх нині діє понад 88,7 тис., до складу яких обрано майже 333 тис. комуністів¹⁸. Нині можливість створення таких комісій закріплена в Статуті. Вони можуть утворюватися з окремих напрямів виробничої діяльності. § 59 доповнено положенням, що парторганізації міністерств, відомств, місцевих органів поряд з контролем за роботою апарату по виконанню директив партії і уряду повинні активно впливати на добір, розстановку і виховання кадрів в апараті, нести відповідальність за розвиток галузі.

З метою піднесення бойовитості партійних організацій, піднесення рівня їх внутрішнього життя в Статуті дещо змінено строки проведення партійних зборів, звітів і виборів. Передбачено, що у партійних організаціях, що мають цехові організації, збори, як загальні, так і цехові, проводяться не рідше одного разу на два місяці. У великих партійних організаціях, що налічують понад 300 комуністів, загальні партійні збори скликаються в міру необхідності у строки, встановлювані парткомом або на вимогу кількох цехових парторганізацій.

Для ведення поточної роботи первинна, цехова партійна організація обирає на два-три роки, а не на рік, як раніше, бюро в кількості, встановлюваній партійними зборами. В первинних і цехових парторганізаціях, що налічують менше 15 членів партії, обирається не бюро, а секретар партійної організації та його заступник. Вибори в цих організаціях проводяться щорічно. (С. 240). Це створює сприятливі можливості для зосередження більшості сил на проведенні живої організаторської роботи, посиленні контролю і виконанні прийнятих рішень. Передбачено також можливість обрання в парторганізаціях, які налічують понад 1000 комуністів, парткомів у розширеному складі, всередині яких для керівництва поточною роботою створюється бюро.

Таким чином, затверджений XXVII з'їздом партії Статут КПРС з внесеними до нього змінами свідчить, що на кожному новому етапі Комуністична партія піднімається на вищий ступінь своєї діяльності, повніше враховує дію об'єктивних закономірностей, утверджує те, що обумовлюється сучасними вимогами. На цій основі підвищується ефективність партійного керівництва політичним, соціально-економічним і культурним розвитком суспільства, зміцнюється єдність партії й народу.

В. Ф. Шевченко

XXVII СЪЕЗД КПСС ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В УСТАВЕ ПАРТИИ

Резюме

В статье показано значение утвержденного XXVII съездом КПСС Устава партии, с внесенными в него изменениями, которые направлены на повышение руководящей роли партии, усиление авангардной роли коммунистов, совершенствование стиля работы местных партийных комитетов, активизацию деятельности первичных парторганізацій, совершенствование форм и методов идеологической, политической и организаторской работы.

¹⁸ Випробований загін КПРС: До XXVII з'їзду Компартії України.— К., 1986.— С. 71.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ), Л. О. МЕЛЬНИКОВА (Київ)

ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ — СКЛАДОВА ЧАСТИНА ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Проблема патріотичного виховання — проблема комплексна, тісно пов'язана з усіма напрямками комуністичного виховання трудящих. Радянський патріотизм — світоглядна зрілість людини. Це — передусім відданість справі комунізму, соціалістичній Вітчизні, палка любов до неї, інтернаціоналізм і колективізм, наполеглива праця на благо суспільства. «В основі комуністичної моральності, — зазначав В. І. Ленін, — лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму. Ось у чому полягає і основа комуністичного виховання, освіти і навчання. Ось у чому полягає відповідь на питання, як треба вчитися комунізму»¹.

Втілюючи в життя ленінські заповіді, наша партія приділяє значну увагу питанням патріотичного виховання трудящих, його зв'язку з іншими напрямками ідеологічної та масово-політичної роботи. В рішеннях і документах XXVII з'їзду КПРС, пленумів її ЦК визначено основні завдання діяльності парторганізації на сучасному етапі, в тому числі й у справі ідейного виховання радянських людей. «Головним в ідеологічній роботі, — підкреслюється в новій редакції Програми КПРС, — КПРС вважає виховання трудящих у дусі високої ідейності і відданості комунізму, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, свідомого ставлення до праці і суспільного надбання, дедалі повніше прилучення мас до скарбів духовної культури, використання звичаїв, які суперечать соціалістичному способу життя.

Партія виходить з того, що виховання людини невіддільне від її практичної участі у творчій праці на благо народу, в громадському житті, в розв'язанні завдань соціально-економічного і культурного будівництва»².

Актуальність завдань патріотичного виховання трудящих, зокрема підростаючого покоління, визначається нині рядом важливих факторів і насамперед назрілими проблемами вдосконалення нашого соціалістичного суспільства, прискоренням соціально-економічного розвитку країни. В новій редакції Програми КПРС особливо наголошено на тому, що «успішне вирішення намічених завдань партія пов'язує з підвищенням ролі людського фактора. Соціалістичне суспільство не може ефективно функціонувати, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас у всіх сферах життя»³.

Зростання ролі патріотичного виховання зумовлене дальшим розвитком і поглибленням соціалістичної демократії, підвищенням суспільної свідомості радянських людей, їх трудової і політичної активності, а також їх участю в управлінні справами держави й виробництвом. «Поглиблення соціалістичної демократії, — відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у промові на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС, — нерозривно зв'язане з підвищенням суспільної свідомості... Підвищення трудової і соціальної активності радянських людей, зміцнення дисципліни, виховання патріотизму та інтернаціоналізму — важливі завдання всієї ідеологічної діяльності»⁴.

Підвищення рівня патріотичного виховання викликане також необхідністю поглибити формування інтернаціоналістських почуттів, а також дальшого згуртування нашого народу як соціальної і інтернаціональної спільності людей.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 298—299.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 193—194.

³ Там же.— С. 166.

⁴ Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 11 березня 1985 року.— К., 1985.— С. 10.

Необхідність піднести ефективність цієї роботи вимагають її міжнародна обстановка, посилення ідейного протиборства двох систем, загострення ідеологічної боротьби на світовій арені.

Буржуазні ідеологи мобілізують усі засоби, застосовують найбрудніші методи, намагаючись відвернути маси від комуністичних ідей. Хід протиборства ідей переконливо підтверджує думку В. І. Леніна про те, що, «...якщо проти нас не можуть піти зараз із зброєю в руках, то йдуть із зброєю брехні і наклепу...»⁵

Формування патріотичних почуттів трудящих, особливо молоді, активно впливає на виховання в них високої політичної пильності, вміння своєчасно розпізнати мету пропагандистських диверсій імперіалізму, дати рішучу відсіч різноманітним наклепам на наш суспільний лад, радянський народ, а також всебічно показати досягнення соціалізму, його перевагу над загниваючою капіталістичною системою. Це одне з найважливіших завдань діяльності партійних організацій, усіх працівників ідеологічного фронту.

В нинішній складній міжнародній обстановці особливої актуальності набувають ленінські слова про невпинне поліпшення військово-патріотичного виховання трудящих. В. І. Ленін підкреслював: «...Революція лише тоді чого-небудь варта, коли вона вміє захищатися...»⁶ Комуністична партія і Радянська держава, втілюючи в життя миролюбну зовнішню політику, постійно піклуються про зміцнення оборонної могутності Батьківщини, виховання людей у дусі непримиренності до класових ворогів. «Важливим завданням ідейно-виховної роботи, — зазначено в новій редакції Програми партії, — лишається військово-патріотичне виховання, формування готовності захистити соціалістичну Вітчизну, віддати їй усі свої сили, а якщо треба буде, і життя»⁷.

Найкращі зразки пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів демонструють у боротьбі проти душманських банд, озброєних імперіалізмом, молоді воїни Радянської Армії, які перебувають у складі обмеженого контингенту наших військ у Демократичній Республіці Афганістан. Багато хто з них за мужність і героїзм, сумлінне виконання свого інтернаціонального обов'язку одержав найвищу нагороду Батьківщини — золоту зірку Героя Радянського Союзу, ордена та медалі СРСР та ДРА. Серед них — В. Капшук, В. Грінчак, І. Чмуров та багато інших. Відзначаючи високі морально-політичні якості наших бійців, Генеральний секретар НДПА товариш Наджіб сказав: «Радянський солдат, радянський офіцер — товариш і брат наших військовослужбовців. Скажемо їм вічне спасибі»^{7а}.

Інакше кажучи, радянський патріотизм на всіх етапах розвитку нашого суспільства, втілюючись в конкретних справах і вчинках, був і залишається невичерпним джерелом сили й могутності країни, високої політичної та трудової активності трудящих, їх подвигів. Яскравим прикладом його дієвості став масовий героїзм наших людей, який вони виявили під час аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Там з новою силою розкрилися їх найкращі громадянські якості — висока свідомість, мужність і самовідданість. Ці чудові риси стали джерелом патріотичних вчинків у боротьбі з ядерною стихією, що вийшла з-під контролю. «З цілковитою підставою можу сказати, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у виступі по радянському телебаченню, — при всій тяжкості того, що сталося, шкода виявилася обмеженою вирішальною мірою завдяки мужності й майстерності наших людей, їх вірності своєму обов'язкові, злагожденості дій усіх, хто бере участь у ліквідації наслідків аварії»⁸.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 352.

⁶ Там же.— Т. 37.— С. 116.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 196.

^{7а} Полит. самообразование.— 1986.— № 7.— С. 100.

⁸ Правда.— 1986.— 15 мая.

Першими прийняли на себе удар працівники АЕС, пожежники. Виконали свій громадський і професійний обов'язок оператор В. Ходемчук, наладчик систем автоматики В. Шашенок, пожежники лейтенанти В. Правик і В. Кибенко, старші сержанти В. Ігнатенко і М. Тищенко та сержанти М. Вашук і В. Тищура. Їх імена залишаться в пам'яті народній навіки. Указом Президії Верховної Ради СРСР за мужність, героїзм та самовіддані дії при ліквідації аварії звання Героя Радянського Союзу присвоєно В. Кибенку та В. Правіку (посмертно). Цієї ж високої нагороди Батьківщини удостоєний командир пожежної команди АЕС майор Л. Телятников. Під його керівництвом боролися з вогнем А. Половинкін, П. Хміль, І. Бутрименко, В. Біркун і багато інших пожежників⁹.

У найперші й найважчі години у боротьбу з грізною стихією вступили працівники міліції. Вони діяли сміливо й рішуче. Серед них були старші сержанти О. Немировський, В. Денисенко, сержанти М. Стецюк, М. Силіч, молодший сержант В. Ратошнюк, старшина В. Матюха, молодший лейтенант В. Вишневський, майор В. Кучеренко, полковник В. Спорішко й інші працівники органів внутрішніх справ Прип'яті, Чорнобиля, Києва, Київської та інших областей України¹⁰.

Рішуче, як у бойовій обстановці, діяли воїни Радянської Армії, які прибули до Чорнобиля у перші години аварії. Військові льотчики під командуванням генерал-майора М. Антошкіна й полковника Б. Нестєрова оперативно виконували складні завдання, скидаючи у кратер тисячі тонн різних матеріалів.

Серед багатьох патріотів, що особливо відзначилися в цих операціях, назвемо полковника А. Серебрякова, майора В. Бабица, капітанів О. Зуйкова і М. Дружиніна, майорів В. Бабицева і В. Храмова й багатьох інших.

Серед тих, хто приїхав до Чорнобиля в ті важкі дні, були медичні працівники, лікарі різних спеціальностей. На допомогу потерпілим було мобілізовано понад 230 лікарських бригад¹¹. Працюючи у складній обстановці, вони проявили особливу відповідальність і оперативність в роботі. В. Ніколаєва, Л. Рижкова, Г. Дикий, І. Скоморохова, В. Полячук і багато інших працювали бездоганно.

Напружено працювали автотранспортники. Для евакуації жителів Прип'яті було виділено понад тисячу автобусів, значну кількість вантажних машин¹². Під час цієї операції переважна більшість водіїв виявила не тільки професійну майстерність, а й справжній трудовий героїзм. Серед них були шофери прип'ятьського АТП 31015 П. О. Мельник, І. Д. Новиков, київського АТП 11166 О. М. Надамковський та інші. У цілому автотранспортники вивезли з Прип'яті, Чорнобиля й 30-кілометрової зони понад 90 тис. чол.¹³

Високу організованість та активність виявили й виявляють комуністи. У найважчі, перші дні аварії і ліквідації її наслідків вони були на передньому краї боротьби. Їх високий моральний дух і оптимізм надихав трудящих на самовіддану працю. Невипадково, що в той період і пізніше в партійні організації надійшли сотні заяв від комсомольців і безпартійних з проханням прийняти їх до лав КПСР.

Події на Чорнобильській АЕС боляче зачепили всіх радянських людей. Вони сприйняли аварію як власний біль. З усіх куточків нашої багатонаціональної Батьківщини до центральних та місцевих партійних, радянських, господарських органів, редакцій засобів масової інформації

⁹ Правда.— 1986.— 15 мая; Известия.— 1986.— 19 мая; Веч. Киев.— 1986.— 23 июля; Рад. Україна.— 1986.— 26 верес.

¹⁰ Правда України.— 1986.— 8 мая; Веч. Київ.— 1986.— 19 трав.

¹¹ Рад. Україна.— 1986.— 25 черв.

¹² Прапор комунізму.— 1986.— 17 трав.; 22 трав.

¹³ Рад. Україна.— 1986.— 25 черв.

надходили телеграми й листи з проханням залучити їх для участі в роботах, що ведуться в районі АЕС.

Туди приїхали шахтарі Донбасу, Кузбасу, будівельники Вінницької, Тернопільської областей, Дніпропетровщини, Києва, Криму, автомобілісти Білорусії, Литви, Башкирії, Курської, Смоленської та багатьох інших областей Радянського Союзу¹⁴. Понад 20 київських заводів виконували «літерні» замовлення для Чорнобиля¹⁵.

Сотні трудових колективів, тисячі громадян — представників усіх союзних республік, країв та областей добровільно перераховують у фонд допомоги населенню, яке постраждало внаслідок цієї аварії, кошти, зароблені на суботниках, недільниках, частину зарплати, премії, особисті заощадження. Наприклад, понад 500 трудових колективів Запорізької області до середини травня 1986 р. відправили у цей фонд 214 тис. крб.¹⁶ На сільському сході трудівники чернігівського колгоспу «Правда» вирішили перевести на рахунок № 904 чотири тисячі карбованців — премію, яку вони одержали як переможці соціалістичного змагання хліборобів республіки¹⁷. Свої патріотичні почуття висловив у телеграмі на адресу виставкому ВДНГ СРСР електрослюсар шахти імені 60-річчя СРСР виробничого об'єднання «Свердловськантрацит» Ворошиловградської області М. Бондаренко. Він пише: «Прошу вартість виділеного мені автомобіля «Москвич» передати у фонд допомоги чорнобильцям»¹⁸. Учні й викладачі профтехучилища (Дагестан) перерахували 4630 крб. 60 чол. здали донорську кров, необхідну для потерпілих¹⁹. Загалом до 19 вересня 1986 р., за даними Держбанку СРСР, на рахунок № 904 надійшло добровільних внесків на суму близько 500 млн. крб.²⁰

У цих патріотичних діях та вчинках радянських людей з новою силою проявляються колективізм, інтернаціоналізм, дружба й братерство народів СРСР, їх високий гуманізм, чуйність і безкорисливість, простежується спадкоємність й вірність героїчним традиціям нашого народу. Саме ці морально-політичні якості і є найважливішими складовими елементами способу життя трудящих — будівників комунізму.

Сучасний політичний курс партії, масштабні й складні завдання, що постали перед ними на шляху вдосконалення нашого суспільства, вимагають від партійних організацій, усіх ідеологічних працівників значно підняти рівень ідейно-виховної роботи, підвищити ефективність її форм і методів. Основою патріотичного виховання, як і всієї виховної роботи, було й нині є формування у трудящих марксистсько-ленінського світогляду. Тільки керуючись марксизмом-ленінізмом, можна зрозуміти суть тих епохальних змін, що відбуваються у світі, правильно оцінити роль усіх сил, які беруть у них участь, визначити перспективи розвитку тих чи інших подій. Він озброює їх методом революційної думки та дії. «Марксизм-ленінізм, — підкреслив М. С. Горбачов, — найвизначніший революційний світогляд. Він обґрунтував найгуманнішу мету, яку будь-коли ставило перед собою людство, — створення на Землі справедливого соціального ладу. Він вказує шлях до наукового вивчення суспільного розвитку як єдиного, закономірного в усій величезній різнобічності і суперечливості процесу, вчить правильно розбиратися в характері та взаємодії економічних і політичних сил, обирати правильні напрями, форми й методи боротьби, впевнено почувати себе на крутих історичних поворотах»²¹.

Всемірно сприяти дальшому зростанню інтересу широких мас до марксистсько-ленінського вчення, дбати про пропаганду й засвоєння ре-

¹⁴ Там же.— 22 черв.

¹⁵ Київ. правда.— 1986.— 28 трав.

¹⁶ Прапор комунізму.— 1986.— 16 трав.

¹⁷ Правда України.— 1986.— 13 мая.

¹⁸ Раб. газета.— 1986.— 13 июля.

¹⁹ Правда.— 1986.— 18 авг.

²⁰ Там же.— 20 сентяб.

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 100.

волюційної теорії — невідкладні завдання діяльності КПРС, усіх парт-організацій. «КПРС, — наголошується в новій редакції Програми партії, — постійно дбатиме про те, щоб усі радянські люди глибоко оволодівали марксистсько-ленінським ученням, підвищували політичну культуру, свідомо брали участь у виробленні політики партії і активно проводили її в життя»²².

Партія є взірцем беззавітної любові до соціалістичної Вітчизни, радянського народу, постійного піклування про його розквіт, готовності зробити все для торжества комуністичних ідеалів. Вона — живе втілення ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму й патріотизму, невичерпної енергії й колективної думки. Тому вивчення героїчної історії КПРС і нашої Батьківщини має важливе значення для патріотичного виховання трудящих, зокрема молоді. Важливе завдання партії робітничого класу, як підкреслював В. І. Ленін, — «зберегти традиції революційної боротьби..., розвинути і зміцнити ці традиції, вкорінити їх у свідомість широких мас народу...»²³

Свято виконуючи ленінські заповіді, КПРС робить все для того, щоб зберегти й пропагувати багатий досвід учасників Жовтневої революції, легендарних бійців громадянської війни, ударників перших п'ятирічок, героїв Великої Вітчизняної війни і післявоєнного відродження, відбудови й дальшого розвитку народного господарства. «Неоціненний досвід ветеранів, їх славні традиції, — зазначив М. С. Горбачов, — треба передати новим поколінням радянських людей»²⁴.

Цікавий досвід виховання трудящих на революційних, бойових і трудових традиціях нашого народу нагромадили парторганізації Києва. В районах міста створено ради ветеранів партії, громадянської і Великої Вітчизняної воен та праці. Їх членами стали старі комуністи, учасники революційних подій, які закладали фундамент соціалізму, мужньо й стійко відстоювали завоювання великого Жовтня, честь і незалежність соціалістичної Батьківщини. Наприклад, рада ветеранів партії, громадянської і Великої Вітчизняної воен Залізничного району налічує у своєму складі понад 200 чол. Її члени часто виступають з лекціями, спогадами, бесідами перед юнаками і дівчатами в трудових колективах, на підприємствах і в установах, учбових закладах, клубах і бібліотеках, народному музеї історії району. За їх активною допомогою лише за два останні роки в ньому було організовано понад 300 екскурсій, прочитано 316 лекцій на історико-революційні й патріотичні теми, проведено більш як 200 зустрічей з молоддю. Значну роботу по ідейно-політичному вихованню підростаючого покоління веде народний музей Київського ордена Трудового Червоного Прапора заводу імені Січневого повстання 1918 року²⁵. Його очолює ветеран старий комуніст Г. Б. Соколовський.

Активно працює й народний музей тричі орденоносного Київського виробничого об'єднання «Завод «Арсенал» імені В. І. Леніна», музеї історії Червонопрапорного Київського військового округу та Лубенського верстатобудівного заводу «Комунар» Полтавської області, музейний комплекс у Кам'янці-Подільському, історико-краєзнавчий музей у Добровеличківці Кіровоградської області, народний музей у селі Колки на Волині, Гребені на Київщині та багато інших. Всього в країні налічується близько 2000 державних і майже 12 тис. музеїв на громадських засадах: з них на Україні більш як 3000²⁶. У Києві діє понад 50 таких закладів²⁷. Зібрані й розміщені в їх експозиціях матеріали розповідають про революційні, бойові і трудові традиції партії і

²² Там же.— С. 194.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 17.— С. 36—37.

²⁴ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 41.

²⁵ Комуніст України.— 1986.— № 6.— С. 59.

²⁶ Там же.— С. 58—59.

²⁷ Ельченко Ю. Н. О единстве идейно-воспитательной, организационно-партийной и хозяйственной работы.— М., 1985.— С. 86.

народу, справляють враження на підростаюче покоління, на формування патріотичних почуттів молоді.

Великий виховний вплив мають заходи по пропаганді масового героїзму радянських людей, який вони виявили в роки Великої Вітчизняної війни. Так, методична рада по пропаганді воєнних знань й патріотичному вихованню при правлінні міської організації товариства «Знання» організувала читання 150 циклів лекцій з цієї тематики, більш як 50 постійно діючих лекторіїв і народних університетів, в яких навчаються понад 30 тис. юнаків і дівчат²⁸.

В містах і селах республіки традиційними стали зустрічі молоді з ветеранами Великої Вітчизняної війни. З кожним роком ці заходи стають більш масовими. Наприклад, на зустрічі з трудящими Яворівського району на Львівщині в дні святкування Дня Перемоги приїжджають понад 300 ветеранів війни з різних куточків нашої Батьківщини, колишні воїни, які визволяли міста і села району від фашистських загарбників²⁹. Вони відвідують трудові колективи, навчальні заклади. Їх спогади залишають свій слід у серцях яворівчан.

Певний досвід роботи по патріотичному вихованню трудящих нагороджено в Бродівському районі Львівської області. Її ведуть 34 музеї В. І. Леніна, 12 кімнат бойової і трудової слави, 16 суспільно-політичних клубів ім. Я. Галана, 38 клубів інтернаціональної дружби. У селах споруджено 9 пам'ятників В. І. Леніну, 30 — воїнам і односельчанам, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни та від рук українських буржуазних націоналістів³⁰.

Популярними є уроки мужності у школах, учбових закладах і трудових колективах. У Кіровоградській області до участі в них залучено понад 70 Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної Праці, значну кількість ветеранів війни та праці³¹. Цікавий досвід організації й проведення цих уроків, зустрічей молоді з учасниками Великої Вітчизняної війни нагороджено в Сумській, Чернігівській, Полтавській, Житомирській та Ровенській областях.

Впливовим засобом патріотичного виховання трудящих стали в містах і селах України вахти Пам'яті. Помітно збільшується кількість їх учасників. Так, наприклад, у Харкові в 1984 р. на вахту Пам'яті заступили 400 колективів промислових підприємств, а в 1985 р. — трудові колективи всіх фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів Харківської області³². Понад 250 захисників Батьківщини, які не повернулися з полів битв минулої війни, в 1985 р. були зараховані до складу бригад, цехів і дільниць ряду заводів Одеської області. Комсомольсько-молодіжна бригада цеху напівпровідникових приладів Запорізького виробничого об'єднання «Перетворювач», яку очолює О. Рогова, включила до свого складу М. Педенко, яка брала участь у боях з фашистами під Новоросійськом. Гроші, зароблені за неї, було перераховано у Радянський фонд миру³³. В Чернівецькій, Миколаївській, Херсонській областях під час вахт Пам'яті читаються лекції з патріотичної тематики, організовуються вечори бойової й трудової слави.

Комсомольські організації республіки, як і всієї країни, беруть активну участь у пошуковій експедиції «Літопис Великої Вітчизняної». Загони червоних слідопитів, в тому числі й молоді виробничники, виявили близько 19 тис. імен раніше невідомих героїв, зібрали 800 тис. фронтових реліквій і спогадів³⁴. Цікавий досвід цієї роботи нагороджено у трудових колективах Київського заводу «Ленінська кузня», колгоспу

²⁸ Там же.

²⁹ *Вопр. теории и практики идеолог. работы.*— М., 1985.— Вып. 17.— С. 57.

³⁰ Там же.— С. 55.

³¹ *Идеологическая работа: опыт, проблемы.*— К., 1986.— Вып. 5.— С. 165.

³² Гордієнко Л. М. Роль трудового колективу у вихованні молоді.— К., 1985.— С. 44.

³³ Там же.— С. 43—44.

³⁴ Там же.— С. 43.

«Україна» Городоцького району Хмельницької області, школах Софіївського району на Дніпропетровщині та ін.

Велике виховне значення для формування патріотичних почуттів молоді мають також військово-патріотичні об'єднання і клуби майбутніх воїнів, які створено в багатьох містах республіки. Наприклад, клуб юних моряків «Юнга», який діє в Залізничному районі Києва, об'єднує понад 300 юнаків, учнів середніх шкіл. У радіоклубі «Зміна» майбутні воїни здобувають знання з радіосправи. На належному рівні ведеться робота по пропаганді ленінських ідей захисту Вітчизни, революційних, бойових і трудових традицій нашого народу у військово-патріотичному об'єднанні ім. Ф. Е. Дзержинського при Палаці піонерів і школярів імені Н. К. Крупської. Це сприяє підготовці молоді до служби в лавах Радянської Армії. Кожний призовник Ворошиловградського району Донецька опановує кілька спеціальностей, навчаючись в секціях ДТСААФ, системі початкової військової підготовки³⁵.

Однією з популярних форм військово-патріотичного виховання підростаючого покоління стали військово-спортивні ігри «Зірниця» і «Орльонок», в яких беруть участь тисячі піонерів і школярів: наприклад, лише на Львівщині — понад 100 тис. чол.³⁶

Отже, в республіці нагромаджено певний досвід роботи по патріотичному вихованню трудящих, підвищенню її ефективності. Чимало зроблено для того, щоб урізноманітнити її форми й методи. Активно працювали ради ветеранів партії, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, народні методичні ради тощо. Вони приділяли значну увагу питанню удосконалення методів своєї діяльності. Практикувалися походи молоді по місцях бойової та трудової слави, організовувалися читальські конференції, диспути й інші масові заходи, які активно сприяли справі патріотичного виховання радянських людей. Проте на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства необхідно дбати про дальше піднесення рівня ідейно-виховної роботи. Зокрема, перед партійними, профспілковими й комсомольськими організаціями, радянськими органами, ДТСААФ поставлене завдання посилювати роботу по роз'ясненню трудящим, насамперед молоді, ленінських заповітів про захист Вітчизни, а також розвивати й поглиблювати у них почуття патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму.

Чим вище буде ідейно-моральний і культурний рівень трудящих, тим значнішим і вагомим виявиться їх трудовий внесок у здійснення рішень XXVII з'їзду КПРС, у справу комуністичного творення.

А. И. Байраковский, Л. А. Мельникова

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ТРУДЯЩИХСЯ — СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье речь идет о патриотическом воспитании трудящихся — составной части идеологической работы партии, о тех требованиях, которые XXVII съезд КПСС предъявил к ней.

Авторы, в частности, освещают деятельность советов ветеранов партии, народных музеев, организаций ДОСААФ республики в этом направлении.

³⁵ Веч. Донецк. — 1986. — 24 апр.

³⁶ Вопр. теории и практики идеол. работы. — Вып. 17. — С. 56.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПИСЕМНИХ ДЖЕРЕЛ З АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

За останні два десятиріччя у радянській науці помітно розширилося коло джерелознавчих досліджень писемних пам'яток, що відображають історію нашої країни від найдавніших часів і до доби Київської Русі. Опубліковано кілька випусків «Корпуса найдавніших джерел з історії народів СРСР», що видається за рішенням ЦК КПРС та Президії АН СРСР про роботу Інституту історії АН СРСР (1969 р.)¹. Для всебічного вивчення грецьких, латинських, скандинавських і східних джерел з давньої й ранньосередньовічної історії нашої країни в Інституті історії СРСР АН СРСР під керівництвом члена-кореспондента АН СРСР В. Т. Пашута було створено спеціальний сектор. Плодотворна праця останнього відбилася у 8 випусках збірників «Найдавніші держави на території СРСР». У них надруковано статті не лише московських дослідників, а і вчених з різних міст.

Найдавніші писемні пам'ятки з історії європейської частини СРСР і Кавказу належать перу античних авторів й досі зберігають значення важливих історичних джерел. Співробітники Інституту історії СРСР опублікували переклади праць Геродота² та Овідія³ з докладними вступними статтями та коментарями до них. Однак у цілому дослідження історії античних міст Північного Причорномор'я й Скіфії у наш час майже повністю зосереджено в руках археологів. Воно ґрунтується на двох категоріях джерел: писемних та археологічних. Раніше, наприкінці XVIII—в XIX ст., коли почалося систематичне дослідження минулого півдня нашої країни, головну роль відігравали писемні пам'ятки. За ними писали історію, на їх дані спиралася під час пошуків залишків грецьких міст і поселень у Північному Причорномор'ї.

Оцінюючи свідоцтва писемних джерел, які збереглися від античності, слід підкреслити, що серед них немає жодного твору, спеціально присвяченого Північному Причорномор'ю. Все, що дійшло до нашого часу і певною мірою стосується давньої історії цього регіону, звичайно, являє собою вставний екскурс в якому-небудь значному за обсягом творі. Частіше ж за все — це короткі принагідні зауваження в праці на іншу тему. Таким чином, ми не маємо систематичного опису жодного періоду історії Північного Причорномор'я, і вона повинна реконструюватися із строкатої мозаїки фактів, що збереглися у творах різних античних авторів, а також шляхом аналізу джерел, одержаних під час археологічних розкопок.

Важливим етапом у вивченні давніх писемних джерел про Північне Причорномор'я стало видання у дожовтневий період колективної праці під керівництвом відомого вченого В. В. Латишева⁴. Вона й досі залишається настільною книжкою кожного античника й скіфолога. У ній з майже вичерпною повнотою зібрані відомості про Північне Причорномор'я з творів більше ніж 300 античних авторів, а текст

¹ Корпус древнейших источников по истории народов СССР.— М., 1973.— С. 3.

² Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— 455 с.

³ Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья.— М., 1985.— 287 с.

⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе.— СПб., 1893.— Т. 1.— 946 с.; 1904.— Т. 2.— 455 с.

оригіналу при цьому наводиться паралельно з російським перекладом. Це дало можливість звести в одному виданні переважно більшість згадок про Північне Причорномор'я, не втрачати часу на пошуки джерел, сприяло ознайомленню з ними широкого кола читачів, які не володіли стародавніми мовами. Таким чином, коло писемних пам'яток було визначене і досить добре вивчене⁵. Дальше його розширення не передбачається, тому що знахідки рукописів античних авторів є надзвичайно рідкісним явищем, а виявлені у ХХ ст. тексти не містять нічого суттєво нового про минуле нашої країни.

Зовсім інша картина постає, якщо розглянути археологічні джерела. В ХІХ ст., коли археологія робила перші кроки, її досягнення були спочатку лише додатком до знань істориків і філологів. У ХХ ст. вона перетворилася на самостійну науку. На відміну від писемних пам'яток її арсенал постійно поповнюється матеріалами з розкопок, що відкривають нові грані історії, економіки та культури Північного Причорномор'я.

В сучасних умовах, коли археологічні джерела кількісно переважають писемні, вивчення останніх відсунулося на другий план. У багатьох науковців навіть створилося враження, що дальші дослідження у цій галузі вже не потрібні, бо є достатня кількість добрих перекладів античних джерел, і що у разі необхідності археолог зможе розібратися в повідомленнях стародавніх авторів. При цьому часто забувається те, що правильне розуміння творів давнини можливе лише при їх докладному джерелознавчому аналізі. Для цього потрібно не лише знати мови оригіналів, а й вміти користуватися історико-філологічними методами аналізу текстів. Писемне джерело не можна перетворювати, як нерідко трапляється, у прикладний посібник для археолога, для користування яким не варто набувати спеціальних знань і навичок дослідження.

Спинююся в зв'язку із сказаним на деяких особливостях античних писемних джерел, де згадується Північне Причорномор'я. У багатьох випадках це не сухі історичні хроніки, а видатні пам'ятки художньої прози чи поезії. Досить нагадати, що до числа їх авторів входять усі три великі грецькі трагіки: Есхіл, Софокл та Евріпід, а одним з найбільш докладних і надійних джерел є «Історія» Геродота — по суті перший великий твір грецької художньої прози.

Безперечно, талановитий літературний твір завжди відзначається багатством закладених у ньому думок, їх взаємопереплетенням. Чим обдарованішим є письменник, тим більша кількість смислів міститься у його творі, який концентрує досягнення культури, нагромаджені кількома поколіннями. Отже, маючи справу з античними писемними джерелами, необхідно пам'ятати про наявність у них багатьох значень, смислів, часто прихованих за іншими думками й фактами. Всі ці різноманітні смисли і значення жодному дослідникові не під силу розкрити одразу. Адже йому не протистоїть, як у точних науках, безмовна річ. Він має справу з творчим процесом пізнання літературного джерела, який може бути лише діалогічним⁶. Досліджуючи методологію і методику гуманітарних наук, відомий радянський вчений М. М. Бахтін писав, що в будь-який момент розвитку діалога існують величезні маси забутих смислів, але в певні моменти дальшого розвитку вони знову згадуються та оживають, оскільки у кожного смислу буває власне свято відродження⁷.

Саме цим зумовлюється невичерпність вивчення літературних джерел. Подібно до того, як кожне нове покоління звертається до

⁵ Історія дослідження скифського оповідання Геродота і багатьох інших античних джерел докладно описана у кн.: Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— 240 с.

⁶ Бахтін М. М. Эстетика словесного творчества.— М., 1979.— С. 363.

⁷ Там же.— С. 373.

вивчення творчості Шекспіра чи Пушкіна, Есхіла чи Овідія, так само й джерелознавчий аналіз праць античних авторів, що писали про Північне Причорномор'я, повинен здійснюватися кожним поколінням дослідників і відкривати нам нові грані давніх культур.

Плодотворність джерелознавчого аналізу історико-літературних пам'яток залежить від уміння користуватися науковою методикою. А це можливо, якщо вони досліджуються в цілісному контексті всієї культури даної епохи. У зв'язку з цим джерелознавцві доцільно працювати в середовищі археологів, де пам'ятки матеріальної культури відкривають перед дослідниками найрізноманітніші горизонти вивчення минулих цивілізацій. Недарма єдине у вітчизняній науці повне джерелознавче дослідження скіфської тематики в «Історії» Геродота було здійснено С. О. Жебелевим, коли він працював у Інституті археології. На жаль, ця праця залишилася незавершеною.

Глибоко зрозуміти текст того чи іншого давнього автора про Північне Причорномор'я можна лише у разі пізнання всієї його творчості, а не окремого фрагмента з певного твору. Звід В. В. Латишева сприяє тому, що нині у багатьох наукових працівників знання античних джерел зводяться до поверхового читання уривків праць того чи іншого давнього автора та знайомства з письменником за кількома рядками його твору. Таке становище пояснюється ще й тим, що в науці про античність приділяється надзвичайно скромна увага сучасним джерелознавчим дослідженням. За останні 60 років такі праці були присвячені лише трьом значним джерелам, що належать перу Геродота⁸, псевдо-Гіппократа⁹ й Плінія Старшого¹⁰. З більшою чи меншою докладністю вивчені історія створення ряду періплів* та перігес** Понта, і характер відомостей, що містяться у них, а також фрагменти з трагедій Софокла¹¹.

Нещодавно з'явився докладний аналіз творчості Овідія¹². Проте, на жаль, поет мало писав про Північне Причорномор'я, хоч і перебував у засланні у Томах, на західному березі Понта. Як показав О. В. Подосінов, згадки про Скіфію в Овідія йдуть головним чином у руслі давно вироблених поетичних шаблонів, але не відбивають живу дійсність I ст. н. е.¹³

Спинимося докладніше на характеристиці деяких методів текстологічного дослідження джерел.

Почнемо з перекладів. Жодний з них не є адекватним оригіналові, а лише більш-менш близько передає його зміст і, таким чином, являє собою перше тлумачення тексту. Під час перекладу античних авторів справа ускладнюється тим, що не збереглося жодного авторського рукопису, а у виявлених копіях існує безліч різночитань, помилок і лакун. Про все це, звичайно, говориться в критичному апараті

⁸ Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— М.; Л., 1953.— С. 308—347.

⁹ Кукулина И. В. Трактат «О воздухе, водах, местностях» как источник по истории скифов // Вспомогательные истор. дисциплины.— Л., 1970.— Вып. 3.— С. 217—232.

¹⁰ Скржинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего.— К., 1977.— 126 с.

* Періпли — описи берегової лінії, що використовувалися під час морських плавань вздовж берегів.

** Перігеси — географічні та етнографічні описи земель, відомих грекам.

¹¹ Скржинская М. В. «Перипл Понта Евксинского» анонимного автора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. К., 1980.— С. 115—124; Скржинская М. В. Опис Північного Причорномор'я в «Періплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Перігеси» псевдо-Скімна // Археологія.— 1980.— № 35.— С. 25—37; Скржинская М. В. Тема Северного Причерноморья в творчестве Софокла // Вестник древней истории.— 1985.— № 2.— С. 142—148.

¹² Подосинов А. В. Овидий и Причерноморье: Опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшие гос-ва на территории СССР. Материалы и исследования, 1983.— М., 1984.— С. 8—178.

¹³ Там же.— С. 64—69.

при науковому виданні тексту. Перекладачеві ж доводиться вибирати кращий на його погляд варіант. Тому всі інші варіанти залишаються поза увагою того, хто читає переклад. Наприклад, у всіх російських перекладах 53-го розділу 4-ї книги «Історії» Геродота написано, що на Гіпполаєвому місі, навпроти Ольвії, знаходився храм Деметри. Це єдине свідчення його існування на території Ольвійського поліса. Разом з тим у рукописах, поряд із словом «*Demetros*» зустрічається слово, «*Metros*», тобто йдеться про малоазійське божество Матір богів, культ якої багато в чому був споріднений з культом Деметри. Про поважання Матері богів у Гілеї, що знаходилася навпроти Ольвії, відомо із згадки Геродота (IV, 76) * та із знайденого нещодавно графіті¹⁴. Так що, напевно, слову «*Meteg*» слід віддати перевагу перед «*Demeter*» і в усякому разі його не можна обходити мовчанням, як це робиться в сучасній науковій літературі¹⁵.

В зводі В. В. Латишева відсутній критичний апарат, тексти наводяться часто за застарілими виданнями, що, безумовно, позначилося й на перекладах. Лише в останніх коментованих виданнях скіфського оповідання Геродота¹⁶ та фрагментів Овідія¹⁷ радянський читач може ознайомитися з усією різноманітністю варіантів перекладу тексту. Всі інші античні автори чекають подібних видань.

У ряді випадків одна і та ж фраза може мати два тлумачення її смислу. Якщо той, хто читає оригінал, бачить це і може задуматися над вибором різних варіантів, то той, кому доводиться користуватися тим або іншим джерелом лише за перекладом, навіть не підозрює існування іншого смислу в певній фразі. Це добре можна показати на розгляді одного речення з «Історії» Геродота (IV, 23).

Повідомляючи про джерела відомостей про аргіппеїв, історик пише, що «до них доходить дехто із скіфів та еллінів з гавані Борисфена й інших понтійських гаваней, від яких неважко дізнатися» про цей народ. Граматика грецької мови надає дві можливості тлумачення змісту фрази, в залежності від того, до чого віднести родовий відмінок слова «*Hellenon*». У нашому перекладі ми вважаємо, що етнічні терміни «скіфи» та «елліни» вжиті паралельно, й обидва залежать від слова «деякі» («*lines*»). Зміст фрази полягає в тому, що до землі аргіппеїв доходять і скіфи, й елліни. Але оскільки в наступному реченні йдеться лише про скіфів, то відомий коментатор Геродота Х. Штайн вважав, що лише вони долали той далекий шлях. У такому разі родовий відмінок слова «*Hellenon*» залежить від дієслова «*ruhesthai*» («дізнатися»), тобто дізнатися про аргіппеїв можна також в еллінів, певно, зі слів скіфів¹⁸.

Таким чином, у залежності від розуміння наведеної фрази вирішується важливе питання: чи лише скіфи ходили по давньому караванному шляхові від берегів Понта до Уралу, чи цим путівцем користувалися й греки. У вітчизняній літературі переважає думка, що він був освоєний лише скіфами. Такої ж точки зору дотримувався Б. М. Граков¹⁹. Вона відбилася і в останньому коментованому перекладі твору Геродота, виконаному І. О. Шишовою²⁰.

На нашу думку, правильною була б протилежна точка зору. А те,

* Тут і далі у виданнях праць античних авторів римською цифрою вказано номер книги, а арабською — її розділи.

¹⁴ Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 2.— С. 552.

¹⁵ Вчені XIX ст., що добре знали грецький текст Геродота, завжди звертали увагу на це різночитання. Див.: Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.— СПб.— 1887.— С. 25.

¹⁶ Доватур А. А., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.

¹⁷ Подосинов А. В. Указ. соч.

¹⁸ Herodotos. Buch 4 / Erklärt von H. Stein.— Berlin, 1896.— S. 50.

¹⁹ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Поволжям і Приураллям в архаїчну і класичну епохи? // Археологія.— 1947.— № 1.— С. 25.

²⁰ Доватур А. А., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Указ. соч.— С. 119.

що в наступному реченні у Геродота йдеться лише про скіфів, пояснюється сюжетом оповіді автора, який у цих розділах «Історії» малює картину розселення скіфських і сусідніх з ними племен, не приділяючи тут особливої уваги еллінам, що жили на південному рубежі Скіфії. Останні з'являються в розповіді історика епізодично. А у даному випадку — як інформатори про достовірно відомі племена, що проживали на далеких від греків територіях.

Вишальним у нашій системі доказів є стилістичний аналіз етнографічної характеристики аргіппеїв, у якій виявилася саме грецька спостережливість. Явно із слів грека Геродот докладно записав, як готувався основний напій аргіппеїв і який вигляд мало дерево, на якому росли плоди для цього напою. Лише грек міг порівняти розмір невідомого дерева з фіговим, а його плоди — з бобом. Адже при порівнянні виникають асоціації з чимось знайомим, звичним для оповідачів і слухачів. Для скіфів же боби* і особливо фіги на той час були зовсім чужими культурами.

Ці спостереження приводять до висновку, що окремі грецькі купці ходили за золотом описаним Геродотом шляхом з Ольвії до Уралу. Вони зустрічалися з усіма описаними істориком племенами. Таким чином, з «Історії» можна дізнатися про широке знайомство грецьких колоністів Північного Причорномор'я з народами Східної Європи.

Зрозуміти справжнє значення повідомлення давнього автора можна лише у контексті всього його твору. Знайомство ж з уривком з великого твору часто веде до невірної його тлумачення. Наприклад, у корпусі В. В. Латишева можна прочитати вірші Евріпіда з трагедії «Іфігенія в Тавриді», де описано храм у країні таврів²¹. Це суто грецька споруда дорійського ордеру, на високому стилібаті, колони й карнизи якої оздоблені золотом. Всередині храму стоїть дерев'яна статуя Артеміди, а перед ним розмістився жертвник. Це привело деяких вчених до висновку, що у Евріпіда зберігся найдавніший опис монументальної споруди у Північному Причорномор'ї²². Було витрачено немало зусиль на пошуки залишків цього храму.

Разом з тим вже при поверховому знайомстві з трагедією здається дивним, що у землі таврів височів храм, архітектура якого мала грецькі ознаки. Порожні площі між метопами та золотий декор колон і карнизів вказує на будівлю архаїчного періоду, коли ще не існувало Херсонеса, найближчої до таврів давньогрецької колонії. Цей поліс було засновано незадовго до першої вистави трагедії Евріпіда на сцені афінського театру в 414/13 р. до н. е. На місці Херсонеса, напевно, раніше існувало невелике іонійське поселення²³, якому не під силу було збудувати прикрашений золотом храм.

Якщо ж поглянути, як Евріпід підійшов до зображення таврів, то походження опису храму Артеміди стає цілком зрозумілим. Трагік не задумувався над рівнем соціального розвитку таврів, а механічно підняв їх побут до грецького укладу життя. Вони в Евріпіда опинилися організованими у державу-поліс (вірш 38), його жителі названі громадянами (вірш 1226), у яких є місто з будинками (вірш 1208). У такому контексті святилище таврів природно набуло вигляду грецького храму. Таким чином, це — вигадка поета, що створив узагальне-

* Лише набагато пізніше квасоля трохи поширилася у скіфів. Напевно, вони запозичили цю середземноморську рослину у греків. Див.: Шрамко Б. А., Янушевнич З. В. Культурные растения Скифии // Совет. археология.— 1985.— № 2.— С. 49.

²¹ Латышев В. В. Известия...— С. 344—345.

²² Бабинов Ю. А. Местные элементы в религии Херсонеса Таврического // Соц.-экономич. проблемы истории древнего мира и средних веков.— М., 1972.— С. 29; Пичикян И. Р. Ордерная архитектура Северного Причерноморья VI—V вв. до н. э. // Вестник древней истории.— 1975.— № 1.— С. 18—19; Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье.— М., 1984.— С. 154—156; Trelл В. L. A numismatic solution of two problems in Euripides // The numismatic chronicle.— 1964.— № 4.— P. 96.

²³ Жебелев С. А. Возникновение Херсонеса Таврического // Жебелев С. А. Северное Причерноморье.— С. 75—77.

ний образ архаїчного храму, тому що дія відбувалася у віддалені часи. Це не означає, однак, що глядачі трагедії не вірили в реальне існування храму. Про це свідчить зображення на давніх вазах і рельєфах²⁴.

Незважаючи на те, що в Евріпіда творчий вимисел іде далеко за межі дійсності, його вірші все ж мають для науковців важливе значення. Навіть більш точний етнографічний опис таврів, наведений в «Історії» Геродота, а також розповіді очевидців, що побували на північних берегах Понта, мали, певна річ, набагато менше поширення, ніж звернена до маси глядачів трагедія, вірші якої багато з них вивчали напам'ять²⁵. Отже, з трагедії Евріпіда і предметів образотворчого мистецтва, сюжети яких були навіяні віршами поета, можна дізнатися, яким було уявлення про Тавріку серед еллінів, що жили у різних частинах грецької ойкумени в кінці V— у IV ст. до н. е.

Аналіз «Іфігенії в Тавриді» підводить до однієї з особливостей писемних джерел, яка не притаманна археології. Йдеться про те, як вони можуть передати уявлення давніх жителів про певні історичні явища. Зокрема, це цілком стосується й з'ясування того, яку роль відігравали Скіфія і міста Північного Причорномор'я в уявленні жителів Греції, а потім й Риму. Всі без винятку писемні джерела, що збереглися, створені не уродженцями північних берегів Понта. Перед нами — погляд та оцінка із сторони, і в них є свої як позитивні, так і негативні моменти. Їх вивчення повинна бути присвячена джерелознавча праця з аналізом кожного античного історичного та літературного твору. Крім того, співставлення текстів різних авторів відкриває можливість одержання нових знань.

Звернемося у зв'язку з цим до одного зауваження Арістотеля, що майже не привертає уваги вчених. Філософ засуджував афінських народних ораторів, які нічого не читають, а проводять день у порожніх заняттях, відвідуючи виставки фокусників і теревенячи з приїжджими з Фасіса й Борисфена²⁶. Згадка у такому контексті цих грецьких колоній свідчить, що кораблі звідти діставалися до Афін у ті часи досить часто. Вибір ораторами для розмов моряків саме з названих місць пояснюється розміщенням останніх на окраїнах грецької ойкумени, звідки доходили відомості про маловідомі й екзотичні для афінян народи. В оповідях моряків було багато фантастичних вимислів, у які вони вірили як у реально існуючі явища і події. Тому Арістотель поставив цінність подібних оповідей в один ряд з виставами фокусників, що мало характеризувати інтереси висміяних філософом ораторів як нікчемні.

Досі ніхто не звернув уваги на близькість у часі розглянутого запису Арістотеля та остаточної редакції періпла псевдо-Скілака, зробленої у 50-ті — 40-ві роки IV ст. до н. е. В цьому докладному посібникові з мореплавання уздовж берегів Понта вчені давно помітили відсутність Ольвії й гирла такої великої річки, як Борисфен.

Автор тієї редакції періпла, що дійшла до нас, був афінянином. На цій підставі й було зроблено висновок, що в середині IV ст. до н. е. Ольвія перебувала поза сферою інтересів Афін²⁷. Однак археологічні матеріали цього не підтвердили²⁸. Як було показано вище, проти такої думки свідчать і писемні джерела.

²⁴ Philippart H. Iconographie d'l'«Iphigénie en Tauride» d'Euripide // Revue Belge de Philologie et d'Histoire.— 1925.— V. 4.— P. 5—33; Sechan L. Etudes sur la Tragedie Grecque.— Paris, 1967.— P. 385; Cambigolou A. Iphigenia in Tauris // Antike Kunst.— 1975.— № 18.— S. 56—66.

²⁵ Плутарх у біографії Нікія (розд. 29) пише, що сіцилійці вивчали уривки з трагедій Евріпіда від афінян, які потрапили до них у полон. А жителі міста Кавна, які спочатку не бажали пропустити до своєї гавані прибулий корабель, дали йому дозвіл на вхід, коли почули, що моряки знають напам'ять вірші Евріпіда.

²⁶ Aristotelis Fragmenta selecta recognovit W. Ross.— Oxonii, 1955.—P. 60.

²⁷ Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Л., 1925.— С. 25.

²⁸ Леви Е. И. К истории торговли Ольвии в IV в. до н. э. // Совет. археоло-

Незважаючи на те, що справжня причина пропуску Ольвії й гирла Борисфена у періплі псевдо-Скілака залишається нез'ясованою, з цього твору можна добути певну інформацію про ту ж саму Ольвію. У періплі сказано, що корабель, який прямує до берегів Таврії, пливе від гирла Істра до мису Баранчий лоб протягом трьох днів і ночей. Хоч мореплавання тоді було в основному каботажним, це ж джерело свідчить, що в IV ст. до н. е. Ольвія не була транзитним пунктом для грецьких торговельних суден, а до її порту прибували лише ті кораблі, які спеціально туди прямували. Таким же було становище Тіри, а Істрія, як і раніше, залишалася важливим транзитним портом.

Читаючи повідомлення античних авторів, особливо архаїчного і класичного періодів, слід пам'ятати, що в їхніх творах широко використовувалися усні оповідання. Відповідно до уявлення про історичні події вони пройшли крізь призму фольклорної творчості і повинні оцінюватися з врахуванням її специфіки. Однак, виділення фольклорних мотивів — завдання непросте, тому що давні автори рідко посилалися на свої джерела та опрацьовували їх відповідно до загальної стилю своєї оповіді.

Спинимось на одному прикладі, що важко піддається джерело-знавчому аналізу. Мова йтиме про похід Дарія на скіфів. Геродот (IV, 97—98) пише, що персидський цар наказав збудувати міст через Істр, перейшов по ньому з військом і попрямував до Скіфії. Біля мосту він залишив охорону з греків, дав їм ремінь, на якому було зав'язано 60 вузлів, і наказав щоденно розв'язувати по вузлові, чекаючи на нього. Коли ж всі вузли будуть розв'язані, охоронці мали припинити чекання, зруйнувати міст і повертатися на батьківщину.

60-денна тривалість такого далекого воєнного походу здавалася неймовірною ще у давні часи. Страбон писав, що Дарій дійшов лише до Тіраса (VII, 3, 14). Ряд сучасних дослідників визначає кінцевий рубіж просування персидського війська на Дністрі чи на Дніпрі²⁹. Однак за останні роки не раз висловлювалися аргументи на захист достовірності відомостей Геродота щодо строків походу та його кінцевого рубежа на Танаїсі³⁰.

Сучасний читач може здивуватися, як це Дарій, збираючись у погано відому країну і не знаючи, яким чином розгорнуться воєнні дії, міг заздалегідь визначити кількість днів свого походу. В науковій літературі відзначалася також надто примітивна для персів та греків форма ліку днів по вузлах на ремені³¹.

Всі згадані труднощі щодо з'ясування сенсу аналізованих розділів «Історії» знайдуть пояснення, коли зрозуміти, що ми маємо справу із записом усного переказу, який побутував у часи Геродота вже більше як половину століття. Історичні події осмислені автором у фольклорних канонах. Переправа Дарія через Істр, де він залишив біля мосту охорону, пов'язана з поширеним фольклорним мотивом: наказ чекати певний строк, після якого той, хто чекає, повинен виконати ту чи іншу дію (в даному випадку — зруйнувати міст) і може

гия.— 1958.— № 28.— С. 238; Брашинский И. Б. Афины и Северное Причерноморье в VI—II вв. до н. э.— М., 1963.— С. 140—145.

²⁹ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 77; Граков Б. М. Скіфи.— К., 1947.— С. 23; Хенниг Р. Неведомые земли.— М., 1961.— Т. 1.— С. 196—197; Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам.— Л., 1985.— С. 137—142; І. В. Кукліна гадає, що повідомлення про персидське військо біля Танаїса та в землях буднів і гелонів відноситься до іншого походу Дарія.

³⁰ Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия.— М., 1979.— С. 280; Черненко Е. В. Скифо-персидская война.— Киев, 1984.— С. 81—110.

³¹ Пор. коментарі до розглядуваного розділу «Історії» Геродота у виданнях К. Абіхта й Хау-Уеллса: Herodotos. Erklärt von K. Abicht.— Leipzig, 1869; How W. W., Wells J. A. A Commentary on Herodotus.— Oxford, 1928.

вважати себе вільним від будь-яких зобов'язань. Строк у таких випадках визначається за допомогою традиційного фольклорного числа. 60 — кругле традиційне число для народу, що користувався шестидесятиричною системою. Це дає підстави для припущення про персидську фольклорну основу оповіді, переданої Геродотом.

Фольклористи дійшли висновку, що під час оформлення у переказ розповідь про історичну подію, як правило, підводилася під одну з традиційних схем. У народній свідомості історичні факти перетворювалися з «беззмістовної з міфологічної точки зору низки подій в набір осмислених, тобто канонічних сюжетів», історичним особам приписувалися такі властивості, які з фольклорно-міфологічного погляду перетворювали їх на значні персонажі³².

Як паралель до фольклорного сюжету в оповіді про Дарія у Геродота наведемо два приклади: з грецької міфології та із східних казок, сюжети яких сягають далеко в глибину століть. У пошуках Немейського лева Геракл зайшов до поденника Молорха і звелів йому чекати 30 днів, мовивши при цьому, що коли по закінченні цього терміну він не повернеться з гаю, то Молорху слід приготувати поминальну жертву на честь загиблого героя³³. У міфі помітна схожість сюжету з розповіддю про дії Дарія біля мосту через Істр. Подібно до Геракла перед його двобоєм з Немейським левом Дарій напередодні вторгнення до Скіфії визначає строк для здійснення задуманого походу і говорить, що треба робити у випадку, коли він не повернеться.

Із східного фольклору сучасному читачеві відома в запису М. Ю. Лермонтова одна казка з сюжетом, що цікавить нас. Її герой Ашік-Керіб відправляється на пошуки багатства і наказує своїй нареченій чекати сім років, після чого вона може вийти заміж за іншого³⁴. У казці за допомогою фольклорного числа визначено термін мандрівки героя, і оповідача не цікавить та обставина, що сім років у реальності були занадто довгим часом для чекання, протягом яких дівчина згідно з східними поняттями неминуче стане занадто старою для нареченої. Подібним чином оповідачі про похід Дарія не задумувалися над тим, наскільки 60 днів відповідали часові, витраченому ним.

У тій же фольклорній традиції знаходить пояснення архаїчна форма лічби вузлами. Нею користуються народи, що не досягли високого рівня розвитку цивілізації. Наприклад, племена в Перу фіксували числа за допомогою мотузки з вузликами (квіпу)³⁵. У фольклорі ж часто зберігаються згадки про архаїчні звичаї й обряди, що давно вийшли з ужитку³⁶.

Таким чином, у названій Геродотом тривалості походу Дарія не міститься жодних реальних вказівок на час перебування персидського царя в Скіфії, і цим числом не можна користуватися для підрахунків.

Розглянуті нами методи джерелознавчого аналізу повідомлень давніх авторів можна застосовувати, певна річ, не лише до античних, а й до всіх інших історичних та літературних пам'яток, де розповідається про минуле нашої країни. Наведені приклади показують, яке величезне поле діяльності лежить перед ученими-джерелознавцями, яку серйозну увагу слід приділяти таким дослідженням у нашій науці і як необхідні подібні праці для всіх, хто займається стародавньою та середньовічною історією.

М. В. СКРЖИНСЬКА (Київ)

³² Левинтов Г. А. Предания и мифы // Мифы народов мира.— М., 1982.— Т. 2.— С. 333.

³³ Аполлодор. Мифологическая библиотека.— Л., 1972.— С. 33.

³⁴ У кн. І. Л. Андроникова «Лермонтов в Грузии в 1837 г.» (М., 1955.— С. 134—148) наведені варіанти цієї казки, записаної у різних східних народів.

³⁵ Башмакова Н. Г., Юшкевич А. П. Происхождение систем счисления // Энциклопедия элементар. математики.— М.; Л.— 1951.— Т. 1.— С. 19.

³⁶ Путилов Б. Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора.— Л., 1976.— С. 183.

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО РОЗВИТКУ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА
НАУКОВИХ ТА ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВІВ
(1976—1980 рр.)

П. Д. ОВЧАРЕНКО (Київ), І. Г. ОНИЩЕНКО (Київ)

Багатогранне співробітництво братніх націй і народностей СРСР є свідченням прогресивних тенденцій інтернаціоналізації всього суспільного життя країни. Від того, наскільки злагоджено функціонує єдиний народногосподарський комплекс, наскільки раціонально використовується виробничий, науково-технічний потенціал багатонаціональної Радянської держави, залежить зміцнення її могутності та обороноздатності, далі зростання народного добробуту. Свого часу В. І. Ленін писав, що «...все господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі. Соціалізм цілком інтернаціоналізує його»¹.

На сучасному етапі розвитку Радянської країни великий вплив на прискорення процесів інтернаціоналізації, зміцнення братерської дружби її народів справляє науково-технічний прогрес. Якнайповніше використання досягнень НТР — вирішальний фактор зміцнення матеріально-технічної бази радянського суспільства. Першорядне значення цього фактора підкреслювалося на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС та на червневій того ж року нараді в Центральному Комітеті з питань науково-технічного прогресу.

Новий імпульс розширенню зв'язків науки з виробництвом дали рішення XXVII з'їзду КПРС. В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. і на період до 2000 року, затверджених на з'їзді, підкреслювалося, що в сучасних умовах корінне завдання полягає у тому, щоб «зміцнити зв'язки науки і виробництва, створити такі організаційні форми інтеграції науки, техніки і виробництва, які дають можливість забезпечити чітке і швидке проходження наукових ідей від зародження до широкого застосування на практиці»².

Ще на світанку Радянської влади В. І. Ленін розглядав інтернаціональну єдність науки як один з факторів подолання національної відокремленості народів³. Нині цей процес дістає свій вияв насамперед у розв'язанні науково-технічних проблем об'єднаними зусиллями вчених братніх республік. Завдяки цьому досягнення сучасної науки стають надбанням трудящих усіх націй і народностей. Враховуючи ці об'єктивні тенденції, КПРС будує свою економічну і науково-тех-

¹ Ленін В. І. Тези по національному питанню // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 303.

² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року.— К., 1986.— С. 24.

³ Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне збір. творів.— Т. 24.— С. 121.

нічну політику, в якій втілюються принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Важливим етапом у боротьбі партії за зміцнення економічних основ інтернаціональної єдності народів Радянського Союзу стала реалізація десятого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр. В ньому дістали концентроване вираження цілі та завдання як усєї країни в цілому, так і кожної з республік зокрема. Пропоноване повідомлення є спробою висвітлити діяльність партійних організацій України в справі розвитку міжреспубліканського співробітництва вчених і виробничників у зазначений період.

Посилення уваги Комуністичної партії України до зростання ролі науки в народному господарстві дістало свій вияв у тому, що, починаючи з її XXV з'їзду, у Звітних доповідях ЦК цьому питанню присвячуються окремі, спеціальні розділи⁴. Йому відводилося значне місце в матеріалах січневого (1975 р.) та жовтневих (1976 р. і 1979 р.) пленумів ЦК Компартії України, засідань його Політбюро та Секретаріату, зборів партійно-господарського активу республіки⁵.

Компартія України всіляко підтримує співробітництво працівників науки з виробничниками. В умовах багатонаціональної Радянської держави особливого значення набуває його розвиток у міжреспубліканському масштабі. В досліджуваний період таке співробітництво здійснювалося в різноманітних формах, які можна об'єднати за основними ознаками: планувальні зв'язки (спільні плани, програми); організаційно-структурні (науково-технічні та науково-виробничі об'єднання, міжвідомчі галузеві лабораторії, комплексні творчі бригади); договірні (госпдоговори, договори про соціалістичну співдружність); координаційні (ради сприяння науково-технічному прогресу, комісії по науці і техніці, ради директорів територіальних комплексів); інформаційні (конференції, інформативні видання). Міжреспубліканські зв'язки науки з виробництвом мають специфічний характер і тому на практиці використовуються не всі їх форми, а лише ті, які найбільше підходять в плані міжреспубліканського обміну. Це, зокрема, спільна участь у розробках, передбачених державними планами економічного й соціального розвитку країни, налагодження контактів наукових установ з республіканськими й союзними міністерствами за комплексними планами наукових досліджень та їх впровадження, проведення робіт в інтересах великих підприємств та об'єднань за комплексними науково-технічними програмами, виконання договорів про соціалістичну співдружність, участь у науково-технічних конференціях тощо⁶.

Найбільш поширеною формою зв'язків між ученими України й виробничниками союзних республік у 70-х роках було виконання договорів про творчу соціалістичну співдружність. Договори уклалися не як звичайні господарсько-правові акти, а як документи, що закріплювали особливі відносини трудового та наукового колективів у розв'язанні конкретних науково-технічних проблем народного господарства. В основі таких документів лежала взаємна заінтересованість у всебічному прискоренні науково-технічного прогресу⁷. Укладення договорів про творче співробітництво на міжреспубліканському рівні мало комплексний характер. Вони об'єднували діяльність академічних наукових установ і цілих народногосподарських галузей країни. Зростання кількості досліджень на основі договорів про творчу спів-

⁴ Див.: Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1976.— С. 34—38.

⁵ Правда України.— 1975.— 17 янв.; 1976.— 8 окт.; 1979.— 20 окт.

⁶ Див.: Патон Б. Е. Новые формы интеграции науки и производства // Наука и актуальные проблемы развития народного хозяйства.— М., 1980.— С. 70.

⁷ Див.: Цыганков В. Д. Эффективность связи науки с производством.— Минск, 1984.— С. 47—51.

дружність в роки десятої п'ятирічки було характерним для всіх типів наукових установ, а особливо — для академічних інститутів. Як показує практика, в успішному виконанні їх закладені великі резерви посилення інтеграції науки з виробництвом.

У роки десятої п'ятирічки обкоми, міськкоми та райкоми партії, первинні парторганізації науково-дослідних установ і промислових підприємств спрямували свої зусилля на дальше зміцнення зв'язків науки і виробництва шляхом укладення договорів про постійну творчу співдружність, тобто переведення її на довготривалу, комплексну основу. Якщо число госпдоговорів між інститутами АН УРСР і промисловими підприємствами країни, наприклад, за період з 1975 р. по 1977 р. зросло у 2,5 раза, то кількість договорів про творчу співдружність — у 4 рази⁸.

Цінний практичний досвід у цій справі нагромадили партійні організації ряду науково-дослідних установ Академії наук України, в тому числі інститутів електрозварювання ім. Є. О. Патона, кібернетики ім. В. М. Глушкова, проблем лиття, проблем матеріалознавства (Київ), прикладної математики і механіки, фізико-механічного (Львів), проблем машинобудування (Харків) та ін. Укладання договорів про творчу співдружність відбувалося при безпосередній участі представників парторганізації промислових підприємств. Цьому питанню присвячувалися спільні засідання партійних комітетів і вчених рад інститутів⁹. Так, в Інституті проблем лиття АН УРСР такі спільні засідання проводилися в грудні 1975 р., серпні 1976 р., вересні 1977 р., червні 1978 р. та лютому 1980 р.¹⁰ На них обговорювалися питання про завдання парторганізації інституту в справі підвищення ефективності наукових розробок та прискорення їх впровадження у виробництво.

З метою посилення контролю за ходом впровадження прогресивних розробок дедалі частіше встановлювалися безпосередні контакти між партійними організаціями наукових установ і підприємств, які укладали договори. Зокрема, на засіданнях парткому Інституту електрозварювання часто були присутні представники партійних комітетів заводів «АвтоЗІЛ», «ВАЗ», «КРЗ»¹¹. Такі засідання проходили в обстановці ділової, об'єктивної вимогливості, що значно підвищувало персональну відповідальність замовників і виконавців.

Добрі традиції співробітництва склалися в розглядуваній період між партійними організаціями вчених-електрозварників, НДКІ машинобудування та «Уралхіммашем». Створені при партійних комітетах комісії по впровадженню науково-технічних розробок щороку складали графіки комплексної діяльності лабораторій інститутів і заводу з усіх технологічних напрямів. Після взаємної перевірки та врахування раціональних пропозицій вони узгоджувалися з паралельно розроблюваною технічною документацією. Значний обсяг досліджень виконувався й безпосередньо в цехах заводу «Уралхіммаш» з максимальним наближенням експериментів до промислового виробництва. В результаті плідного співробітництва вчених та інженерно-технічних працівників братніх республік уперше в світі було освоєно промислово технологію виготовлення зварних посудин високого тиску. Нове обладнання дало значний економічний ефект — понад 10 млн. крб. на рік, при цьому на 14 тис. т знизилися витрати дефіцитних поковок¹². В листопаді 1978 р. партійний комітет Інституту проблем лиття

⁸ Архів Президії АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 10, арк. 7; спр. 12, арк. 6 (далі — АП АН УРСР).

⁹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1458, оп. 2, спр. 52, арк. 36--37; ф. 1293, оп. 1, спр. 17, арк. 15.

¹⁰ Там же, ф. 1293, оп. 1, спр. 18, арк. 82; спр. 19, арк. 8; спр. 22, арк. 74; спр. 23, арк. 63; спр. 27, арк. 1.

¹¹ Там же, ф. 1458, оп. 2, спр. 52, арк. 37—38.

¹² АП АН УРСР, ф. 1, оп. 73, спр. 9, арк. 158.

АН УРСР запропонував колективу Тираспольського заводу ливарних машин ім. С. М. Кірова (МРСР) укласти договір про творчу співдружність. Науковці часто відвідували цехи заводу, спільно з виробничиками на місцях вирішували багато технічних питань. На засіданнях парткому інституту регулярно заслуховувалися звіти комуністів, які відповідали за стан роботи над проблемами, передбаченими договором. Парторганізація підприємства в свою чергу також контролювала хід втілення розробок. Було створено комісію парткому з цього питання, яка проводила роз'яснювальну роботу серед робітників, націлювала їх на якісне і дострокове виконання договору. Завдяки тісній взаємодії українських і молдавських ливарників у стислі строки було створено нову, економічну і надійну в експлуатації машину¹³.

Впровадження результатів наукових досліджень у промислове виробництво постійно перебувало в центрі уваги партійної організації Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР. Саме з її ініціативи в 1977 р. було укладено довгостроковий договір про науково-технічне співробітництво з НВО «Ленелектронмаш» Міністерства приладобудування, засобів автоматизації і систем управління СРСР. Укладення цього документа сприяло активізації наукової діяльності як в Інституті, так і у виробничому об'єднанні. Слід зазначити, що тільки в 1977 р. з ініціативи партійного бюро СКБ інституту підписало договори з 26 організаціями країни про розробку математичного забезпечення систем управління підприємствами різного профілю та автоматизацію проектування. Серед його партнерів були, зокрема, Таллінська спеціальна монтажно-налагоджувальна дільниця по ЕОМ, Обчислювальний Центр (ОЦ) Держплану Вірменської РСР, ОЦ Академії наук Узбецької РСР, Білоруський проектно-технологічний інститут¹⁴.

У липні 1976 р. в ЦК Компартії України обговорювалося питання про досвід діяльності АН УРСР у справі підвищення ефективності наукових досліджень та прискорення впровадження їх результатів у народне господарство. Партійним організаціям усіх установ Академії наук республіки було рекомендовано посилити роботу в цьому напрямі. У вересні 1976 р. партком Інституту кібернетики, наприклад, організував обговорення цього питання на засіданні свого партійно-господарського активу. Було розроблено ряд заходів для якнайшвидшого впровадження у виробництво наукових досліджень. Партійний комітет інституту створив комісію по контролю за ефективністю наукових робіт та за діяльністю адміністрації по впровадженню результатів науково-дослідних робіт у народне господарство. З ініціативи парткому було прийнято програму довгострокових робіт разом з міністерствами та відомствами електронного машинобудування¹⁵. Багато уваги приділяла партійна організація інституту кібернетики контролю за укладанням договорів про творчу співдружність. Кількість їх за роки десятої п'ятирічки збільшилася в 6,7 раза. Якщо в 1975 р. було укладено 52 такі договори, то у 1980 р.— вже 350¹⁶. Поступово зростала і кількість партнерів з братніх республік, з якими вони укладалися. У 1977 р. їх налічувалося 212, а в 1980 р.— 263¹⁷.

В січні 1977 р. ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову «Про деякі заходи по дальшому поліпшенню

¹³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії Молдавії, ф. 167, оп. 1, спр. 103, арк. 32.

¹⁴ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10 124, оп. 1, спр. 104, арк. 41—45, 216—217.

¹⁵ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 10 124, оп. 1, спр. 105, арк. 249—250.

¹⁶ Там же, арк. 255; спр. 154, арк. 33.

¹⁷ Там же, спр. 105, арк. 260; спр. 154, арк. 14.

управління науково-технічним прогресом у республіці»¹⁸. Особлива увага в ній приділялася максимальному прискоренню впровадження новітніх наукових досягнень у виробництво, переходу на програмно-цільові методи розв'язання першочергових науково-технічних проблем¹⁹. Такий метод планування дає можливість спрямовувати науковий потенціал і матеріальні ресурси на оперативне і якісне розв'язання назрілих проблем, є дальшим, ефективнішим кроком в інтеграції науки з виробництвом. У десятій п'ятирічці науковці АН УРСР розробили 25 комплексних програм, у тому числі 15 — науково-технічних, 7 — наукових, 3 — економічні. Їх виконували 55 академічних установ спільно з 11 виробничими об'єднаннями, 15 великими підприємствами, 60 галузевими лабораторіями та 12 вузами країни²⁰.

В роки десятої п'ятирічки установи Академії наук республіки взяли участь у виконанні комплексної програми модернізації одного з найбільш відомих підприємств країни — Московського автозаводу ім. І. О. Лихачова. Передбачалося розв'язати цілий ряд таких важливих питань, як створення і застосування безвідхідних і маловідхідних технологій, використання лазерних джерел енергії, застосування порошкових матеріалів, нових сплавів, інструментів тощо. Цю програму, яка включала понад 50 великих тем, мали виконувати 13 академічних установ²¹. При партійних комітетах інститутів, що працювали над нею, було створено комісії по впровадженню наукових розробок у виробництво, які контролювали хід робіт за темами. Так, на засіданні парткому Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР в серпні 1976 р. було схвалено заходи щодо посилення ефективності фундаментальних та прикладних досліджень і прискоренню їх впровадження на «АвтоЗІЛі». Комісії було доручено стежити за строками і якістю впровадження розробок інституту у виробництво²². Партійні комітети наукових установ працювали у тісному контакті з парткомом столичного автозаводу. У 1977 р., наприклад, Інститут проблем лиття АН УРСР відвідали представники «АвтоЗІЛу». Цей візит сприяв дальшому розвитку ділових контактів партійних організацій заводу й інституту²³. В квітні 1977 р. на партійних зборах в Інституті електрозварювання було прийнято рішення про необхідність об'єднання зусиль з парткомом і провідними спеціалістами цього ж підприємства для визначення актуальних виробничих питань та пошуку ефективних шляхів їх розв'язання в найкоротші строки²⁴. Такий підхід до проблеми давав можливість організувати оперативний обмін інформацією й цілеспрямовано вирішувати складні технологічні проблеми.

В лютому 1978 р. на базі Інституту електрозварювання Академії наук УРСР було проведено семінар секретарів партійних організацій установ, які брали участь у виконанні комплексної програми. На ньому було проаналізовано форми й методи діяльності парторганізацій по прискоренню впровадження наукових розробок на Московському автозаводі. Семінар викликав у спеціалістів великий інтерес²⁵. В результаті спільних зусиль партійних організацій інститутів АН УРСР та парткому «АвтоЗІЛу» вже у початковий період на підприємстві було впроваджено 20 наукових розробок. В жовтні 1979 р. на партійних зборах Інституту проблем лиття було прийнято постанову «Про хід робіт за комплексною програмою науково-технічного співро-

¹⁸ Збірник постанов і розпоряджень Уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки.— 1977.— № 1.— С. 20—26.

¹⁹ Рад. Україна.— 1977.— 26 січ.

²⁰ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1062, арк. 153 (далі — ПА ІІП).

²¹ Там же, арк. 157.

²² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1358, оп. 1, спр. 37, арк. 185.

²³ Там же, ф. 1293, оп. 1, спр. 25, арк. 154.

²⁴ Там же, ф. 1458, оп. 2, спр. 60, арк. 25.

²⁵ Там же, спр. 68, арк. 53.

бітництва з виробничим об'єднанням АвтоЗІЛ». На зборах було підбито підсумки цього співробітництва й підкреслювалося, що виконання робіт за програмою вийшло за рамки тільки виробничої і наукової діяльності колективів ²⁶.

Міністерство хімічної промисловості СРСР та Академія наук України склали і затвердили координаційний план спільних науково-технічних робіт у галузі хімії та хімічної технології на 1976—1980 рр. Продуктивно співробітничали, наприклад, партійні комітети Інституту газу Академії наук УРСР та Казанського ВО, а також Саратовського ВО «Нітрон» ²⁷. У 1975 р. комуністи Інституту газу прийняли на своїх зборах рішення про налагодження контактів з підприємствами країни за спільними планами науково-технічних робіт ²⁸. Партійна організація інституту стежила за станом справ, подавала всіляку допомогу в організації впровадження наукових розробок у виробництво. В 1975 р. на одне із засідань парткому було запрошено заступника секретаря партійного комітету Казанського ВО. Він доповів на ньому про хід впровадження розробок інституту на Казанському хімічному комбінаті, зауваживши про несвоєчасне постачання окремих вузлів установки, яку спроектували науковці інституту. На тому ж засіданні було обговорено причини становища, що склалося, і прийнято відповідні рішення ²⁹.

Піклуючись про розвиток міжреспубліканського співробітництва вчених і виробників, партійні організації республіки приділяли велику увагу науково-технічним конференціям. Вони проводилися на різних рівнях — в інститутах і на заводах, а також міські, обласні, республіканські і всесоюзні. Розглядалися питання про посилення зв'язку науки з практикою, нарощування темпів технічного прогресу. Так, у жовтні 1975 р. міськом партії провів у столиці Радянської України науково-технічну конференцію на тему «Шляхи підвищення ефективності роботи науково-дослідних інститутів і підприємств по перетворенню Києва в місто високопродуктивної праці» ³⁰. Її учасники, зокрема, відзначали, що в сучасних умовах основною підмогою зростання ефективності виробництва та поліпшення якості роботи може служити тільки оперативна реалізація новітніх наукових відкриттів і винаходів. Особливо підкреслювалася необхідність об'єднання творчих зусиль учених і виробників усіх союзних республік.

У 1976 р. в Донецьку відбулася конференція «Соціально-економічні проблеми прискорення науково-технічного прогресу в промисловості». Її організував Донецький обласний комітет партії. В роботі конференції взяли також участь Держплан УРСР, республіканські міністерства вугільної промисловості та чорної металургії. На ній виступали й провідні вчені країни ³¹.

Значний вплив на зміцнення союзу науки з виробництвом справляли науково-практичні конференції, які проводилися безпосередньо партійними організаціями з метою узагальнення передового, прогресивного досвіду в конкретній галузі. Ці конференції сприяли посиленню творчих контактів між ученими, інженерами та робітниками братніх республік. Так, лише в 1975 р. на базі партійного комітету Дніпропетровського металургійного інституту було проведено 5 таких конференцій за участю представників партійних організацій з Москви, Ленінграда, Казахстану, Сибіру, Уралу ³². Вони обмінялися досвідом організації роботи наукових працівників і виробників, а також

²⁶ Там же, ф. 1293, оп. 1, спр. 25, арк. 154.

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 943, арк. 62.

²⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5567, оп. 1, спр. 9, арк. 4.

²⁹ Там же, арк. 51—52.

³⁰ Там же, ф. 1, оп. 39, спр. 71, арк. 10.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 1062, арк. 63.

³² Архіви України.— 1982.— № 3.— С. 21.

розглянули питання про посилення взаємозв'язків між підприємствами, зокрема, Уралу, Сибіру й Казахстану та науковими центрами України. Вчені УРСР зв'язані плідними братерськими узами з багатьма науковими, промисловими, будівельними і сільськогосподарськими установами, організаціями та підприємствами союзних і автономних республік. Вагомим є їх вклад у прискорення науково-технічного прогресу в усіх галузях народного господарства СРСР.

Таким чином, слід констатувати, що партійні організації нашої республіки нагромадили певний досвід у зміцненні зв'язків між ученими і трудовими колективами багатонаціональної Радянської держави, у розв'язанні актуальних проблем налагодження якнайтіснішого контакту науки з виробництвом, виявленні невикористаних резервів та можливостей у цій важливій справі. На жаль, не завжди належно забезпечувалася взаємодія науково-дослідних установ, підприємств та управлінських організацій, відповідальних за промислове освоєння результатів наукових розробок. «... Одним з найбільш «вузьких місць», як і раніше,— підкреслювалося у Звіті Центрального Комітету Компартії України XXVII з'їзду партії,— залишається впровадження у виробництво закінчених наукових робіт. Багато з них не використовуються, а з числа прийнятих до впровадження тільки частина реалізується в широких масштабах... і причина цього, відверто кажучи,— неповороткість, косність, консерватизм, відомчі бар'єри»³³. У подоланні цих недоліків важливу роль відіграє міжреспубліканське співробітництво вчених і виробничників, здійснюване під керівництвом партійних та радянських органів, первинних парторганізацій.

Нині ефективність реалізації передових наукових розробок значною мірою залежить від масштабів її вирішення, від того, чи буде вона здійснюватися справді на промисловій основі. Адже широке масове впровадження науково-технічних досягнень впливає на заважний рівень радянської економіки, на ту її структуру, з якою вона увійде в XXI ст.

Комуністична партія постійно тримає в полі зору ці важливі народногосподарські проблеми й добивається успішного їх розв'язання, активно вишукуючи нові форми та методи управління складним комплексом «наука-виробництво», в тому числі й на міжреспубліканському рівні. На XXVII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу в Політичній доповіді ЦК КПРС наголошувалося на тому, що сьогодні «змінити ставлення до впровадження нового покликані всі ланки управління економікою»³⁴. Тому ретельне дослідження і висвітлення нових дійових форм інтеграції науки і виробництва, діяльності партійних організацій по дальшому їх вдосконаленню є важливим завданням вчених-істориків, всіх суспільствознавців.

³³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України.— К., 1986.— С. 16.

³⁴ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 35.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ВЗАЄМООБМІНУ ПЕРЕДОВИМ ДОСВІДОМ В ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

Н. П. БАРАНОВСЬКА (Київ)

Серед першочергових завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, які Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед нашим народом у сучасних умовах, помітне місце займають питання розвитку сільськогосподарського виробництва.

Визначаючи основні напрями розв'язання продовольчої проблеми на 12-ту п'ятирічку, ХХVII з'їзд КПРС намітив більш як удвоє збільшити темпи його зростання на основі піднесення ефективності використання виробничого потенціалу агропромислового комплексу, концентрації сил і коштів на найважливіших ділянках, що забезпечують їх найбільшу віддачу¹.

Однією з найважливіших умов виконання цих масштабних завдань є зростання активності трудівників села, творчий пошук ними найбільш ефективних методів праці, прогресивних форм її організації та управління нею, обмін цінними ініціативами з метою вдосконалення техніки й запровадження найновішої технології. Все це становить основний зміст передового досвіду, на необхідності вивчення і поширення якого наголошував В. І. Ленін².

Його поширення сприяє успішному розв'язанню найактуальнішого питання економічного розвитку — інтенсифікації виробництва. Як відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у виступі на зборах активу Ленінградської парторганізації, «обмін досвідом — це могутній прискорювач нашого руху вперед»³.

Нині, коли утвердилася практика постійного взаємообміну матеріальними й духовними цінностями, що відповідає найвищим інтересам нашої багатонаціональної держави в цілому і кожної республіки зокрема, у цих умовах дедалі більшого значення набуває широкий міжреспубліканський обмін передовим досвідом як важливий фактор інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Але поки що це питання не стало предметом спеціального дослідження. Автор цього повідомлення усвідомлює, що обсяг журнальної публікації не дає змоги всебічно проаналізувати цю проблему. Пропонований увазі читачів матеріал є спробою певною мірою проаналізувати хід та деякі особливості цього надзвичайно важливого як в економічному, так і в соціальному плані процесу, показати на прикладі діяльності окремих передових господарств і трудівників різних регіонів країни значення взаємообміну передовим виробничим досвідом для подолання відставання сільського господарства, про що з усією гостротою говорилося на ХХVII з'їзді КПРС⁴, розкрити напрями і особливості цієї роботи.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький, виступаючи на ХХVII з'їзді Компартії України, підкреслив, що «переваги централізованого планового розвитку забезпечують доцільний територіальний поділ праці в масштабах країни і оптимальну спеціалізацію союзних республік»⁵. На основі цієї спеціалізації кожна із союзних республік СРСР вносить свій вагомий внесок у загальносоюзну скарбницю передового досвіду. РРФСР, наприклад, дає більш як половину загальносоюзного врожаю зерна й соняшника, близько половини картоплі, 65% льону-довгунця, 37% овочів⁶. На долю Білорусії припадає 31% загальносоюзного виробництва льону та 19% врожаю картоплі⁷. Помітне місце у формуванні продовольчого фонду належить і Радянській Україні, яка дає країні 20% зерна, 25% картоплі та овочів, 60% цукрових буряків, майже половину соняшника, близько чверті м'яса й молока⁸.

Трудівники села Української РСР докладають значних зусиль до піднесення рівня сільськогосподарського виробництва та його вдосконалення. М. С. Горбачов у виступі на зборах активу республіканської

¹ Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 36.

² Див.: Ленін В. І. Повн. збір. творів.— Т. 36.— С. 141.

³ Горбачов М. С. Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 76.

⁴ Див.: Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 36.

⁵ Матеріали ХХVII з'їзду Компартії України.— К., 1986.— С. 10.

⁶ Ком. України.— 1982.— № 12.— С. 52, 53, 55.

⁷ Киселев Т. Я. Советская Белоруссия.— М., 1982.— С. 50.

⁸ Сіль. вісті.— 1984.— 26 трав.

партійної організації (Київ, 27 червня 1985 р.) зазначав, що на Україні дістали поширення багато цінних ініціатив, спрямованих на підвищення його ефективності, які одержали відгук серед трудящих інших районів країни. Маються на увазі розробка і впровадження передових методів використання засобів хімізації в Харківській області, досвід використання індустріальних технологій і нових гібридів у процесі вирощування кукурудзи в Кіровоградській, Дніпропетровській та інших областях, застосування ґрунтозахисної обробки землі, інтенсивних методів виробництва м'яса і молока, здійснення комплексних заходів з метою соціальної перебудови села та ряд інших⁹. І в інших регіонах країни в передових колективах нагромаджено цікавий і корисний досвід інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Взаємообмін ним і його практичне використання, як неодноразово підкреслювалося в партійних документах, є важливим фактором розв'язання величезних завдань розвитку єдиного народногосподарського комплексу, а на його основі — зростання добробуту радянського народу. Для успішного розвитку цього процесу необхідні послідовна і цілеспрямована діяльність партійних, державних і господарських органів і установ на всіх рівнях, а також ініціативне і зацікавлене ставлення трудівників села до творчих надбань своїх колег з інших районів та областей Радянського Союзу.

Партійні і господарські органи постійно приділяли увагу виявленню, узагальненню й аналізу кращих зразків і методів праці, вели роботу по їх пропаганді. Значну роль в цій справі відігравали передові сільськогосподарські колективи та окремі трудівники, які усвідомлювали, що, не спираючись на найновітніші досягнення науки й техніки, не використовуючи їх на практиці, неможливо успішно розв'язувати завдання розвитку виробництва, підвищення його ефективності. Вони запозичували нові методи організації праці, прогресивні технології і, в свою чергу, нагромаджували досвід, творче використання якого сприяло досягненню значних виробничих успіхів.

Одним з напрямів цієї роботи була і лишається організація всесоюзних та республіканських шкіл на базі передових господарств. Трудівники ланів Української РСР не тільки виїжджали у братні республіки, де існували такі школи, а й самі передавали свої знання і вміння. Серед них можна назвати школи передового досвіду двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова, Героя Соціалістичної Праці П. А. Журавського та інших передовиків¹⁰⁻¹¹.

Необхідно відзначити роль, яку відіграють механізатори у вдосконаленні сільськогосподарського виробництва. Спираючись на передовий досвід своїх колег з братніх республік, вони вдосконалюють прийоми і методи праці, сприяють підвищенню продуктивності виробництва. Наприклад, О. В. Гіталов на початку своєї трудової діяльності багато що запозичив у знатних кубанських хліборобів. Його бригада акумулювала також цінний досвід роботи своїх колег з Горьковської і Саратовської областей, Ставропольського і Краснодарського країв. Нині до нього приїжджають вчитися трудівники ланів практично з усіх районів країни¹². Незважаючи на певну різницю у природно-кліматичних умовах різних регіонів країни, механізатори активно переймають новаторські методи організації праці на хлібному полі.

Відповідальні завдання по виробництву зерна накреслено в республіці на перспективу. Виступаючи на XXVII з'їзді Компартії України, перший заступник голови Ради Міністрів УРСР, голова Держагропрому республіки Ю. П. Коломієць сказав, що це є головною турботою. Щоб подолати певне відставання, що мало місце в роки

⁹ Див.: Горбачов М. С. Вказ. праця.— С. 191.

¹⁰⁻¹¹ Об'єдн. арх. УРРПС, ф. 5065, оп. 1, спр. 1450, с. 75, 76.

¹² Лихолат А. В., Панибудьласка В. Ф. В единой семье народов.— М., 1979.— С. 172.

11-ї п'ятирічки, намічено здійснити комплексну програму збільшення його виробництва на період до 1990 р. Заходи по її виконанню розроблені безпосередньо в кожному колгоспі і радгоспі з урахуванням останніх досягнень науки¹³.

Творче використання нових високоєфективних технологій відіграє важливу роль у взаємообміні передовим досвідом. Прикладом цього може бути поширення (починаючи з 50-х років) безвідвальної технології обробки ґрунтів, яку Т. С. Мальцев (нині — почесний академік ВАСГНІЛ, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР) запропонував для районів Зауралля й Західного Сибіру. Ідеї, висловлені ним, були підхоплені і розвинуті окремими ентузіастами — науковцями і практиками. Запровадження цієї технології сприяє скороченню кількості операцій на ланах та часу, який іде на обробку землі, а також підвищенню врожайності та зниженню собівартості виробленої продукції.

Цей метод знайшов своїх активних прихильників і пропагандистів і на Україні, зокрема на Полтавщині. В 11-й п'ятирічці на безплужну технологію перейшли всі колгоспи й радгоспи області. Значна кількість господарств, які протягом останніх десяти років не застосовували плугів, щороку одержує по 40—50 ц зернових та 400—500 ц буряків з гектара¹⁴. Нині в цілому по республіці це дає 12 млн. крб. економії¹⁵.

Взаємообмін новою технологією виробництва як найбільш поширена форма співробітництва трудівників села братніх республік торкнувся всіх галузей сільського господарства. Він відіграв значну роль у розв'язанні завдань переходу до інтенсивних методів розвитку тваринництва та підвищення його продуктивності, намічених Продовольчою програмою. Трудівники ферм України підтримують творчі зв'язки із своїми колегами, запозичують у них все нове і прогресивне. Так, тваринники Зіньківського промислового комплексу по відгодівлі великої рогатої худоби (Полтавська область) використовують методи праці колгосп з Октябрського комплексу, що на Белгородщині¹⁶. Новий імпульс цій справі надала постанова ЦК КПРС від 28 травня 1976 р. «Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції»¹⁷.

Пошук нових форм організації виробництва продукції тваринництва дав змогу трудівникам Черкаської області в роки 11-ї п'ятирічки виступити з ініціативою збільшити продаж державі м'яса на 33—36, а молока — на 23,5%. Вона була схвалена ЦК КПРС¹⁸. Досвід черкашан вивчався, зокрема, в районах Нечорнозем'я¹⁹. За дострокове виконання п'ятирічних завдань і підвищених соціалістичних зобов'язань Президія Верховної Ради СРСР Указом від 28 лютого 1986 р. нагородила орденами і медалями СРСР велику групу трудівників Черкаської області²⁰.

Особливе значення для інтенсифікації молочного виробництва у республіці відіграло вивчення досвіду, нагромадженого в республіках Прибалтики. Видатних результатів досягла майстер машинного доїння радгоспу «Вільянді» Естонської РСР Л. А. Пейпс. Методи її праці уважно вивчали і запроваджували у себе трудівники багатьох молочних ферм країни. Завдяки цьому на рівень п'ятитисячних надоїв вий-

¹³ Рад. Україна.— 1986.— 7 лют.

¹⁴ Там же.— 8 лют.

¹⁵ М а р а к у л л и П. П. Научно-технический прогресс в земледелии: тенденции и перспективы.— К., 1983.— С. 322.

¹⁶ Правда Украины.—1971.—7 янв.

¹⁷ Днев.: Справочник парт. работника.— М., 1977.— Вып. 17.— С. 194, 207.

¹⁸ Правда.— 1981.— 6 мая.

¹⁹ Під прапором ленінізму.— 1982.— № 1.— С. 25.

²⁰ Сіль. вісті.— 1986.— 2 берез.

шов ряд доярок Вінницького району Вінницької області, Ровенської, Дніпропетровської та Київської областей²¹. Тільки у Житомирській області в 1975 р. за одержання 4—5 тис. кг молока від однієї корови змагалися 118 чол.²² Досвід Л. А. Пейпс вивчила, наприклад, доярка радгоспу ім. Васильєва Вишгородського району Київської області О. Майстренко. Пізніше вони познайомилися, почали підтримувати особисті контакти, підписали договір на соціалістичне змагання²³.

Слід відзначити, що традиційні дружба та взаємодопомога, що еднають трудящих ряду областей України, РРФСР та інших братніх республік СРСР, допомагають їм вивчати й запроваджувати передову технологію у тваринництві. Так, трудівниці Жашківського району Черкаської області за допомогою доярок Костромського району Костромської області організували клуб чотирьохтисячниць²⁴. Змагання трудівників Ровенської та Брестської областей сприяло їх ознайомленню з методами праці майстрів доїння колгоспу «Радянська Україна» Дубровицького району і села Воронів Столинського району²⁵.

Взаємообмін передовим досвідом, зокрема новою прогресивною технологією, відіграв важливу роль у справі збільшення закупок цукрової сировини. Оскільки вирощуванням цієї культури займаються трудящі РРФСР, України, Білорусії, Казахстану, Грузії, Литви, Молдавії, Латвії, Киргизії та Вірменії²⁶, у кожній з цих республік нагромаджено певний досвід роботи. Свій внесок у загальну справу роблять і трудівники ланів Української РСР. На частку УРСР припадає 60% загального врожаю цієї культури²⁷.

Певний інтерес викликала, наприклад, технологія, яку застосовують цукровики Ямпільського району Вінницької області. Особливо тісні контакти вінничани підтримували з трудівниками Липецької області — їх багаторічним традиційним суперником по змаганням. Навесні 1977 р. для детального ознайомлення з технологією вирощування цукрових буряків останні запросили ямпільських механізаторів на сівбу. Уроки на полі виявилися дуже корисними. Трудівників колгоспу «Красный колос» зацікавили технологічні карти, що їх розробили й застосували 97 механізованих ланок Ямпільського району. Кожна з них допомагала зорієнтуватися у питаннях агротехніки та організації праці. Вони також вивчали принципи роботи ямпільців по внесенню оптимальних доз мінеральних та органічних добрив, засоби боротьби із шкідливиками та хворобами цукрових буряків тощо.

Дальшому поширенню досвіду вінничан певною мірою сприяв договір про трудову співдружність, підписаний у квітні 1979 р. з трудівниками Іпатовського району Ставропольського краю РРФСР²⁸. Збагачення іпатовського методу, суть якого полягає в раціональному використанні техніки, та ямпільського досвіду боротьби за кінцевий результат, що був схвалений ЦК КПРС, могло стати джерелом дальшого зростання масштабів збирання цієї важливої культури. Але, як вказувалося на XXVII з'їзді Компартії України, через ряд причин в господарствах Вінницької області в роки 11-ї п'ятирічки скоротилася заготівля цукрових буряків. Основною з них було незадовільне використання створеного там виробничого потенціалу, відсутність належної ініціативи і наполегливості²⁹.

²¹ Правда України.— 1975.— 5 марта; Червоний прапор.— 1975.— 25 берез.; Днепр. правда.— 1975.— 4 октяб.; Київ. правда.— 1982.— 20 квіт.

²² ОА УРРПС, ф. 5065, оп. 1, спр. 1410, с. 12.

²³ Київ. правда.— 1982.— 20 квіт.

²⁴ Молодь України.— 1979.— 1 лют.; Сіль. вісті.— 1984.— 22 лют.

²⁵ Сіль. вісті.— 1977.— 27 груд.

²⁶ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г. // Стат. ежегод.— М., 1981.— С. 232.

²⁷ Сіль. вісті.— 1984.— 26 трав.

²⁸ Вінн. правда.— 1979.— 18 квіт.

²⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Компартії України.— С. 20.

Прикладом успішного взаємообміну новою ефективною технологією виробництва може бути діяльність окремих колективів овочівників. Так, одними з перших у країні в середині 50-х років почали застосовувати гідропоніку для вирощування в широких масштабах огірків і помідорів робітники теплиць радгоспу «Київська овочева фабрика». Їх досвід успішно використовується в колгоспах і радгоспах братніх республік, пропагувався на ВДНГ СРСР³⁰. Багато корисного запозичили у тепличників Івано-Франківщини їх друзі з радгоспу «Трубицино» Новгородського району Новгородської області³¹, а їх колеги з Матвіїв-Курганського району Ростовської області уважно вивчили і запровадили у себе спосіб вирощування овочів у закритому ґрунті, яким користуються в колгоспі «Росія» Амвросіївського району Донецької області³².

У свою чергу, в республіці широко використовувалися здобутки трудівників братніх республік СРСР. В роки 11-ї п'ятирічки набула поширення так звана астраханська технологія, впровадження якої дало можливість значно підняти рівень інтенсивності віддачі овочевого поля. Працівники слов'яносербського виробничого об'єднання «Ворошиловградплодоовочгосп», наприклад, працюючи по ній, у 1984 р. реалізували продукції на 2,5 млн. крб. В інших господарствах району, де її не застосовували, цей показник у середньому дорівнював лише 1,7 млн. крб.³³

Вирішуючи завдання збільшення виробництва картоплі, трудящі України також спираються на досвід братніх республік. Так, в межах народногосподарського комплексу країни зоною її високоінтенсивного вирощування визначено Білорусію.

Методи праці, що там використовуються, активно вивчають трудівники Волинської, Ворошиловградської, Чернігівської та Черкаської областей³⁴.

Розробляючи перспективні плани розвитку сільського господарства, Комуністична партія висунула завдання широко впровадити індустріальну технологію вирощування різноманітних культур. Виконуючи настанови партії, трудівники села України спираються на вже нагромаджений досвід. Щоб збільшити масштаби їх вирощування, зокрема, кукурудзи за індустріальною технологією, вони намагаються освоїти і запровадити у себе все найкраще, що вироблене спільними зусиллями. Завдяки оновленню сільськогосподарської техніки і агротехніки, поліпшенню постачання мінеральних добрив в окремих господарствах республіки досягнуто значних успіхів на цьому шляху. Важливу роль при цьому відіграє вивчення досвіду кукурудзодів Молдавської РСР, які першими в країні запровадили у себе індустріальну технологію її вирощування. Механізатори Черкаського району Черкаської області, наприклад, підтримували тісні зв'язки з колегами з Чадир-Лунзького району МРСР³⁵.

Це знайшло своє висвітлення на сторінках республіканської преси. Так, республіканська молодіжна газета «Комсомольское знамя» стала ініціатором створення «Міжреспубліканської школи молодих кукурудзодів Україна—Молдавія». На одному з її занять, наприклад, йшлося про досвід формування та організації роботи комсомольсько-молодіжних колективів на ланах радгоспу «Онешти» Котовського району. Цю тему підказали, зокрема, запитання, з якими звернулися до колег керівники комсомольсько-молодіжних ланок

³⁰ ВДНХ СССР.— 1982.— № 5.— С. 14.

³¹ Прикарпат. правда.— 1980.— 6 лип.

³² Рад. Донеччина.— 1978.— 28 жовт.

³³ Сіль. вісті.— 1985.— 6 верес.

³⁴ Екон. Рад. Укр.— 1982.— № 9.— С. 16, 17; Правда України.— 1978.— 4 авг.

³⁵ Хліб. України.— 1980.— № 5.— С. 10.

колгоспів ім. Леніна Тельманівського району Донецької області та «Прогрес» Лазовського району МРСР³⁶.

Проте не завжди передовий досвід сільськогосподарського виробництва використовувався широко і наполегливо. Виступаючи на XXVII з'їзді Компартії України, Голова Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшко відзначив, що у 1985 р. лише 23% від загальної кількості колгоспів і радгоспів зібрали в середньому з одного га більш як 30 ц зерна. З 13,5 тис. буряківничих бригад республіки лише 75 добилися таких результатів, як ланка двічі Героя Соціалістичної Праці О. Н. Парубка, члени якої вже понад 20 років вирощують цукрові буряки з мінімальними затратами ручної праці, щороку одержуючи по 500—600 ц коренів з га³⁷. Звичайно, такий стан справ неможна вважати задовільним. Хоча чисельність збиткових господарств в УРСР скоротилася у 6 разів, їх поки що чимало, зокрема, в Одеській, Херсонській, Ворошиловградській, Київській та Харківській областях. Щоб поліпшити становище, що склалося в деяких галузях сільського господарства республіки, XXVII з'їзд Компартії України виробив і затвердив програму дій, в якій йдеться про необхідність приділяти постійну увагу поширенню передового досвіду, в тому числі нагородженого в братніх республіках³⁸.

Політбюро ЦК КПРС 22 травня 1986 р. на своєму засіданні обговорило питання про розгортання Всесоюзного соціалістичного змагання за успішне виконання завдань 12-ї п'ятирічки. Воно виходило з того, що трудовий ентузіазм і творча ініціатива, які повсюдно виявляють радянські люди у відповідь на рішення XXVII з'їзду партії, покликані стати важливим фактором прискорення соціально-економічного розвитку країни. ЦК КПРС указав на необхідність докорінно поліпшити роботу по поширенню й використанню передового досвіду³⁹.

Активізації цього процесу значною мірою покликані сприяти партійні, профспілкові, комсомольські та інші організації, засоби масової інформації і пропаганди. Розгортання міжреспубліканського взаємообміну передовим виробничим досвідом залежить значною мірою і від соціалістичного змагання окремих бригад, господарств, районів, областей, республік СРСР тощо. Поїздки делегацій, виробничі екскурсії також є важливим джерелом інформації про здобутки трудивників села братніх республік, їх пошуки і творчі знахідки.

Розв'язанню завдань піднесення ефективності сільськогосподарського виробництва країни покликані сприяти реорганізація управління галузями агропромислового комплексу, створення єдиних органів управління Держагропрому, що дасть змогу більш ґрунтовно вивчати й використовувати передовий досвід. Виступаючи на XXVII з'їзді КПРС, перший заступник Голови Ради Міністрів СРСР, голова Держагропрому СРСР В. С. Мураховський підкреслив, що планується створити цілісну систему підготовки й перепідготовки кадрів, забезпечити постійне вивчення ними досягнень сільськогосподарської науки й передової практики⁴⁰.

Перебудова управління АПК викликала значний інтерес. Думки про її завдання на сторінках преси ділилися трудящі різних районів країни. Одним з питань, на яких вони акцентували свою увагу, була необхідність оволодіння передовими прийомами і методами праці⁴¹. В ході перебудови у структурі Держагропрому УРСР було створено Головне управління виробничої перевірки, пропаганди й

³⁶ Комс. знамя.— 1978.— 12 марта.

³⁷ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Компартії України.— С. 107.

³⁸ Там же.— С. 25.

³⁹ Рад. Україна.— 1986.— 23 трав.

⁴⁰ Правда.— 1986.— 3 марта.

⁴¹ Там же.— 19 мая.

впровадження науково-технічних досягнень і передового досвіду. Його працівники займаються пошуком дієвих форм впливу на процес впровадження досягнень науки в практику. Почали перебудову своєї роботи й АПК областей. Так, працівники агропромислового комітету Одеської області виїжджають у райони для ознайомлення на місцях з причинами поганої роботи господарств, шукають шляхи подолання недоліків, використовуючи при цьому досвід передовиків братніх республік країни ⁴².

Таким чином, активізація міжреспубліканського взаємообміну передовим виробничим досвідом сприяє інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, розв'язанню завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, інтернаціоналізації життя та дальшій консолідації радянського народу.

⁴² Див.: Рад. Україна.—1986.—10, 11 февр.

* * *

БОРТЬБА ЗА ПОЛІПШЕННЯ САНІТАРНОГО СТАНУ ВИЗВОЛЕНИХ РАЙОНІВ УРСР (1943—1945 рр.)

А. Ф. ЛАРИН (Київ), Н. В. МАКОВСЬКА (Київ)

Велика Вітчизняна війна переконливо продемонструвала міцність радянського суспільного й державного ладу, соціалістичної системи господарювання. Саме під час війни, як неодноразово вказував В. І. Ленін, усі політичні й громадські організації будь-якого суспільства «зазнають перевірки і випробування «вогнем і мечем»¹.

Необхідно було ліквідувати наслідки фашистської окупації, зокрема, подбати про здоров'я трудящих, воїнів Червоної Армії, інвалідів війни, запобігти поширенню інфекційних захворювань. Слід було здійснити ряд невідкладних заходів, щоб не дати змоги їм перерости в епідемії, які здатні завдати величезної шкоди.

На тимчасово окупованій території країни гітлерівці втілювали в життя політику геноциду. Лише в Українській РСР вони знищили понад 5 млн. чол.— із складу цивільного населення та військовополонених². Фашисти створювали неможливі умови для існування радянських людей, які залишилися на окупованій території, руйнували лікувально-профілактичні установи. Це викликало швидке зростання епідемічних та інших захворювань, підвищило рівень смертності серед мирного населення.

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що гітлерівці знищили створену за роки Радянської влади систему санітарної служби. Відчувалася також гостра нестача кадрів спеціалістів, бо 80% санітарних лікарів було призвано до лав РСЧА^{2а}. В цих умовах вирішальне значення мали успішна розробка протиепідемічних заходів, а також діяльність партійних та радянських органів, які відповідали за відбудову системи охорони здоров'я.

Першими почали діяти військові медики й тилові служби фронтів. Вони встановили на всіх шляхах та їх перехрестях контрольно-пропускні пункти, які перевіряли громадян, що поверталися додому. Частина з них відразу ж відправляли в лікувальні заклади, де вони одержували чисту білизну й відповідно оброблений одяг. Їх годували за спеціальною дієтою. Автомобілісти перевозили людей далі в тиллові райони.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 20.— С. 231.

² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 548.

^{2а} ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 563, арк. 8.

Інтендантські служби дбали про те, щоб одягти їх та нагодувати. Політпрацівники спільно з представниками партійних та радянських органів вели роз'яснювальну роботу серед цих людей. Лише таким чином можна було вирішити проблему ліквідації висипно-тифозної епідемії, ліквідувати шляхи її поширення серед населення визволених від ворога областей та районів країни та воїнів Червоної Армії, які продовжували громити загарбників³.

Тим більше, що це зробити слід було в найкоротший строк, оскільки внаслідок злочинних дій гітлерівських окупантів на визволеній від них радянській території виникла надзвичайно тяжка в епідемічному відношенні ситуація. Згідно із звітом Держсанінспекції УРСР за 1944 р., у порівнянні з 1939 р. кількість тих, хто захворів висипним тифом, збільшилася в 28 разів, поворотним — 2,3, черевним — удвічі, дифтерією — в 4,3 раза⁴. В таких умовах вирішального значення набула успішна розробка протиепідемічних заходів, а також діяльність партійних та радянських органів, які відповідали за відбудову системи охорони здоров'я. Згідно із постановою ДКО від 2 лютого 1942 р. «Про попередження епідеміологічних захворювань на території, визволеній від фашистської окупації» було створено надзвичайні протиепідемічні комісії, які мали широкі повноваження. Це дало можливість зосередити в їх руках керівництво боротьбою за попередження епідемій та нормальний санітарний стан як фронту, так і тилу⁵.

В міру вигнання гітлерівських загарбників з території України Наркомат охорони здоров'я УРСР прийняв рішення з цих питань. Місцеві партійні та радянські органи розглядали питання про організацію боротьби з інфекційними захворюваннями на засіданнях бюро та виконкомів Рад. 1 квітня 1944 р. було утворено Надзвичайну протиепідемічну комісію республіки, яку очолив заступник голови РНК УРСР Л. Р. Корнієць.

До тих пір усю протиепідемічну роботу серед населення та у військових частинах проводила армійська медико-санітарна служба. Її працівники виявляли та госпіталізували хворих та підозрюваних на тиф, здійснювали санітарну обробку жителів, залучали до проти-епідемічної роботи широкі маси трудящих, що мало важливе значення для попередження в широких масштабах інфекційних захворювань⁶.

Це була настільки важлива робота, що нею спеціально займалися навіть військові ради фронтів та армій. У їх постановах, які було прийнято протягом 1943—1944 рр., накреслено ряд заходів по ліквідації цих небезпечних хвороб. Було побудовано лазні та дезінфекційні камери. Населення обстежувалося лікарями-епідеміологами у спеціальних автодезкамерах і лабораторіях, які виїжджали на місця. Активну боротьбу з інфекційними захворюваннями вели, наприклад, військово-санітарні органи 1, 2, 3 та 4-го Українських і 1-го Білоруського фронтів.

Протягом першої половини 1944 р. відповідні підрозділи 3-го Українського фронту зробили все необхідне для відкриття лікарень та ізоляторів, ряд своїх передали органам охорони здоров'я, а 4-го Українського — виявили й ліквідували вогнища епідемічних захворювань у Криму. Було створено протиепідемічні комісії, в населених пунктах працювали санітарні уповноважені. Всі райони було закріплено за армійськими з'єднаннями й частинами, начальни-

³ Антипенко Н. А. На главном направлении.— М., 1971.— С. 130, 131.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 563, арк. 14.

⁵ Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 // Сб. документов и материалов.— М., 1977.— С. 14.

⁶ Див.: Ткачова Л. І. Допомога Радянської Армії трудящим УРСР у відбудові народного господарства (1943—1945 рр.).— УІЖ.—1968.—№ 9.— С. 72—73; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 189, арк. 39.

ки санслужб яких відповідали за організацію протиепідемічного обслуговування населення. Активно діяли й спеціально виділені з цією метою лікарі-епідеміологи. За далеко неповними даними, 1900 медичних працівників 61-ї армії 1-го Білоруського фронту взяли участь у лікуванні місцевого населення⁷.

Але основний тягар боротьби за знешкодження інфекційних захворювань й поліпшення санітарного стану визволених від ворога районів Української РСР у роки й після закінчення Великої Вітчизняної війни ліг на плечі медпрацівників республіки. Про складність епідеміологічної обстановки, в якій їм довелося працювати, свідчать дані, зареєстровані органами охорони здоров'я на початку 1944 р.: черевним тифом хворіли 19 тис. чол., висипним — 115,7 тис., поворотним — 6,5 тис., дифтерією — 16,9 тис.⁸

Важливу роль у ліквідації вогнищ паразитарних тифів в республіці відіграла постанова Раднаркому УРСР та ЦК КП(б)У «Про санітарно-протиепідемічні заходи по боротьбі з висипним та черевним тифом» від 13 січня 1944 р., в якій було визначено основні заходи по боротьбі з цими небезпечними хворобами. Вона зобов'язувала партійні та радянські органи, Наркомат охорони здоров'я провести необхідну роботу в даному напрямку. Останні повинні були, зокрема, подати допомогу лікарям у справі забезпечення їх водою, милом, паливом та ін. До 1 лютого 1944 р. необхідно було організувати й обладнати дезінфекційні пункти в кожній області республіки, розмістити (не пізніше 15 січня 1944 р.) додатково 12 тис. ліжок для госпіталізації хворих на тиф, забезпечити їх необхідними ліками й матеріалами, а також медперсоналом та т. ін.⁹ Наркомат охорони здоров'я, насамперед Держсанінспекція та протиепідемічне управління, обласні відділи охорони здоров'я, спираючись на допомогу партійних та радянських органів, здійснили дезінфекційну обробку вогнищ захворювань, госпіталізацію хворих. Побудовано значну кількість лазень, дезкамер, організовано рухомі протиепідемічні загони, бригади та т. ін. Їх активно підтримали НКОЗ СРСР, виконком товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця країни.

На початку травня 1944 року хід виконання вищезгаданої постанови у визволених від ворога областях Української РСР показав, що в цілому вдалося добитися непоганих результатів: заплановане число інфекційних ліжок було розгорнуто у встановлений строк, зменшилися випадки захворювань тифом, зокрема, у Ворошиловградській області, внаслідок чого відпала необхідність встановити додаткові ліжка. Відновили роботу 9 обласних, 203 міські, 222 районні та 12 міжрайонних санітарно-епідемічних станцій, 58 санітарних лабораторій, 27 дезстанцій, 18 дезпунктів, 198 малярійних станцій тощо¹⁰.

Це сприяло зменшенню кількості випадків захворювання паразитарними тифами. Аналогічні заходи було здійснено в інших областях УРСР. У Харкові, як повідомлялося в довідці, надісланій до ЦК КП(б)У та РНК УРСР, уже до 5 вересня 1943 р. діяли 9 районних санітарно-епідемічних станцій, 1 дезстанція, 3 санітарно-бактеріологічні лабораторії, 1 пастерівський пункт, міський протиепідемічний загін. Було обстежено житла й здійснено госпіталізацію виявлених під час цієї перевірки хворих на тиф та дифтерію, очищено вулиці та площі міста, під контроль узято всі 280 криниць, організовано щеплення проти черевного тифу, дизентерії та ін. Було налагоджено

⁷ Ткачова Л. І. Радянська Армія — українському народові. — К., 1971. — С. 145, 146, 148.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 441, с. 22; спр. 4917, с. 5.

⁹ Хронол. збір. законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — К., 1963. — Т. 2. — С. 67.

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 175, арк. 37—39.

виробництво дефіцитних препаратів: на пастерівській станції — сироватки проти сказу, в Українському санітарно-бактеріологічному інституті — дифтерійного анатоксину та ін. Організовано також інститут громадських інспекторів при будинкоуправліннях¹¹. Аналогічні заходи було здійснено у Сталінській, а згодом в інших областях республіки.

Однак, незважаючи на це, обстановка у визволених від ворога районах УРСР залишилася складною. В цій ситуації необхідно було підняти організаційний рівень партійного керівництва протиепідемічною роботою. Було прийнято ряд рішень, спрямованих на мобілізацію працівників партійних, комсомольських органів на боротьбу з інфекційними захворюваннями, а також чітко визначено головні напрями діяльності установ охорони здоров'я. Наприклад, 6 січня 1944 р. на бюро Київського обласного комітету Компартії України було заслухано питання «Про організацію боротьби з епідемічними захворюваннями в м. Києві та області». В прийнятому ним рішенні було намічено основні протиепідемічні заходи, сформульовано конкретні завдання міськкомів і райкомів КП(б)У, виконкомів міських, районних Рад депутатів трудящих області, організацій та установ системи охорони здоров'я в цьому напрямі¹². Так, Київський будинок саносвітпропаганди до 1 лютого 1944 р. направив лікарям поліклінік міста тези санітарно-пропагандистських лекцій, провів нараду громадських санінспекторів. По радіо було передано бесіду про боротьбу з черевним тифом, у трьох кінотеатрах прочитано лекції про попередження інфекційних захворювань. Серед населення активно розповсюджувалася й відповідна медична література¹³. Секретар Київського обкому КП(б)У З. Т. Сердюк, виступаючи на його VI пленумі (15—16 березня 1944 р.), відзначав, що протиепідемічні заходи дали можливість значно зменшити кількість інфекційних хворих¹⁴.

У зв'язку з реальною небезпекою поширення епідемій в західних областях УРСР, які більш тривалий час, ніж інші, перебували під ярмом гітлерівських загарбників, партійні організації особливу увагу приділили ліквідації вогнищ небезпечних захворювань, поліпшенню санітарного стану міст і сіл. У квітні 1944 р. до ЦК Компартії України надійшов сигнал з Наркомату охорони здоров'я про поганий санітарно-епідемічний стан Ровенської області. За рішенням обкому Компартії України у більшості районів було створено «надзвичайні трійки», а у селах за кожними 10-ма подвір'ями закріплено уповноважених, які виявляли хворих, слідували за санітарним станом своїх діляниць. У квітні Наркомат охорони здоров'я УРСР відправив туди 10 лікарів та 5 чол. середнього медперсоналу. Однак, незважаючи на це, становище ще лишалося складним. Обласний комітет Компартії України звернувся до ЦК КП(б)У з проханням допомогти їм в організації харчування хворих, додатково виділити інвентар та інструментарій для лікарень, направити в область на постійну роботу 50 лікарів та 120 чол. середнього медперсоналу. Було вжито термінових заходів, підключено до цієї справи Наркомат охорони здоров'я УРСР¹⁵.

Раднарком СРСР спільно з виконкомом Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця здійснили заходів у плані подання допомоги населенню визволених від ворога районів країни, зокрема Української РСР. Це стосувалося й західних областей. У квітні 1944 р. в УРСР працювали 15 санітарно-епідеміологічних загонів. До їх складу входили медпрацівники (сандружинники, медсестри, санітарки,

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 164, арк. 90.

¹² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2, спр. 153, арк. 7—10.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 1526, арк. 4.

¹⁴ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 2, спр. 141, арк. 54.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 30, спр. 175, арк. 9—11, 15; спр. 174, арк. 15—17.

лаборанти) на чолі з лікарем. Вони мали необхідні медикаменти, інші дезінфекційні засоби, а також санітарно-гігієнічні лабораторії. Крім того, вони могли на місці розгорнути невеликі стаціонари. Цим загонам було виділено автомашини й інший транспорт.

Активно діяли й організації Червоного Хреста УРСР, зусиллями яких було створено численну добровільну армію громадських інструкторів, які мали постійно стежити за санітарним станом вулиць, дворів, квартир, шкіл, місць загального користування, виявляти інфекційних хворих та вогнища захворювань, повідомляти про них, допомагати медпрацівникам госпіталізувати й у масовому порядку здійснити санітарну обробку населення. Наприклад, на Ворошиловградщині при сприянні обласного комітету Червоного Хреста було сформовано 360 бригад з числа значківців ГСО та санпостовців. Вони перевірили санітарний стан багатьох будинків і дворів, упорядкували криниці, відремонтували лазні тощо. Загалом члени організації цього товариства обстежили населення 65 районів 9 областей республіки, 654 села, десятки тисяч людей. Це допомогло не лише зберегти життя та здоров'я мільйонів трудівників, а й забезпечити необхідні умови для роботи тих, хто працював у тилу¹⁶.

Виконуючи рішення партії та уряду про залучення широкої громадськості до боротьби з епідемічними захворюваннями, за поліпшення санітарного стану міст та сіл, працівники системи охорони здоров'я активізували свою роботу і в цьому напрямі. Це дало змогу лише в першому півріччі 1944 р. не тільки відбудувати у сімнадцяти визволених областях 17 будинків санітарної освіти, а й розгорнути пропагандистську кампанію, готувати громадських санінструкторів, які мали здійснювати протиепідемічні заходи¹⁷.

Тільки в колгоспах і радгоспах Ворошиловградської області до липня 1944 р. було організовано 1100 санпостів. Їм було видано 2115 плакатів, 30 тис. примірників листівок та 2000 — літератури з медичної тематики¹⁸. На підприємствах республіки створювалися санітарні куточки. В Кіровоградській та у визволених районах Чернівецької областей для учнів читалися спеціальні курси. Наприклад, у Кіровограді такі курси для дівчат, які навчалися у ІХ—Х класах, працювали у 28 школах¹⁹. Усього за перше півріччя 1944 р. було підготовлено 27 500 громадських санінструкторів. Медпрацівники за той же період провели 146 100 лекцій та бесід. Їх прослухали 1 343 200 чол. Було розгорнуто 27 виставок та 11 пересувних бібліотек. Надруковано й розповсюджено 180 000 примірників книг та брошур, 510 000 листівок, 20 000 плакатів. Відділ санітарної освіти НКОЗ СРСР у першій половині 1944 р. відправив на Україну 210 000 примірників спеціальної медичної літератури²⁰.

Студенти медичних вузів нашої республіки взяли активну участь в ліквідації вогнищ епідемічних захворювань, в пропаганді санітарно-освітніх знань. Для боротьби з висипним тифом в різні райони Одеської області за рішенням партійних та радянських органів було відправлено студентів третього курсу медичного інституту²¹. Аналогічні завдання одержали майбутні медики з м. Сталіно, Києва та інших міст Української РСР²².

Партійні, комсомольські, профспілкові організації установ охорони здоров'я використовували різноманітні форми політико-масової

¹⁶ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— С. 65.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 1524, арк. 43.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 212, арк. 50.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 1525, арк. 23.

²⁰ Там же, спр. 1524, арк. 43.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 189, арк. 38.

²² Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 2309, оп. 1, спр. 1, арк. 51; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 189, арк. 110—111.

та організаторської роботи серед населення. З метою підвищення рівня її ефективності комуністи-медики постійно зверталися за допомогою до партійних органів, дбали про те, щоб найбільш актуальні проблеми обговорювалися на зборах партійно-радянського активу. На сторінках газети «Правда України» у рубриці «Партійная жизнь» 2 квітня 1944 р. надруковано матеріал про збори партактивів Кіровського та Сталінського районів Києва. На них виступили: у Кіровському — заст. директора лікарні ім. Жовтневої революції, а Сталінському — начальник управління міських лікарень та поліклінік.

Партбюро Наркомату охорони здоров'я УРСР теж приділяло значну увагу питанням проведення протиепідемічної роботи серед трудящих. Члени його 18 грудня 1944 р. у зв'язку із складною в епідемічному відношенні обстановкою, яка виникла на Правобережжі й у західних областях республіки, на своєму засіданні заслухали звіт начальника протиепідемічного управління. Під час обговорення доповіді комуністи проаналізували причини, якими було викликано напруженість у цьому регіоні, запропонували здійснити конкретні заходи з метою управління ситуації, що створилася. Хід їх реалізації обговорювався на черговому засіданні бюро²³. Через два з половиною місяця партбюро наркомату знову обговорило це питання. Комуністи у своїх виступах відзначили, що в цілому сталися певні зрушення, зокрема, в справі ліквідації епідемічних захворювань, поліпшення санітарного стану республіки²⁴.

Важливим резервом підвищення ефективності протиепідемічної роботи стало соціалістичне змагання. ЦК профспілки працівників медико-санітарної праці Української РСР подбав про розгортання соцзмагання за найшвидшу відбудову установ охорони здоров'я, ліквідацію вогнищ інфекційних захворювань, поліпшення якості лікувальної допомоги населенню. При цьому особлива роль відводилася профспілковим організаціям лікарень та поліклінік.

Завдяки здійсненим заходам уже до кінця 1944 р. було розміщено 30 тис. ліжок для госпіталізації інфекційних хворих²⁵, відремонтовано значну кількість санепідемістанцій. Звичайно, в якісному відношенні вони за деякими компонентами поступалися доведеним. 34% з них не мали санітарно-бактеріологічних лабораторій, багатьох необхідних реактивів та устаткування. Невирішеними лишалися питання комплектування їх спеціалістами (на початок 1945 р. вони були укомплектовані лише на 57,3%). Не вистачало фахівців і в інших санітарних установах республіки²⁶. Однак об'єктивні труднощі, природні для воєнного часу, не перешкодили медикам Української РСР з честю виконати свій обов'язок перед Батьківщиною. Вони виявили свої найкращі морально-політичні якості, інколи з ризиком для життя боролися з важкими інфекційними захворюваннями.

Отже, внаслідок здійснених Комуністичною партією та Радянським урядом організаційно-політичних заходів, самовідданої праці медичних працівників у роки Великої Вітчизняної війни успішно ліквідовувалися епідемії та епідемічні спалахи захворювань, залишених окупантами. В містах та промислових районах УРСР у найкоротший строк було наведено санітарний порядок, що дало можливість нормалізувати життя радянських людей на визволеній від ворога території.

Успішне вирішення цих невідкладних завдань стало можливим лише завдяки постійному піклуванню партії та уряду про здоров'я трудящих, активній участі широких кіл громадськості, діяльності

²³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, с. 51.

²⁴ Там же, ф. 1386, оп. 1, спр. 14, с. 22, 23.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4917, арк. 5.

²⁶ Там же, спр. 563, арк. 1, 4, 5, 15.

відповідних органів системи охорони здоров'я й ряду громадських організацій.

Найважливішим наслідком організаційно-політичних, соціально-економічних та інших заходів, здійснених Комуністичною партією та Радянським урядом для розгортання протиепідемічної роботи, стало поліпшення санітарного стану визволених від ворога районів Української РСР.

ЗМІНИ В СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ КИЄВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

С. Ю. КУЛІНСЬКА (Чернігів)

Скасування кріпосного права значно прискорило розвиток капіталізму в Росії. Це в свою чергу сприяло зростанню міст. Ще в першій половині ХІХ ст. до них переселялися значні маси селян, які відривалися від заняття землеробством і перетворювалися у передпролетаріат, а згодом, з розвитком індустрії,— в пролетаріат. «... Відтягання населення від землеробства до промисловості, від сіл до міст...,— відзначав у зв'язку з цим В. І. Ленін,— є однією з найхарактерніших ознак капіталістичного розвитку...»¹.

У другій половині ХІХ ст. Київ за темпами зростання чисельності жителів став в один ряд з такими найбільшими містами країни, як Москва, Петербург, Одеса. Якщо населення Москви з початку 60-х років по 1897 р. зросло в 2, 6 рази, Петербурга — 2,3², Одеси — у 3,5³, то Києва — майже в 3,7 рази.

Найбільш повне уявлення про зміни, що відбувалися в структурі населення Києва у зазначений період, дають матеріали переписів — одноденного, проведеного Південно-Західним відділом Російського географічного товариства 2 березня 1874 р.⁴, та загального перепису населення Російської імперії 1897 р.⁵. Спеціальний облік жителів Києва, проведений 31 грудня 1862 р., дав тільки загальні відомості про кількість населення міста за статями⁶. При цьому слід зазначити, що дані названого обліку відрізняються від одержаних на основі адміністративно-поліцейських підрахунків. Про це, зокрема, свідчить навіть той факт, що у 1863 р. на основі останніх було зареєстровано на 1917 чол. менше, ніж у 1862 р. Методика здійснення адміністративно-поліцейських підрахунків наводиться у статті М. Трацевського⁷.

Протягом другої половини ХІХ ст. кількість населення у Києві неухильно зростала (див. таблицю 1). Так, з 1862 р. по 1874 р. воно збільшилося на 46 910 чол., тобто в 1,8 рази. Ще вищими були темпи його зростання в останній чверті ХІХ ст. За період між двома пере-

¹ Ленін В. І. Перли народницького прожектерства // Повне зібр. творів.— Т. 2.— С. 479.

² Підрахунки зроблено за кн.: История Москвы: Период промышленного капитализма.— М., 1954.— Т. 4.— С. 227; Очерки истории Ленинграда: Период капитализма. Вторая половина XIX в.— М., 1957.— Т. 2.— С. 173.

³ Підрахунки зроблено за кн.: Історія міст і сіл Української РСР: Одеська обл.— К., 1969.— С. 90.

⁴ Киев и его предместия: Шулявка, Соломенка с Протасовым яром, Байкова гора и Демеевка с Саперною слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом императорского Русского географического общества.— Киев, 1875 (далі — Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.).

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.: Киевская губерния.— СПб., 1904.— Т. XVI.

⁶ Трацевський М. Людність міста Києва: До питання про певність і повноту обліків людності міста Києва // Праці комісії для вивчення фінансових справ: Господарство Києва в минулому й сучасному.— К., 1929.— Вип. V, ч. I.— С. 5.

⁷ Там же.— С. 4—5.

писами кількість жителів міста збільшилася на 131 023 чол., або більш як у 2 рази. Це пояснювалося значним припливом обезземелених селян, які в пошуках роботи вирушали до міст та промислових центрів країни, в тому числі й до Києва.

Значна перевага чисельності осіб чоловічої статі зумовлювалася тим, що регулярні війська, які були розквартировані у самому місті та його передмістях, під час переписів 1874 р. та 1897 р. включалися до загальної кількості жителів. У 1874 р. в Києві налічувалося 11 640⁸ військових (8,9% від усіх мешканців міста), а у 1897 р.— 22 065⁹ (або 8,6%). Отже, чоловіче населення (без регулярних військ) зросло за період між двома переписами у 1,96 раза — з 60 208 чол. до 118 593.

Таблиця 1

Роки	Кількість населення					
	Обох статей		Чоловіків		Жінок	
	В абсол. цифрах	В % до 1862 р.	В абсол. цифрах	В % до 1862 р.	В абсол. цифрах	В % до 1862 р.
1862	70 341*	100	39 328	100	31 013	100
1874	127 251**	180,0	71 848	182,6	55 403	178,6
1897	258 274***	367,1	140 658	357,0	117 616	379,2

* Трацевський М. Назв. стаття. — С. 5.

** Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г. — Отдел I, табл. I. — С. 3.
 *** Первая всеобщая перепись населения Российской империи... — С. V. — Тут наведено дані разом з Деміївкою, населення якої у 1874 р. було включено до складу жителів Києва. В 1897 р. на Деміївці проживало 5535 осіб чоловічої й 5016 — жіночої статі, всього — 10 551 чол. За період з 1874 р. по 1897 р. її населення збільшилося майже в 3 рази (Див.: Трацевський М. Назв. стаття. — С. 12).

Темпи зростання жіночого населення були дещо вищими. За той же період воно збільшилося в 2,1 раза. На кінець XIX ст. кількість жінок і чоловіків у Києві була майже однаковою (в 1897 р., відповідно, 49,8% й 50,2%). Це, очевидно, було пов'язане з тим, що дворянство переїздило сюди на постійне проживання з хатньою прислугою, більшість якої становили молоді дівчата. Крім того, використання жіночої та дитячої праці у капіталістичному виробництві дало змогу частині чоловіків, що осіли в місті раніше, забрати до себе сім'ї.

Зростання чисельності жителів Києва відбувалося, головним чином, за рахунок прийшлого населення. За переписом 1874 р., в місті було зареєстровано 36 005 чол. (28,3%) місцевих уродженців і 91 246 чол. (71,7%)¹⁰ прийшлих; у 1897 р., відповідно,— 79 972 (32,2%) й 167 751 (67,8%)¹¹. Незважаючи на те, що на кінець століття приплив населення з інших місць дещо знизився, все ж саме воно визначало кількісний, соціальний і віково-статевий склад жителів міста.

Населення Києва в період між двома переписами поповнювалося здебільшого за рахунок жителів Правобережжя, Лівобережжя та півдня України. З таблиці 2 видно, що протягом перших 13 років після скасування кріпосного права в Києві зосереджувалася велика кількість уродженців повітів однойменної губернії. В 1874 р. вони ста-

⁸ Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.— С. 207.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— С. 170—171.

¹⁰ Підраховано за кн.: Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел I, табл. II.— С. 4—5.

¹¹ Підраховано за кн.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— Табл. VI.— С. 36—37. За переписом 1897 р., жителі Деміївки не були включені до загального числа населення Києва, незважаючи на те, що фактично вона була одним з його передмість. В місті проживало 135 123 особи чоловічої статі і 112 600 — жіночої, загалом — 247 723 чол. (без Деміївки).

новили 35,8% загальної кількості жителів міста, у 1897 р.— 26,7%. На кінець XIX ст. приплив населення з цих повітів дещо знизився, а з інших губерній Правобережної, Лівобережної та півдня України, навпаки, зріс з 27,6% — у 1874 р. до 31,7% у 1897 р. Кількість вихідців з більш віддалених губерній за той же час збільшилася на 5,5%.

Таблиця 2*

Перепис	Усе прийшло населення	В тому числі			
		З Правобережжя, Лівобережжя, півдня України		З інших губерній	З інших держав
		Всього	В т. ч. з повітів Київської губернії		
За переписом 1874 р. (%)	91 246 100	57 865 63,4	32 633 35,8	31 211 34,2	2170 2,4
За переписом 1897 р. (%)	167 751 100	97 865 58,4	44 721 26,7	66 670 39,7	3216 1,9

* Складено за даними: Таблиці II відділу I перепису 1874 р. — С. 4—5; Таблиці VI перепису 1897 р. — С. 36—37.

Найбільш інтенсивно прибували вихідці з Чернігівської (9,02% — в 1874 р., 11,6% — 1897 р.), Волинської (відповідно, 5,33% та 4,9%), Полтавської (4,8 і 5,2%) та Подільської губерній (4,2% й 5,4%). Значна кількість жителів прибувала з Орловської (відповідно, 3,5 та 3,8%), Калузької (3,4% та 2,58%) і Курської (2,7% та 4,9%) губерній Росії. Серед киян були й уродженці таких білоруських губерній, як Могильовська (3,7% та 3,8%) й Мінська (і в 1874 р., і в 1897 р. їх було 3,4%) *.

До міста із села йшла насамперед молодь, тобто найбільш працездатна частина населення. Аналіз його віково-статевого складу, за даними двох переписів, свідчить, що в другій половині XIX ст. в Києві жителі у віці від 10 до 20 років становили — 19,3% у 1874 р. і 18,8% в 1897 р. та від 20 до 30 років, відповідно,—26,3% та 28,8%¹². Як серед чоловічого, так і серед жіночого його населення більшість становила молодь у віці від 20 до 30 років. В 1874 р. молодих чоловіків такого віку було 30,0%, а в 1897 р.— 34,7% від усього населення чоловічої статі, жінок, відповідно, 21,4% та 21,7%. Загалом же у 1874 р. 42%, а в 1897 р. 43,8% киян перебували у найбільш працездатному віці, тобто від 20 до 40 років.

В соціальній структурі мешканців Києва, як й інших великих міст пореформеної Росії, представлено усі стани. Якщо в цілому по країні питома вага потомствених і особистих дворян становила 6,2% від усього населення, то в містах вона була значно вищою і досягала у Петербурзі — 10,5%, Москві — 6,8%¹³, а в Києві, за переписом 1874 р.,— 15,47%¹⁴, за переписом же 1897 р.,— 12,63%¹⁵. Це, як відзначають радянські дослідники, було пов'язане з тим, що після скасування кріпосного права дворяни також переселялися в міста, де

* Всі підрахунки зроблено на основі даних таблиці III відділу I перепису 1874 р. (с. 6—7) та таблиці VII перепису 1897 р. (с. 41, 44, 48).

¹² Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел I, табл. III.— С. 8—11; Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. III-A.— С. 10—11; Ходас М. Р. Материалы по статистике населения г. Киева.— Киев, 1926.

¹³ Иванов Л. М. О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России: Сб. статей.— М., 1971.— С. 316.

¹⁴ Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел I, табл. XVI.— С. 50—51.

¹⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. VIII.— С. 50—51.

намагалися зайняти вигідні посади в міністерствах, апараті місцевого управління або адвокатури чи ставали власниками землі й будинків¹⁶. Дещо вищий процент дворянства у складі жителів Києва можна пояснити тим, що на Лівобережній Україні переважали дрібномаєтні його представники, господарство яких було економічно слабким і в умовах швидкого розвитку капіталізму на селі не витримувало конкуренції. Продавши близько 2/5 своїх володінь¹⁷, вони змушені були переселитися у міста.

Залишала свої маєтки й значна частина дворянства південної України, де особливо інтенсивно йшов процес концентрації земель в руках сільської та міської буржуазії. Через гостру нестачу робочої сили дворяни продали там представникам інших станів понад 49,9% загальної площі своїх земель¹⁸ і перебралися до міст.

Найбільш численними у Києві, як і в інших промислових центрах країни, були групи міщан та селян (за походженням). Протягом другої половини XIX ст. питома вага перших у складі жителів міста збільшилася на 6,87% (з 32,56% — в 1874 р. до 39,43% — у 1897 р.). Це пов'язано, очевидно, як з тим, що частина міщан переселялася в Київ з містечок, так і з тим, що селян, які осіли в ньому раніше, під час перепису 1897 р. було записано до категорії міщан. Зростання питомої ваги селян у складі населення міста на 12,68% (з 17,56% до 30,24%) було тісно пов'язане з економічним розвитком країни.

У другій половині XIX ст. Київ залишався значним релігійним центром. Тут зосереджувалася певна кількість як білого, так і чорного духовенства. Однак питома вага його у складі населення міста була незначною: в 1874 р. вона становила 2,76% (3506 чол.), а протягом останньої чверті XIX ст. навіть почала поступово знижуватися й під час перепису 1897 р. досягла 1,52% (3 772 чол.)¹⁹.

Якщо дворянство йшло на державну службу або ставало на шлях капіталістичного підприємництва, то переважна маса селян і міщан пролетаризувалася. Особливо чітко процес класового розшарування в містах почав простежуватися з другої половини XIX ст.

Вивчаючи класоутворення в капіталістичному суспільстві, радянські історики використовують методику дослідження станово-професійного складу населення, розроблену ще В. І. Леніним у праці «Розвиток капіталізму в Росії»²⁰. Згідно з нею, усе населення розподіляється на непродуктивне, напівпродуктивне (транспорт і зв'язок, торгівля, прислуга й поденники) та продуктивне (сільське господарство і промисловість)²¹.

Дотримуючись ленінської методики, зробимо спробу визначити станово-професійний склад населення Києва за переписом 1874 р. Оскільки дані, що стосуються його розподілу за групами занять, у переписах 1874 р. й 1897 р. згруповані не за єдиною формою, то в матеріалах першого у деяких таблицях слід зробити перегрупування. Так, у таблиці I виділяємо промисли, пов'язані з сільськогосподарським виробництвом. З цієї ж таблиці дані з граф «Кухмістерські та їдальні», «Готелі», «Трактири і харчевні» виносимо в напівпродуктивну сферу (торгівля). З таблиці V у продуктивну сферу виділяємо «Екіпажну справу», «Виготовлення возів», «Шорну» й «Сідельну» справи, «Колесників» та «Виготовлення дуг». З таблиці IX у напів-

¹⁶ Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 318.

¹⁷ История Украинской ССР. В 10-ти т.— Киев, 1983.— Т. 4.— С. 333.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.— Табл. XVI.— С. 50—52; Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— С. 2—3.

²⁰ См.: Рын дзюнскій Т. Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в.— М., 1983.— С. 137, 155; Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 312—340.

²¹ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 475; Рын дзюнскій Т. Г. Указ. соч.— С. 137, 155.

продуктивну сферу виносимо торгівлю письмовим приладдям, книгами й нотами, музичними інструментами та іграшками. З цієї ж таблиці у продуктивну сферу переносимо дані з граф «Друкарня», «Літографія», «Словолитня», «Гравірування». З таблиць XIII та XXXI в напівпродуктивну сферу виділяємо прислугу і поденників. Зробивши відповідні підрахунки, дістаємо розподіл жителів Києва за сферами діяльності (див. таблицю 3). За 1897 р. підрахунки зроблено за таблицею XXI загального перепису.

Таблиця 3*

Заняття	1874 р.		1897 р.	
	Тис.	%	Тис.	%
Непродуктивне населення	близько 76,2	59,9	74,6	28,8
Напівпродуктивне населення	30,5	24,0	98,4	39,8
Продуктивне населення	19,6	16,1	74,7	31,4

* Підрахунки зроблено автором.

Матеріали таблиці 3 підтверджують висновок про те, що протягом першого десятиліття після скасування кріпосного права в Київ переселилася значна частина дворянства, поповнивши непродуктивне населення, питома вага якого у 1874 р. становила 59,9%. В наступний період остання знизилася до 28,8% і, відповідно, зросла частка, зайнята в продуктивній (з 16,1% до 31,4%) і напівпродуктивній (з 24,0% до 39,8%) сферах. Отже, приплив селян та міщан до Києва протягом останньої чверті XIX ст. постійно зростав.

Якщо в цілому по країні, за переписом 1897 р., у непродуктивній сфері було зайнято 12,3% самостійного населення, напівпродуктивній — 17,2% і в продуктивній — 70,5% (загалом по містах, відповідно, — 28,4%, 37,0% та 34,6%)²², то у Києві — 35,4%, 39,8 і 24,8%*. Як і до інших міст Росії, до нього переселялися представники усіх станів, які різко розмежовувалися за видами занять²³. Дещо вищим був у ньому процент жителів, які належали до двох перших сфер. Це пояснюється, з одного боку, тим, що Київ мав значно менше промислових підприємств, ніж, наприклад, Петербург чи Москва, а з іншого, — концентрацією в ньому значної частини дворянства, що, в свою чергу, призводило до збільшення чисельності таких категорій населення, як прислуга та поденники.

Матеріали перепису 1874 р. дають можливість певною мірою простежити процес поляризації населення в капіталістичному суспільстві. Так, дані таблиці I відділу II свідчать, що серед 19,4 тис. киян, зайнятих на промислах та ремеслом, налічувалося 1,8 тис. хазяїв-підприємців, 9,5 тис. робітників та учнів, 0,2 тис. робітників-техніків, а також 6,3 тис. кустарів та ремісників²⁴.

Уявлення про поділ жителів Києва за місцем, яке вони займали у суспільному виробництві, дають й інші таблиці перепису 1874 р.²⁵ Зокрема, вони наочно підтверджують, що тут, як і в інших містах пореформеної Росії, відбувався процес утворення нових класів — буржуазії та пролетаріату.

Джерелом поповнення пролетарських і напівпролетарських мас були найбільшні селяни та міщани. Клас буржуазії формувався пере-

²² И в а н о в Л. М. Указ. статья.— С. 328.

* Підраховано за даними: Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. XXI.— С. 170—171.

²³ Там же.— С. 329.

²⁴ Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел II, табл. I.— С. 96—109.— Крім того, до графі «Не увійшло в таблицю» занесено ще 1,6 тис. чол.

²⁵ Киев и его предместья... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел II, табл. V, IX, XIII, XXIV.— С. 173—175, 196, 207, 243.

важно за рахунок дворянства, а також представників інших станів (купців, заможних міщан і селян та ін.).

Селяни, міщани та вихідці з нижчих військових чинів були зайняті здебільшого у продуктивній та напівпродуктивній сферах. Так, з 19,4 тис. жителів міста, зайнятих на промислах і ремеслах, вони становили понад 17,7 тис.²⁶, а серед 19,2 тис. чол. хатньої прислуги та поденників²⁷, які займалися фізичною працею, але безпосередньої участі у виробничому процесі не брали, — близько 18,1 тис.²⁸

В той же час у Києві переписом 1874 р. було зареєстровано понад 5270 власників будинків, землевласників та капіталістів, серед них представників привілейованих станів — 1844, селян — 419, вихідців з нижчих військових чинів — 753 чол.²⁹

Отже, уже в 70-х роках XIX ст. у Києві, як і в інших містах реформеної Росії, дедалі чіткіше простежується процес перетворення станів у класи капіталістичного суспільства. Він продовжувався і в наступний період, але матеріали перепису 1897 р. не дають можливості це простежити, оскільки в таблиці XXI в групу «самостійне» включено населення без врахування місця, яке воно займало у суспільному виробництві (буржуазія, дрібні виробники, робітники)³⁰. Однак, використовуючи розроблену В. І. Леніним методику, спробуємо хоча б приблизно визначити, на які основні категорії поділялося населення Києва.

В. І. Ленін, згрупувавши населення Росії за видами занять, поділив його на три великі підрозділи: сільськогосподарське, торгово-промислове й непродуктивне. В кожному з них він виділив такі категорії: велика буржуазія, заможні дрібні господарі, бідніші дрібні господарі та пролетарі й напівпролетарі³¹.

За переписом 1897 р., у Києві налічувалося 5,1 тис. жителів, зайнятих у сільському господарстві³². У торгово-промисловій сфері працювало 168,0 тис. чол. (крім населення, зайнятого у промисловому виробництві; сюди включено й тих, що працювали на транспорті, в торгівлі, а також прислугу й поденників)³³. До категорії непродуктивного населення належало 74,6 тис. чол.³⁴

Сільськогосподарське населення В. І. Ленін розподіляв таким чином: 50% — населення неїмуще, яке існувало головним чином або наполовину з продажу робочої сили; 30% — бідніші дрібні господарі; 20% — заможні дрібні господарі³⁵. Отже, можна припустити, що з 5,1 тис. жителів Києва, зайнятих у сільському господарстві, пролетарів і напівпролетарів було майже 2,6 тис. чол., бідніших дрібних господарів — понад 1,5 тис., заможних дрібних господарів — 1,0 тис.

²⁶ Там же.— Отдел II, табл. III.— С. 124—137; Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 337.

²⁷ Там же.— Отдел II, табл. XXXI.— С. 262—265; Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 337. Сюди також треба віднести і 525 чол. прислуги, зайнятої у державних установах (Див.: Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел II, табл. XIII.— С. 207). Отже, всього у місті було понад 19,7 тис. чол. прислуги та поденників. Саме ця цифра фігурувала при розподілі жителів міста за сферами виробництва.

²⁸ Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел II, табл. XXXI, с. 262—265; Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 337.

²⁹ Киев и его предместия... по переписи 2 марта 1874 г.— Отдел II, табл. XXXI.— С. 262—265.

³⁰ Иванов Л. М. Указ. статья.— С. 329; Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. XXI.— С. 170—171.

³¹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 475—480.

³² Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. XXI, графы 17—21.— С. 170—171.

³³ Там же.— Графы 13, 22—40, 41—45, 46—62.— С. 170—171.

³⁴ Там же.— Графы 1—12, 14—16, 63—65.— С. 170—171.

³⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 477.

Торгово-промислове населення, серед якого «... безсумнівно,— відзначав В. І. Ленін,— найбільше пролетаріату, найглибша прірва між ним і великою буржуазією»³⁶, розподілялося так: 7% — велика буржуазія, 10% — заможні дрібні господарі, 22% — бідніші дрібні господарі й 61% — пролетарі³⁷.

Таким чином, з 168 тис. жителів, що становили торгово-промислове населення міста, до великої буржуазії належало майже 11,8 тис. чол., заможних дрібних господарів — 16,8 тис., бідніших дрібних господарів — понад 36,9 тис., до пролетарів і напівпролетарів — близько 102,5 тис. чол.

З усієї кількості непродуктивного населення рантє становили 17,3 тис. чол.³⁸ Решта його розподілялася таким чином: 10% — буржуазія, 25% — заможні дрібні господарі, 31,7% — бідніші дрібні господарі й 33,3% — напівпролетарі та пролетарі³⁹.

Оскільки до категорії непродуктивного населення належало 74,6 тис. киян, з них рантє — 17,3 тис., то процентні розрахунки слід робити від 57,3 тис. чол. Серед них найбільше, звичайно, представників великої буржуазії — 23,0 тис. чол. (5,7 тис. чол. + 17,3 тис. рантє). Заможних дрібних господарів налічувалося 14,3 тис., бідніших дрібних господарів — 18,2 тис., а пролетарів і напівпролетарів — 19,1 тис. чол.

Отже, з 247,7 тис. жителів Києва до великої буржуазії належало 34,8 тис. чол. (14%), заможних дрібних господарів — 32,1 тис. (13,0%), бідніших дрібних господарів — 56,6 тис. (22,9%), пролетарів і напівпролетарів — 124,2 тис. (50,1%). Про класовий склад населення Києва у процентному відношенні дає уявлення таблиця 4, де для порівняння наводяться дані по країні в цілому й по містах.

Таблиця 4*

Класовий склад населення Києва	По країні (%)	По містах в цілому (%)	У Києві (%)
Велика буржуазія, вищі чини тощо	2,4	11,3	14,0
Заможні дрібні господарі	18,4	13,1	13,0
Бідніші дрібні господарі	28,5	23,3	22,9
Пролетарі й напівпролетарі	50,7	52,3	50,1

* Дані перших двох граф наведені за статтею Іванова Л. М. (с. 329). Підрахунки третьої графи зроблені автором.

Звичайно, ці підрахунки, як відзначав В. І. Ленін, приблизні⁴⁰. Однак загалом вони відображають класову структуру населення Києва другої половини XIX ст. «Статистика,— підкреслював Володимир Ілліч,— повинна ілюструвати встановлені всебічним аналізом суспільно-економічні відносини, а не перетворюватися в самоціль...»⁴¹. Отже, Київ, як й інші промислові центри Росії, на кінець століття стає капіталістичним містом, де з розвитком продуктивних сил і виробничих відносин та переростанням капіталізму в його останню стадію — імперіалізм швидко відбувався процес класоутворення і загострення всіх суперечностей, властивих буржуазному суспільству.

Аналіз динаміки населення Києва протягом другої половини XIX ст. показує, що воно змінювалося як кількісно, так і якісно. Незважаючи на те, що темпи зростання його в досліджуваний період

³⁶ Там же.— С. 478.

³⁷ Там же.

³⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи...— Табл. XXI, графа 17.— С. 170—171.

³⁹ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 478; Іванов Л. М. Указ. стаття.— С. 329.

⁴⁰ Там же.— С. 476.

⁴¹ Там же.— С. 480.

були дещо нижчі, ніж у таких, зокрема, містах, як Катеринослав (6,2 раза)⁴² та Харків (3,9)⁴³, усе ж на кінець століття Київ займав за чисельністю жителів п'яте місце в Росії після Петербурга, Москви, Одеси та Риги⁴⁴.

Чисельність жителів Києва, як і інших міст пореформеної Росії, зростала за рахунок прийшлого населення, зокрема, з Правобережної, Лівобережної та Південної України, а також окремих губерній Росії та Білорусії. Розширенню географії міграції населення до Києва значною мірою сприяло будівництво і відкриття таких залізниць, як Київ — Одеса, Курськ — Київ, Київ — Брест, а також фастівської гілки, яка з'єднала його з Харковом та Миколаєвом⁴⁵.

Прийшлое населення визначало віково-статевий склад жителів міста. Серед них переважали трудівники найбільш працездатного віку — від 20 до 50 років. Пояснюючи цей факт, В. І. Ленін писав, зокрема, що «селянин, живучи на заробітках на стороні, почуває себе вільніше, а також рівноправніше з особами інших станів, і тому сільська молодь все сильніше і сильніше прагне в місто»⁴⁶.

У другій половині XIX ст. в містах країни почала дуже чітко простежуватися поляризація населення на два протилежні класи, що займали різне становище в суспільному виробництві. У Києві на кінець століття, зокрема, буржуазія, в середовищі якої відбувався процес дальшого становлення та концентрації, становила майже 14%. Це відіграло певну роль в перетворенні його на велике капіталістичне місто, оскільки, як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, саме «вона (буржуазія — С. К.) створила величезні міста, у великій мірі збільшила чисельність міського населення в порівнянні з сільським...»⁴⁷.

На іншому полюсі концентрувалися пролетарські і напівпролетарські маси. У Києві вони становили 50,1% загальної кількості населення. Поповнювали ряди пролетаріату також бідніші дрібні виробники, які на той час у місті становили 22,9% і швидко розорювалися в процесі концентрації виробництва. Отже, на кінець століття майже 73% всього населення Києва було позбавлене власності на засоби виробництва. Саме воно стало основою для формування одного із загонів загальноросійського робітничого класу.

⁴² Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська обл.— К., 1969.— С. 65, 71.

⁴³ Історія міст і сіл Української РСР: Харківська обл.— К., 1967.— С. 72, 75.

⁴⁴ Історія Києва: Київ періода позднего феодализма и капитализма.— Киев, 1983.— Т. 2.— С. 195.

⁴⁵ Історія Української ССР: В 10-ти т.— Киев, 1983.— Т. 4.— С. 309—310.

⁴⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів.— Т. 3.— С. 546.

⁴⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Твори.— Т. 4.— С. 414.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ БОЛГАРІЇ (1944—1986 рр.)

М. Ф. БАЛТАЖІ (Київ)

Прискорення науково-технічного прогресу є найважливішою передумовою вдосконалення соціалістичного суспільства. КППС та братні комуністичні і робітничі партії країн соціалізму приділяють значну увагу питанням дальшого розвитку науки, впровадження її досягнень у виробництво.

«Необхідність реконструкції,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КППС М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК КППС XXVII

з'їздові партії,— висуває нові завдання перед наукою. КПРС послідовно проводить лінію на всемірне зміцнення її матеріально-технічної бази, створюватиме умови для плідотворної діяльності вчених»¹.

Ці питання мають особливе значення при вирішенні головних завдань соціально-економічного розвитку соціалістичних країн, зокрема, НРБ. Досить сказати, що у 60-х—80-х роках було проведено сім пленумів ЦК БКП, на яких розглядалися ці проблеми. На етапі побудови розвинутого соціалізму в НРБ роль науки у створенні матеріально-технічної бази й розв'язанні основних народногосподарських завдань об'єктивно зростає.

В зв'язку з цим XIII з'їзд БКП (1986 р.) указав на необхідність у дев'ятій п'ятирічці добитися перелому в боротьбі за органічне поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму, а також дальше підвищення на цій основі рівня добробуту болгарського народу. «Згідно з національною стратегією розвитку науково-технічної революції,— записано в Тезах XIII з'їзду партії,— науковий фронт необхідно перебудувати таким чином, щоб наука утвердилася як могутня продуктивна сила і революціонізуючий фактор дальшого економічного, соціального й духовного піднесення суспільства»². Про необхідність інтенсивного розвитку науки й техніки та їх державне регулювання йдеться в Програми БКП і Конституції НРБ³.

Радянські вчені приділяють певну увагу вивченню питань науково-технічної політики Болгарії. Найбільш глибоко та всебічно вони досліджені Г. О. Власкіним⁴. Він розглянув особливості її формування й здійснення, головним чином організаційно-економічні проблеми управління науковими дослідженнями та розробками в країні.

Загальні питання розвитку болгарської науки й вищої освіти на різних етапах соціалістичного будівництва в НРБ аналізуються в працях Г. Н. Попова, П. С. Соханя та ін.⁵

Однак поки що бракує комплексних досліджень з питань загальнодержавної науково-технічної політики Болгарії.

В працях А. Богданова, П. Велкова, Д. Давидова та ін.⁶ дано оцінку науково-технічному потенціалу НРБ. В них, як правило, визначено 3 основних етапи розвитку науки в країні:

I — 1944 — кінець 50-х років;

II — 60-ті роки;

III — 70-ті роки.

XII з'їзд БКП (1981 р.), на наш погляд, ознаменував собою початок нового, четвертого етапу.

Період 1944 — кінець 50-х років був пов'язаний з ліквідацією науково-технічної й культурної відсталості та створенням основ національного наукового потенціалу. Перші заходи народної влади було спрямовано на боротьбу з буржуазною ідеологією та організаційну перебудову Болгарської академії наук (БАН). Внаслідок цього до

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 32—33.

² Тезиси на XIII конгрес на БКП за работата на партията, за социално, икономическо и культурно развитие на НРБ през деветата петилетка (1986—1990 г.) и до 2000 г.— Работническо дело.— 1986.— 21 февруари.

³ X съезд Болгарской коммунистической партии.— М., 1972.— С. 272; Конституция Народной Республики Болгарии. Ст. 33.— София, 1980.— С. 19.

⁴ Див.: Проблемы строительства развитого социализма в Болгарии.— М., 1975.— 86 с.; Научно-техническая политика стран социализма.— М., 1977.— 295 с.; Народная Республика Болгария.— М., 1983.— 332 с.

⁵ Попов Г. Н. Болгарские коммунисты в борьбе за осуществление культурной революции (1944—1948).— Харьков, 1966.— 232 с.; Сохань П. С. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма.— Киев, 1985 та ін.

⁶ Богданов А. та ін. Развитие на научния потенциал в НР България.— София, 1981.— 212 с.; Велков П. Науката и социалистическото строителство в Народна Республика България.— Научни трудове на АОНСУ към ЦК на БКП.— 1974, № 69.— С. 95—111; Давидов Д. Априлския пленум и развитието на научно-изследователската дейност.— Икономическа мисъл.— 1976.— № 3.— С. 13—21 та ін.

кінця 1947 р. у її системі вже функціонували 15 інститутів, в яких працювали 200 штатних співробітників⁷. Вони брали участь у розробці програм розвитку сільського господарства, вивченні природних багатств країни тощо.

На V з'їзді БКП (1948 р.), який прийняв програму будівництва основ соціалізму в Болгарії, було проаналізовано тогочасний стан науки й визначено два основних її завдання: а) рішуча боротьба проти буржуазної ідеології в усіх галузях науки, культури і мистецтва; б) взаємозв'язок наукових досліджень із завданнями соціалістичного будівництва⁸.

В той період формувався й зміцнювався національний науково-технічний потенціал, який відігравав дедалі зростаючу роль у справі зміцнення економіки країни. Значна частина старої інтелігенції не відмовлялася від співробітництва з державою й поповнила склад наукових установ. Уже в 1948 р. у їхньому штаті налічувалося 2000 чол., з них 575 — наукові працівники⁹. Матеріально-технічна база науки регулярно оновлювалася. Було здійснено її організаційну перебудову.

Квітневий (1956 р.) пленум ЦК БКП надав нового поштовху розвитку болгарської науки. Рішення цього партійного форуму мали важливе значення для забезпечення взаємозв'язку науки і виробництва шляхом органічного поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму. Заходи, здійснені партією та урядом НРБ у той період, по суті, свідчили про початок практичної реалізації загальнодержавної науково-технічної політики країни.

VII з'їзд БКП (1958 р.)¹⁰ висунув завдання зосередити зусилля науковців на вирішенні основних проблем науково-технічного прогресу та інтеграції науки з виробництвом. Йшлося також про планування наукових досліджень і розробок, затвердження їх перспективних напрямів. У Директивах по плану соціально-економічного розвитку Болгарії на третю п'ятирічку (1958—1962 рр.) йшлося про необхідність єдиного керівництва науковою політикою НРБ.

У постанові ЦК БКП і Ради Міністрів НРБ від 24 вересня 1959 р. «Про дальший розвиток болгарської науки і підвищення її ролі в соціалістичному будівництві»¹¹ цю ідею було творчо розвинуто. Згідно з її рішеннями було намічено здійснити ряд заходів, спрямованих на якнайшвидше створення мережі наукових установ, поліпшення системи добору й підготовки кадрів, організації управління нею, а також розширення міжнародного науково-технічного співробітництва. Цими питаннями мав займатися Державний комітет по науці при Раді Міністрів НРБ.

У 1960 р. при Раді Міністрів утворено Комітет по технічному прогресу, який координував свою діяльність з Державною радою по науці, міністерствами і відомствами, в тому числі з БАН, НДІ та вузами. Це був важливий крок на шляху формування єдиної системи управління наукою.

Таким чином, на першому етапі розвитку загальнодержавної науково-технічної політики Болгарії було закладено основи науково-технічного потенціалу, йшов пошук первинних форм об'єднання науки та виробництва. Після квітневого (1956 р.) пленуму ЦК БКП було зроблено першу спробу централізації управління наукою в державному масштабі. Лише власними силами та засобами важко було успішно

⁷ История на Българската академия на науките. 1869—1969.—София, 1969.—С. 113.

⁸ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите, пленумите и политбюро на ЦК. 1944—1955 гг.—София, 1955.—Т. IV.—С. 132—133.

⁹ Балевски А. Пути развития болгарской науки.—Вопр. истории естествознания и техники.—1980.—№ 4.—С. 149.

¹⁰ VII съезд Българской коммунистической партии.—М., 1958.—С. 36.

¹¹ Българската комунистическа партия в резолюции и решения...—С. 378—405.

вирішити основну економічну проблему — соціалістичну індустріалізацію країни. Тому формування індустріальної і науково-технічної структури як у НРБ, так і в інших країнах — членах РЕВ відбувалося на базі широкого використання досвіду Радянського Союзу.

Початок другого етапу розвитку науково-технічної політики НРБ пов'язаний з вересневим (1962 р.) пленумом ЦК БКП, на якому було розглянуто питання прискорення темпів НТР. На ньому підкреслювалося, що основною причиною неповного і нераціонального використання науково-технічного потенціалу є відсутність єдиного державного органу, який втілював би в життя політику партії й уряду в галузі науки і техніки¹². В зв'язку з цим пленум прийняв рішення про створення Державного комітету по науці і технічному прогресу (ДКНТП) — на основі об'єднання Державної ради по науці і Комітету по технічному прогресу. Почали працювати науково-дослідні і проектно-конструкторські інститути і бази технічного розвитку, які несли відповідальність за стан прикладних досліджень і теоретичних розробок.

Важливу роль у справі вироблення єдиної науково-технічної стратегії відіграли VIII і IX з'їзди БКП. VIII з'їзд (1962 р.) накреслив головні завдання по створенню системи планування і координації основних напрямів роботи наукових центрів. В Директивах по плану соціально-економічного розвитку НРБ на період 1961—1980 рр. у спеціальному розділі було визначено перспективні й поточні завдання їх діяльності¹³.

IX з'їзд БКП (1966 р.) констатував, що в НРБ існує єдина форма керівництва наукою і технікою, підвищився рівень досліджень, значно зросла мережа наукових установ. Курс на перехід до інтенсивного розвитку економіки на базі використання досягнень НТР, розроблений на ньому, а також реформи системи управління народним господарством вимагали концентрації науково-технічного потенціалу для вирішення комплексних народногосподарських проблем, удосконалення планування наукових досліджень і розробок тощо¹⁴.

Серед партійних і державних документів, які мали свій вплив на формування науково-технічної політики НРБ у той період, особливе місце належить постанові ЦК БКП і Ради Міністрів Болгарії від 25 березня 1967 р. «Про дальше прискорення науково-технічного прогресу в НРБ»¹⁵. В ній глибоко проаналізовано особливості НТР в країні, визначено шляхи прискорення її темпів у різних галузях народного господарства. Головну увагу було приділено питанню підвищення продуктивності праці у науковій та виробничій сферах — на основі широкого використання можливостей сучасної техніки, поліпшення добору й підготовки кадрів.

Внаслідок здійснених партією та урядом заходів у другій половині 60-х років Болгарія досягла значних успіхів у розвитку економіки, науки й техніки. За статистикою ООН, останні 10 років Болгарія займала друге місце у світі після Японії за темпами зростання національного доходу, перше — розвитком зовнішньої торгівлі й одне з перших — промисловості¹⁶.

Однак, незважаючи на успіхи, досягнуті наприкінці 60-х — на початку 70-х років, ще відчувалися серйозні диспропорції, які гальмували розвиток науки. Переважне зростання кількості наукових організацій не супроводжувалось відповідним збільшенням кадрів і технічної бази. Так, число науково-дослідних установ протягом 1962—1971 рр. зросло майже втричі, а наукових співробітників — зменшилося на

¹² Работническо дело.— 1962.— 25 септември.

¹³ Българската комунистическа партия в резолюции и решения...— С. 919—922.

¹⁴ IX съезд Болгарской коммунистической партии.— М., 1967.— С. 66.

¹⁵ Работническо дело.— 1967.— 26 март.

¹⁶ Работническо дело.— 1970.— 26 юни.

1/5¹⁷. Наприкінці 60-х років у НРБ існувала суперечність, з одного боку, між існуючою системою управління НТП та, з другого, об'єктивними вимогами, які випливають із завдань побудови розвинутого соціалізму в країні. Ліквідувати її можна було лише шляхом укрупнення наукових центрів. В НРБ виникла нагальна необхідність здійснити реформу у сфері управління наукою і технікою.

Вересневий (1969 р.) пленум ЦК БКП визначив основне завдання науково-технічної політики: необхідно було завершити концентрацію науково-дослідних робіт у країні та забезпечити інтеграцію науки з матеріальним виробництвом на основі створення центрів науково-дослідницької й дослідницько-конструкторської діяльності (ЦНДДКД), організаційно підпорядкованих державним господарським об'єднанням. Це дало можливість поліпшити вибір тематики досліджень, запобігти їх дублюванню й відриву від практичних потреб. На початку 70-х років подібні центри одержали масове поширення: в 1972 р. у Болгарії налічувалося 54 ЦНДДКД, у складі яких працювало 40% від загального числа науковців країни¹⁸.

Початок третього етапу розвитку загальнодержавної науково-технічної політики НРБ пов'язаний з X з'їздом БКП (1971 р.). Він прийняв програму побудови розвинутого соціалізму в Болгарії. Було визначено місце науки на новому етапі соціально-економічного будівництва в НРБ. «Партія має на меті добитися такого розвитку науки, — зазначається в програмі болгарських комуністів, — щоб вся діяльність — політична, економічна, ідеологічна, виховна, управлінська й т. п. — здійснювалась цілком на науковій основі, згідно з марксистсько-ленінською теорією, досягненнями науково-технічної революції»¹⁹. З'їзд, таким чином, висунув завдання перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, провідний фактор розвитку всіх сфер трудової діяльності людини.

Головна особливість науково-технічної політики НРБ на даному етапі — це курс на корінну перебудову всієї системи управління наукою і технікою, створення нових форм їх організації та інтеграції з виробництвом. Важливу роль у виробленні цієї лінії відіграли рішення жовтневого (1971 р.) пленуму ЦК БКП. На ньому було розглянуто питання перебудови науки і техніки. Він висунув завдання переходу до комплексного вирішення проблем розвитку двох академій (БАН й Академії сільськогосподарських наук) і вищих навчальних закладів.

З метою дальшої концентрації науки та її інтеграції з виробництвом, забезпечення їх єдності й підготовки спеціалістів з вищою освітою на пленумі було прийнято рішення про створення наукових об'єднань — єдиних центрів по науці та підготовці кадрів — на базі інститутів БАН і відповідних факультетів Софійського держуніверситету ім. К. Охридського²⁰.

Для виконання рішень жовтневого (1971 р.) пленуму ЦК БКП було створено спеціалізований надвідомчий орган — Комітет по науці, технічному прогресу й вищій освіті (КНТПВО) *.

Серед складностей, що виникли в той період, відзначимо певне відставання у впровадженні досягнень науки і техніки у виробництво. Недостатній техніко-технологічний рівень останнього та промислової

¹⁷ Велков П. Кадровият потенциал на науката в България.— София, 1973.— С. 114.

¹⁸ Там же.

¹⁹ X съезд Болгарской коммунистической партии.— С. 272.

²⁰ Основни положения за преустройството на научния фронт и висшето образование: Решения на пленума на ЦК на БКП, съст. се 4—6 октомври 1971 г.— София, 1971.— С. 41—44.

* У 1977 р. КНТПВО було знову реорганізовано в ДКНТП. Питаннями вищої освіти займається Міністерство народної освіти. У 1986 р. ДКНТП було перейменовано в Державний комітет по дослідженнях і технологіях.

продукції, її слабка конкурентоспроможність на зовнішньому ринку вимагали прискореного освоєння нових національних та зарубіжних зразків машин і устаткування. 1 серпня 1973 р. ЦК БКП і Рада Міністрів НРБ прийняли постанову «Про прискорення впровадження науково-технічних досягнень у виробництво», яка визначила головну мету науково-технічної політики НРБ, що полягала в «безперервному підвищенні суспільної продуктивності праці й інтенсифікації виробництва шляхом широкого використання досягнень науково-технічного прогресу»²¹. Цей документ, по суті, став стратегічною концепцією НТП на перспективу.

Іншою характерною особливістю третього етапу розвитку науково-технічної політики НРБ є участь країни у міжнародному поділі науково-технічної праці, співробітництві й інтеграції з країнами — членами РЕВ, передусім з Радянським Союзом. Важливу роль у цьому відіграли рішення липневого й жовтневого (1973 р.) пленумів ЦК БКП, на яких було розроблено курс на зміцнення плідотворних зв'язків, зближення з ними в усіх сферах життя. Він дістав свою дальшу розробку в матеріалах липневого (1975 р.) пленуму ЦК БКП.

У Тезах про основні напрями розвитку науки і технічного прогресу в сьомій п'ятирічці і на період до 1990 р.²² уперше в історії соціалістичної Болгарії було висунуто питання про формування науково обгрунтованої стратегії на тривалу перспективу. Цей документ являє собою довгострокову концепцію розвитку науки і техніки в НРБ на етапі побудови розвинутого соціалізму. Він у новому світлі трактував проблему прискорення НТП. Передбачалося, зокрема, зосередження наукових сил і коштів на певних напрямках за принципом селективності, а також зміцнення науково-технічного потенціалу на переважно інтенсивній основі. Ці положення було детально обговорено на XI з'їзді БКП (1976 р.), який конкретизував напрями соціалістичного будівництва в різних сферах суспільного життя на період сьомої п'ятирічки (1976—1980 рр.) і на майбутнє. Було зроблено висновки про можливість вирішення завдання побудови розвинутого соціалістичного суспільства в основних рисах до 1990 р.²³. З'їзд затвердив Тези розвитку науки і технічного прогресу у сьомій п'ятирічці і до 1990 р. та принципи науково-технічної політики країни. Серед них головними є такі: а) концентрація науково-технічного потенціалу для розв'язання основних проблем соціально-економічного розвитку країни; б) швидке освоєння та використання світових досягнень науки й техніки; в) переведення науково-технічного потенціалу на переважно інтенсивний шлях розвитку; г) прискорене впровадження цих досягнень у виробництво; д) науково обгрунтоване формування цілей політики в науково-технічній сфері, визначення правильного співвідношення між фундаментальними і прикладними дослідженнями та розробками; е) рішуче та неухильне здійснення лінії на співробітництво та інтеграцію в галузі науки і техніки з СРСР та іншими країнами — членами РЕВ.

Специфіка такої невеликої країни, як Болгарія, полягає в тому, що її матеріальні, фінансові, трудові та інші ресурси обмежені. Більше того, розвиток економіки НРБ значною мірою залежить від імпорту сировини, матеріалів і енергії, а також від несприятливих кон'юнктурних змін на міжнародному капіталістичному ринку, бо значна частина національного доходу надходить від зовнішньої торгівлі.

²¹ Държавен вестник.— 1973.— Бр. 73.

²² Тезиси Болгарской коммунистической партии об основных направлениях развития науки и технического прогресса в период седьмой пятилетки и до 1990 г.— София, 1976.

²³ XI съезд Болгарской коммунистической партии.— М., 1977.— С. 76.

На основі глибокого і всебічного аналізу можливостей науково-технічного потенціалу країни і ступеня участі в міжнародному поділі праці в сфері науки й техніки на XI з'їзді БКП, насамперед, у Тезах про розвиток науки та технічного прогресу до 1990 р. було зроблено та науково обгрунтовано висновок про те, що селективна науково-технічна стратегія для НРБ є найбільш сприятливою. Вона передбачає, насамперед, звуження фронту НДР і розвиток пріоритетних досліджень та розробок. Виходячи з особливостей науково-технічного потенціалу Болгарії, можна виділити такі напрями цих досліджень²⁴:

а) НДР у сфері науково-технічного забезпечення структуро-визначних галузей виробництва — спеціалізація країни в рамках РЕВ (електроніка, ЕО-техніка, важке нестандартне обладнання, підйомно-транспортне машинобудування, суднобудування, металообробка та інші);

б) НДР з використанням науково-технічного досвіду інших країн, передусім Радянського Союзу, для вирішення деяких проблем розвитку болгарської економіки: її інтенсифікації та підвищення ефективності, а також піднесення продуктивності праці і техніко-технологічного рівня виробництва, якості виробів та інші;

в) НДР в галузях і напрямках, де болгарська наука добилася значних успіхів (створено національні школи, виникли свої традиції). Наприклад, світовим визнанням користуються школи акад. Р. Каїшева (теорія зростання кристалів) та акад. А. Балевського (лиття протитиском). Це ж стосується математики, фізичної електроніки, біохімії, наукознавства, сільськогосподарських наук.

Характерною рисою селективної науково-технічної стратегії НРБ є орієнтація науково-технічного потенціалу на переважне вирішення вузлових соціально-економічних проблем, від яких залежить будівництво матеріально-технічної бази розвинутого соціалізму. У зв'язку з цим виникла необхідність визначення головних напрямів НТП у Болгарії. Дане питання було розглянуте на липневому (1978 р.) пленумі ЦК БКП.

Глибоко проаналізувавши закономірності НТР, а також особливості розвитку країни, пленум визначив такі стратегічні шляхи науково-технічного прогресу в НРБ, як підвищення ролі електроніки як завдання національного значення; робототехніки як важливого засобу комплексної автоматизації і механізації та піднесення продуктивності праці; хімії та біології як могутніх факторів підвищення ефективності виробництва (а також наукове забезпечення потреб економіки НРБ)²⁵.

Визначення перспективних напрямів НТП, що становлять його організуючу основу, їх успішна реалізація — ось фактори, які повинні привести до важливих перетворень у різних галузях виробництва та піднесення його техніко-технологічного рівня тощо.

Завдяки впровадженню у практику досягнень науки і техніки, а також реалізації селективної науково-технічної стратегії в НРБ протягом 70-х років зросла роль науки в інтенсифікації економіки та інших сфер суспільного життя. Це сприяло й здійсненню значних змін у структурі виробництва, що знайшло своє відображення в прискореному розвитку електроніки, машинобудування, хімічної промисловості, виникненні робототехніки тощо. Таким чином, у 70-і роки було зроблено новий крок уперед у справі розв'язання важливих партійно-державних завдань і заходів, спрямованих на прискорення НТП, за-

²⁴ Петров М. НР България в международната научно-техническа интеграция.— София, 1976.— С. 113—114.

²⁵ За ускорено развитие на якойо стратегически направления на научно-техническия прогрес в Народна Република България: Материали от пленума на ЦК на БКП, съст. се на 20 и 21 юли 1978 г.— София, 1978.— С. 77—84.

безпечення більш тісної інтеграції науки з практикою соціалістичного будівництва в країні.

Основні напрями сучасного соціально-економічного й науково-технічного розвитку НРБ було визначено XII та XIII з'їздами БКП. З рішеннями XII з'їзду БКП (1981 р.) пов'язано появу нинішнього, тобто четвертого етапу науково-технічної політики Болгарії. Висунувши курс на рішучий поворот до інтенсифікації економіки та інших сфер суспільної діяльності на основі активного використання досягнень НТР, цей форум болгарських комуністів підтвердив правильність принципів науково-технічної стратегії. На ньому було розроблено концепцію перетворення восьмої п'ятирічки у п'ятирічку науково-технічного прогресу²⁶. Сутність її полягає в тому, щоб перевести матеріальне виробництво на рейки сучасної НТР, що дало б можливість значно підвищити продуктивність праці. Це — головна особливість цього етапу науково-технічної політики НРБ і його відмінність від усіх попередніх. Нині Болгарія володіє значним (у масштабах країни) науково-технічним потенціалом, здатним забезпечити майже всі її потреби. В галузі «Наука і наукове обслуговування» зайнято більш як 75 тис. чол., з яких понад 23 тис. — наукові працівники. З року в рік зростає сума асигнувань, які держава субсидує на розвиток науки. В країні налічується 412 наукових і інженерно-впроваджувальних організацій²⁷.

Паралельно збільшується й кількість та результативність національних НДР. Якщо в 1971 р. у виробництво було впроваджено 1412 наукових розробок, то в 1982 — 6979, тобто майже у 5 разів більше. Економічний ефект від цього за роки сьомої п'ятирічки становив 1,5 млрд. левів. Це — вдвічі більше відповідного показника, досягнутого у шостій п'ятирічці. За роки минулої восьмої п'ятирічки (1981—1985 рр.) тільки від впровадження винаходів був одержаний економічний ефект на суму близько 500 млн. левів²⁸. Деякі досягнення болгарських учених здобули широке визнання за кордоном.

Разом з тим, як підкреслено у матеріалах XIII з'їзду БКП, країна «тільки починає великий і важкий шлях до вершин сучасного науково-технічного прогресу»²⁹. Тому слід подбати про вміле використання наявних резервів. Вони пов'язані передусім з поліпшенням матеріально-технічної бази науки, орієнтацією її на більш активний «діалог» з практикою, поліпшенням питомої ваги нової технології та удосконаленням організації системи управління НТП й т. ін.

Принципове значення для формування й здійснення науково-технічної політики НРБ мають рішення лютогового (1985 р.) та січневого (1986 р.) пленумів ЦК БКП. В них ідеться про те, що головним фактором прискореного соціально-економічного розвитку країни на нинішньому відповідальному етапі її історії є побудова матеріально-технічної бази на якісно новому рівні, створення сучасної науково-технічної та технологічної інфраструктури виробництва.

Ці важливі положення було розвинуто XIII з'їздом БКП (1986 р.). «Головна вимога, яку поставлено перед науковим фронтом у дев'ятій п'ятирічці й до 2000 р., — підкреслюється в Звіті ЦК БКП XIII з'їздові партії, — спрямувати зусилля на комплексне розв'язання фундаментальних теоретичних і прикладних проблем технологічного переозброєння народного господарства; вдосконалення структури й інтенсифікації усього народногосподарського комплексу; підвищення ефективності соціалістичної економічної і науково-технічної інтеграції»³⁰ тощо.

²⁶ XII съезд Болгарской коммунистической партии.— М., 1982.— С. 180.

²⁷ Статистический справочник. НР Болгария.— София, 1984.— С. 24, 37.

²⁸ Работническо дело, 1986, 6 апрел.

²⁹ Отчет Центрального Комитета Болгарской коммунистической партии XIII съезду партии.— София, 1986.— С. 51.

³⁰ Там же.— С. 86.

Вищий форум болгарських комуністів відзначив, що ці важливі завдання вимагають мобільної перебудови наукових досліджень згідно з єдиною національною стратегією соціально-економічного і технологічного розвитку Болгарії в дев'ятій п'ятирічці і на період до 2000 р. Здійснення технологічної стратегії, основою якої є оновлення насамперед пріоритетних напрямів НТП, повинно привести до глибоких якісних змін у структурі виробництва. Так, продуктивність праці до кінця ХХ ст. зросте в 2—2,5 рази, а національний прибуток — майже в 2 рази³¹.

Успішне вирішення цих широкомасштабних завдань неможливе без вивчення та використання зарубіжного досвіду, а також активної участі НРБ у міжнародному поділі праці в галузі науки та техніки. При цьому Болгарська комуністична партія й уряд країни, як підкреслив Генеральний секретар ЦК БКП, Голова державної ради НРБ Т. Живков у своєму виступі на лютневому (1985 р.) пленумі ЦК БКП, «надають великого значення дальшому поглибленню й збагаченню співробітництва та інтеграції з Радянським Союзом у галузі науки й технічного прогресу»³².

На частку Радянського Союзу припадає значна частина усього обсягу співробітництва Болгарії з країнами — членами РЕВ. Цей пріоритет пояснюється насамперед наявністю могутнього виробничого та науково-технічного потенціалу СРСР, країни, що подає братерському народові відчутну допомогу у формуванні індустріальної та науково-технічної структури, становленні й зміцненні наукового потенціалу НРБ. Так, понад 17 тис. болгарських громадян здобули в СРСР вищу та середню спеціальну освіту, а близько третини наукових співробітників захистили кандидатські дисертації. На підприємствах, побудованих за допомогою СРСР, виробляється майже 80% усієї промислової продукції країни³³.

У минулій п'ятирічці колективними зусиллями радянських та болгарських науково-дослідних організацій розроблювався ряд проблем і тем.

Велике значення для дальшого вдосконалення й поглиблення взаємозв'язків між обома країнами має реалізація заходів, розроблених згідно з Генеральною схемою спеціалізації та кооперування в галузі матеріального виробництва між СРСР та НРБ. В її рамках розроблено ряд галузевих програм. Їх складовою частиною є підпрограми науково-технічного співробітництва, спрямовані на поліпшення технічних характеристик і якості продукції, яку вони постачають один одному по лінії спеціалізації, а також раціональне використання сировини і матеріалів.

У рамках схеми успішно розвиваються контакти в таких перспективних галузях, як робототехніка, мікроелектроніка, енергетика, машинобудування й мікробіологія. Наприкінці 1983 р. між обома країнами було підписано міжурядові угоди про співробітництво в галузі робототехніки і мікробіології, а у жовтні 1985 р. — верстатобудування.

Плодотворними є зв'язки між академіями наук Радянського Союзу та Болгарії, які охоплюють найбільш важливі сфери їх діяльності. Зусилля вчених зосереджено на розв'язанні основних практичних завдань інтеграції та зближення економік СРСР та НРБ, що є значним кроком на шляху підвищення ефективності спільних розробок науковців обох країн.

Удосконалюються організаційні форми співробітництва. Так, спільне КБ «Радболгаркелмет» розробляє високоефективні флотаційні машини, автоматичні регулятори та стенди для випробувань. Актив-

³¹ Тезиси на XIII конгрес на БКП...—Работническо дело.—1986.—21 февруари.

³² Живков Т. О некоторых новых взглядах и подходах в разработке и проведении научно-технической политики НРБ.—София, 1985.—С. 21—22.

³³ Софийские новости.—1984.—4 апр.

но працювали конструкторське бюро з радіотехнічної апаратури для сільського господарства, НВО «Електроінструмент», науково-координаційна рада з питань лиття протитиском, під керівництвом якої було створено багатоконпозиційну карусельну машину. Інститут «Інтер-програма» розробив ряд прикладних програм для автоматизації виробничих процесів. Почали діяти спільні науково-виробничі лабораторії з порошкової металургії і композиційних матеріалів та робототехніки для зварювального виробництва.

Особливості етапу, в який вступили обидві братні країни, а також міжнародне становище, що різко загострилося, висувають нові вимоги перед радянсько-болгарським науково-технічним співробітництвом. Вони пов'язані з дальшим зростанням масштабів останнього. Разом з тим центр його ваги переноситиметься на якісні аспекти взаємних науково-технічних зв'язків як активний фактор, що сприятиме успішному втіленню в життя курсу на інтенсифікацію суспільного виробництва, проголошеному XXVII з'їздом КПРС та XIII з'їздом БКП.

Важливе значення в цьому відношенні має угодження економічної та науково-технічної політики СРСР та НРБ. Завершується робота по координації планів розвитку народного господарства на 1986—1990 рр. Розробляється Комплексна програма науково-технічного співробітництва між двома країнами на період до 2000 р. Основні напрями всебічного співробітництва та зближення двох братніх країн визначено у Довгостроковій програмі економічного і науково-технічного співробітництва між СРСР та НРБ до 2000 р., яку у червні 1985 р. в Москві підписали М. С. Горбачов та Т. Живков.

Широкі перспективи для прискореного соціально-економічного розвитку Болгарії відкриває її участь у здійсненні Комплексної програми науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ до 2000 р. Проведення погодженої, а в деяких галузях і єдиної економічної й науково-технічної політики з Радянським Союзом та іншими братніми соціалістичними країнами дає НРБ можливість зміцнювати свої позиції у міжнародному соціалістичному поділі праці, прискорювати процес інтенсифікації народного господарства. Це допомагає Болгарії нарощувати національний науковий потенціал, добитися нових успіхів у розвитку економіки, науки й технології, а також забезпечити дальше піднесення добробуту трудящих.

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП УТВЕРДЖЕННЯ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ЛАДУ В ПОЛЬЩІ

Ю. І. МАКАР (Чернівці)

У Польщі, як і ряді інших держав Центральної та Південно-Східної Європи, на завершальному етапі другої світової війни розпочався революційний процес переходу від капіталізму до соціалізму. Він став закономірним результатом загострення внутрішніх суперечностей класового суспільства і започаткував докорінні зміни соціально-економічного та суспільно-політичного характеру.

Трудящі маси Польщі під час другої світової війни радикалізувалися, були сповнені рішучості змінити відносини у суспільстві. В процесі революційних перетворень тісно переплелися внутрішні та зовнішні фактори. Суттєвого значення набирав той факт, що Польщу звільняли радянські війська. Їх присутність в країні об'єктивно була на користь польським революційним силам, хоч це не має нічого спільного з поширеними на заході вигадками про «експорт революції». Країна Рад нада-

ла Польщі моральну, матеріальну й політичну підтримку у вирішенні найважливіших проблем.

У доповіді Х з'їздові ПОРП Перший секретар її Центрального Комітету В. Ярузельський підкреслив: «Є цінності, які для всіх поляків мають єдине, якнайвище значення. Це незалежність і суверенітет батьківщини, її територіальна цілісність, безпека і мир. Її наріжним каменем є непорушний союз і дружба з Радянським Союзом. Це історичне завойовання наших народів»¹.

Важливість перших революційних перетворень для дальшого розвитку польського суспільства в умовах переходу від капіталізму до соціалізму підкреслюється в працях радянських істориків^{1а}. Особливу увагу дослідженню цієї проблеми надають історики ПНР².

Мета повідомлення — охарактеризувати політичні аспекти утвердження народно-демократичного ладу в Польщі від моменту його виникнення до виборів 1947 р., які завершили важливий етап політичної боротьби в суспільстві країни на користь сил народної демократії, очолюваних Польською робітничою партією (ППР).

Друга світова війна принесла важкі випробування польському народові, який втратив у боротьбі з гітлерівськими загарбниками понад 6 млн. чол. Близько 40% національних багатств було пограбовано й знищено³. Не легкою була наприкінці війни й політична ситуація в країні. Сили оновлення — ППР та її політичні союзники — зазнали великих втрат. В той же час в країні активізували свою діяльність представники лондонського емігрантського уряду. Останній був виразником інтересів імущих класів, котрі мали значно більші матеріальні кошти й підготовлені керівні кадри.

Буржуазний емігрантський уряд та його функціонери в Польщі демагогічно обіцяли польському народові деякі соціально-економічні та політичні реформи після війни. Водночас вони намагалися зберегти капіталістичні відносини в країні, проводили антирадянську зовнішню політику, розраховуючи повернути собі західноукраїнські, західнобілоруські та литовські землі й установити за собою репутацію форпосту боротьби проти поширення соціалізму в Європі, «санітарного кордону проти більшовизму» тощо. Така позиція буржуазної еміграції суперечила прагненням польського народу. Тому все ширші верстви робітників, селян, інтелігенції звертали свої погляди в бік ППР і тих політичних сил, які її підтримували. Все більший інтерес вони виявляли до діяльності Спілки польських патріотів (СПП) у СРСР, спрямованої на визволення своєї батьківщини від ворожого навали, критичніше сприймали антирадянські впадіння емігрантського уряду.

Втіленням народно-демократичного, антифашистського фронту в Польщі стала створена 1 січня 1944 р. Крайова Рада Народова (КРН),

¹ Правда.— 1986.— 30 юнія.

^{1а} Великий Октябрь и революции 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы: Опыт сравнительного изучения социально-экономических преобразований в революционном процессе.— М., 1982.— 535 с.; Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945.— М., 1982.— 280 с.; Куц Е. Р. Борьба СССР за демократическое решение польского вопроса. 1941-1945.— Киев, 1984.— 151 с. та ін.

² Валихновский Т. У истоков борьбы с реакционным подпольем в Польше. 1944-1948.— Киев, 1984.— 309 с.; Ожеховский М. Спор о марксистской теории революции.— М., 1986.— 327 с.; Góra W., Grünberg K. Geneza i pierwsze lata Polski Ludowej. 1944-1949.— Warszawa, 1985.— 349 s.; Góra W. Refleksje nao historia Polski Ludowej. Stan badań.— Warszawa, 1979.— 226 s.; Nazarewicz R. Drogi do wyzwolenia. Koncepcie walki z okupanten w Polsce i ich treści polityczne. 1939-1945.— Warszawa, 1979.— 554 s.; Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne.— Wrocław-Warszawa, 1974.— 471 s.; Dominiczak H., Halaba R., Walichnowski T. Z dziejów politycznych Polski 1944-1984.— Warszawa, 1984.— 511 s.; Jagietto J. O polską grodę do socializmu. Dyskusie w PPR i PPS w latach 1944-1948.— Warszawa, 1984.— 254 s.

³ Jaruselski W. Wywiad dla dziennika «L'Humaniti» // Nowe drogi.— 1985.— N 7.— S. 6.

яка фактично виконувала функції підпільного парламенту. Поряд з ППР до її складу увійшли ліві соціалісти, радикальні людовці (члени Селянської партії. — Ю. М.), а також представники демократичної прогресивної інтелігенції. На першому пленарному засіданні КРН були ухвалені тимчасовий статут народних рад, декрет про створення Армії людової (АЛ), її командування, заклик до народу про посилення самооборони проти терору гітлерівських окупантів, попередження про покарання ініціаторів братовбивства, зрадників і тих, хто співробітничав з окупантами, прийнято ряд інших документів. Крайова Рада Народова повідомила про своє утворення держави антигітлерівської коаліції й звернулася до них за допомогою для борців за визволення Польщі. Було обрано президію КРН як виконавчий орган, що здійснював керівництво її відділами й місцевими народними радами. Президентом КРН став відомий діяч польського робітничого руху Б. Берут.

Виникнення КРН стало надзвичайно важливою подією в історії польського народу. З того часу відповідальність за долю вітчизни взяли на себе антифашистські та демократичні сили, якнайтісніше зв'язані з людьми праці, найактивніші в боротьбі за незалежність Польщі.

Аналізуючи банкрутство політики «лондонського табору», який «намагався зштовхнути польський народ на манівці, ослабити й паралізувати його здатність до боротьби з німецькими окупантами, довести Польщу до небезпечного конфлікту з найважливішим її сусідом на сході — Радянським Союзом», Б. Берут під час першого пленарного засідання КРН вказав на те, що Польща повинна стати державою соціальної справедливості, істинно демократичною, налагодити надійні добросусідські стосунки з СРСР та іншими державами⁴.

Політичні сили народної демократії в Польщі гуртувалися в боротьбі. ППР зросла кількісно: з 8 тис. у січні 1943 р. майже до 20 тис. у липні 1944 р. Зміцніли ідеологічно та організаційно Робітничая партія польських соціалістів (РППС), яка об'єднувала лівих соціалістів і співробітничала з ППР, а також сформована в лютому 1944 р. партія «Воля люду», продовжувачка радикальних традицій у селянському русі. В лавах Армії людової до літа 1944 р. вже боролися понад 50 тис. чол.⁵

Велике значення для зміцнення міжнародних і внутрішніх позицій польських демократичних сил мали переговори, проведені делегацією КРН з представниками Радянського уряду в Москві навесні — влітку 1944 р. і фактичне визнання Радянським Союзом Крайової Ради Народової як політичного представництва польського народу⁶. Чималу роль у зміцненні позицій КРН відіграло також визнання її як найвищої влади країни Спілкою польських патріотів в СРСР і підпорядкування їй понад 100-тисячної Польської Армії, сформованої СПП на території Радянського Союзу⁷.

Влітку 1944 р. в ході визволення радянськими та польськими військами східних земель Польщі владу в країні взяли революційно-демократичні сили, згуртовані навколо ППР і КРН. 21 липня 1944 р. декретом КРН був створений Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ). Він став справжнім тимчасовим урядом трудящих мас Польщі. До його складу увійшло п'ять представників ППР, три — Польської соціалістичної партії (ППС) *, чотири — Стронництва людового (СЛ) **,

⁴ Archiwum Ruchu Robotniczego. — Т. 2. — Warszawa, 1975. — S. 12—13.

⁵ G ó r a W. Op. cit. — S. 166.

⁶ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. — Т. 8 (январь 1944 г. — декабрь 1945 г.). — М., 1974. — Док. 83 (далі — Документи и материалы...).

⁷ Там же; Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. — М., 1982. — С. 163—164 (далі — Советско-польские отношения...).

* Під такою назвою у вересні 1944 р. відновилася партія польських соціалістів, ядром якої стала РППС.

** Селянська партія, відновлена у вересні 1944 р. на базі радикальної «Воля люду».

один — Стронництва демократичного (СД), а також двоє безпартійних. Це відображало фактичну розстановку класово-політичних сил. Названі партії репрезентували широкі верстви робітничого класу, значні маси трудящих селян та різні прошарки дрібної буржуазії, в тому числі й демократичної інтелігенції. Провідна роль у коаліції належала ППР, на яку головним чином покладалася відповідальність за втілення у життя завдань, що постали перед народно-демократичними силами⁸.

Опублікований 22 липня 1944 р. маніфест ПКНВ «До польського народу!», проголошував основні підвалини нового ладу, визначаючи, щоправда, в найзагальніших рисах, суть і характер народної влади, головні засади організації нового державного апарату й зовнішньої політики. Сам ПКНВ проголошувався як «законний тимчасовий орган виконавчої влади для керівництва визвольною боротьбою народу, для встановлення незалежності й відбудови польської державності»⁹. Важливо підкреслити, що ПКНВ рішуче відмежувався від незаконної фашистської конституції 1935 р. і на цій підставі відмовляв лондонському емігрантському уряду та його представництвам у Польщі в праві керувати польським народом, оскільки вони стримували боротьбу проти гітлерівських окупантів і своєю авантюристською політикою штовхали Польщу до нової катастрофи¹⁰.

Згідно з маніфестом ПКНВ негайно ліквідував органи окупаційної влади, створив народну міліцію для підтримання порядку. Були проголошені демократичні свободи, встановлена рівність всіх громадян без різниці раси, віросповідання та національності. Одним з найголовніших завдань тогочасного моменту ПКНВ вважав посилення «участі польського народу в розгромі гітлерівської Німеччини». Він закликав до боротьби за незалежну Польщу й запорукою цього вважав єднання з народами Радянського Союзу. «Дружба і бойове співробітництво, скріплене братерством зброї Війська Польського та Червоної Армії, — підкреслювалося в маніфесті, — повинні перетворитися на міцний союз і добросусідське співробітництво після війни»¹¹. Щодо зовнішньої політики народної Польщі маніфест проголошував міцний польсько-радянський союз, який гарантуватиме безпеку й суверенітет країни, а також союз з іншими братніми державами Європи; визнання права народів на самовизначення, повернення Польщі її споконвічних північно-західних земель; співробітництво з усіма державами з метою забезпечення мирного розвитку. «Східний кордон, — підкреслювалося у маніфесті, — повинен стати лінією добросусідства, а не перепоною між нами й нашими сусідами, і має бути врегульований згідно з принципом: землі польські — Польщі, землі українські, білоруські й литовські — Радянській Україні, Білорусії та Литві»¹².

ПКНВ уклав з Радянським урядом угоду про радянсько-польський кордон і таким чином став першим в історії Польщі урядом, який вирішував це питання з позицій добросусідства й враховуючи інтереси народів. Нова народна влада повела державу принципово новим шляхом міжнародних відносин, який докорінно відрізнявся від загарбницьких настроїв й ворожнечі, насаджуваних десятиріччями. Збулися пророчі слова В. І. Леніна, який писав, що «...польський соціалістичний уряд... відмовиться від «насильного вдержання», скажемо, українців, «у кордонах польської держави»¹³.

⁸ Парсаданова В. С. Советско-польские отношения...— С. 185; Domini-czak H., Halaba R., Walichnowski T. Op. cit.—S. 19, 20, 38; Góga W. Op. cit.—S. 167.

⁹ Документи и материалы...— Т. 8.— Док. 69.—С. 141.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.— С. 143, 142.

¹² Там же.— С. 143.

¹³ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 30.— С. 25.

Не менш важливого значення надавала народна влада відбудові та розвитку народного господарства, культури, вирішенню соціальних проблем. Здійснювані нею заходи мали загальнодемократичний характер, відрізнялися глибиною й великомасштабністю. Маніфест передбачав вилучення у німецької держави та приватних осіб загарбаних польських промислових, торговельних, банківських підприємств, транспорту й лісів і передачу їх у тимчасове державне управління. Враховуючи співвідношення класових та політичних сил, ПКНВ допускав навіть деяку реприватизацію промисловості в ході «регулювання господарських стосунків»¹⁴. Це було певною поступкою дрібній і навіть середній буржуазії. Щоправда, реприватизація не набрала розмаху. Декретом КРН від 3 січня 1946 р. було здійснено націоналізацію основних засобів виробництва¹⁵.

Розуміючи гостру необхідність розв'язання поземельних відносин, ПКНВ уже в маніфесті визначив основні завдання майбутньої аграрної реформи, а 6 вересня 1944 р. проголосив декрет про її здійснення¹⁶, що стало одним з основних завоювань народно-демократичної революції в Польщі.

Маніфест висунув як невідкладне завдання програму поліпшення життя широких народних мас. Була підвищена заробітна плата робітникам і службовцям, на порядок денний ставилися питання про соціальне забезпечення, охорону праці, житлове будівництво¹⁷.

Значна увага в маніфесті приділялася народній освіті. Довоєнна Польща була країною масової неписьменності, особливо серед сільського населення. Війна й гітлерівська окупація ще більше загострили це становище. Тому було висунуто завдання: в міру визволення території «відбудувати школи й забезпечити безкоштовне навчання» на всіх рівнях, а також повсюдно здійснювати «обов'язкове початкове навчання»¹⁸.

Отже, маніфест ПКНВ був документом народно-демократичних сил, що визначав шляхи відбудови та розвитку країни на цілком нових засадах, які сприяли вирішенню найактуальніших проблем. Основні його положення базувалися на програмних вимогах ППР, викладених у листопадовій декларації (1943 р.) «За що боремося?», підсумовуючих, таким чином, досягнення політичної думки лівих сил¹⁹. Маніфест став загальною програмою основних революційних перетворень, що передбачало в майбутньому перебудову Польщі на відмінних від попереднього ладу принципах — без великих капіталістів і землевласників, у союзі з СРСР та міжнародними силами прогресу, в справедливих кордонах на заході й сході.

Проголошення маніфесту відкривало широкий простір для соціально-економічних, політичних, культурних перетворень, забезпечувало можливість відстоювати законні інтереси Польщі на міжнародній арені. Воно поклало «початок докорінній соціально-економічній і політичній перебудові життя суспільства на принципово нових основах»²⁰, — підкреслювалось у посланні ЦК КПРС до керівників народної Польщі.

Разом з тим, не можна забувати, що в польському підпіллі в роки гітлерівської окупації знаходилися досить значні політичні сили буржуазії, які розраховували в момент визволення країни захопити владу. Це були здебільшого прихильники лондонського емігрантського уряду, що мав намір повернутися в Польщу. Задовго до появи маніфесту ПКНВ частина керівних діячів «лондонського підпілля» почала усвідомлювати необхідність проектів соціально-економічних і навіть політич-

¹⁴ Документы и материалы...— Т. 8.— С. 144.

¹⁵ Dziennik Ustaw RP.— 1946.— N 3.— Poz. 17.

¹⁶ Manifest PKWN.— Warszawa, 1974.— S. 29—43.

¹⁷ Документы и материалы...— Т. 8.— С. 145.

¹⁸ Там же.— С. 145.

¹⁹ Skrzydło W. PZPR w rozwoju demokracji socjalistycznej // Nowe drogi.— 1984.— N 10.— S. 50.

²⁰ Правда.— 1985.— 22 люля.

них реформ у повоєнній Польщі. До емігрантського уряду в Лондон йшли депеші з вимогами декларувати проведення в майбутньому суспільних реформ²¹. На думку їх авторів, це мало дещо зменшити напругу в польському суспільстві, запобігти поширенню революційних настроїв і зростанню впливу ППР.

Представники польської еміграції здебільшого відмовчувались і були проти будь-якого обмеження капіталістичних підвалин у Польщі. Головнокомандуючий військами емігрантського уряду К. Соснковський не без побоювання звертався до командуючого підпільною Армією крайовою (АК): «Замисліться, чи в соціальних справах ми можемо витримати конкуренцію з комуністами, чи сама постановка питання не є шкідливою й небезпечною»²².

У відповідь на це командуючий АК Т. Бур-Коморовський зауважив, що «лише згладжування соціальних, політичних і національних антагонізмів може утримати суспільство перед впливом комуні»²³.

Події підганяли контрреволюцію. Утворення й діяльність Крайової Ради Народової відчутно й багатогранно позначалося у всіх сферах суспільного життя країни. Уже сама поява КРН викликала політичний шок в офіційних колах лондонського емігрантського уряду та його представництв у Польщі²⁴. На противагу їй було створено Раду Єдності Народової. Щоб перехопити ініціативу, 15 березня 1944 р. вона оголосила програму «За що бореться польський народ», де йшлося про «перебудову суспільно-господарської структури», «усуспільнення» провідних підприємств, банків і навіть про «аграрну реформу»²⁵. Реалізація цієї ліберально-демократичної програми не мала шансів на успіх.

Початок визволення польських земель, утворення ПКНВ та його звернення з маніфестом до народу викликало хвилю гарячкової діяльності емігрантських функціонерів. За їхньою згодою було вирішено підняти повстання у Варшаві. Керівники АК розраховували заволодіти ключовими пунктами в місті раніше, ніж туди увійдуть радянські війська, і таким чином виступити у ролі «господарів столиці». Мета цієї політичної маніфестації — «поставити ПКНВ і уряд Радянського Союзу перед здійсненням фактом»²⁶. Повстання зазнало поразки, а населення Варшави — великих жертв. Шанси емігрантського уряду та його ставників захопити владу в країні були перекреслені. Проте змиритися з цим вони не хотіли.

Успіхи перетворень, запроваджуваних ПКНВ, прискорили рішення КРН про реорганізацію його в Тимчасовий уряд. Це сталося 31 грудня 1944 р.²⁷ Радянський Союз, Чехословачина та Югославія першими визнали цей уряд²⁸. Тоді ж почалися неофіційні контакти з Тимчасовим урядом Франції, хоч остання формально продовжувала визнавати емігрантський уряд.

Такий поворот справ змусив правлячі кола США та Англії робити якісь нові кроки в «польському питанні». Вони намагалися будь-що перепинити шлях революційним перетворенням у Польщі, допомогти польській буржуазії відстояти, всупереч волі народу, свої інтереси. На Кримській конференції керівників урядів СРСР, США та Англії в лютому 1945 р. була досягнута домовленість про загальні засади утворення в Польщі уряду, який могли б визнати Сполучені Штати й Англія. Останні згодилися, що майбутній уряд «національної єдності» має бути

²¹ W Walce o utrwalenie władzy ludowej. Stan badań.— S. 41—42.

²² Archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego (AWIH), sygn. 111/41/18, k. 1.

²³ Centralne Archiwum KC PZPR, sygn. 203/1-6, k. 17.

²⁴ Loga-Sowiński J. Od KRN do Sejmu Ustawodawczego // Nowe drogi.— 1984.— N 1.— S. 97.

²⁵ Rzeczpospolita Polska, nr specjalny, marzes 1944.

²⁶ Centralne Archiwum KC PZPR, sygn. 252/11-38, k. 43—48; 202/1-8; 203/1-1, k. 9; Dominiaczak H., Halaba R., Walichnowski T. Op. cit.— S. 33.

²⁷ Документы и материалы...— Т. 8.— Док. 186.

²⁸ Там же.— Док. 188.

сформований на базі Тимчасового уряду, який вони не хотіли визнати²⁹.

Величезне значення для піднесення авторитету й зміцнення міжнародних позицій Тимчасового уряду Польщі мало укладення ним 21 квітня 1945 р. Договору про дружбу, взаємодопомогу та повоєнне співробітництво з Радянським Союзом. Договір, остаточно зафіксувавши в основі радянсько-польських стосунків дружбу й братерство, став реальною перепорою на шляху будь-якої агресії проти Польщі³⁰.

Перші місяці діяльності Тимчасового уряду принесли великі зрушення в галузі внутрішньої політики та зміцненні міжнародних позицій нової, народної влади Польщі. Були об'єднані всі польські землі. На визволених територіях, у тому числі й повернутих північно-західних землях, в 1945 р. пройшли основні суспільні перетворення.

Радянський Союз доклав чималих зусиль, щоб допомогти польському народові повернути своїй країні споконвічні землі на заході й півночі. Рішення про це було прийнято на Потсдамській конференції у липні 1945 р. М. С. Горбачов на зустрічі з робітниками варшавського заводу точної виміральної апаратури ім. К. Сверчевського 1 липня цього року зазначив: «Радянський і польський народи пліч-о-пліч звершили великий подвиг в антифашистській війні. Ми глибоко поважаємо внесок поляків у розгром гітлерівської Німеччини. Актом історичної справедливості стало повернення Польщі її західних і північних земель»^{30а}. Дійсно, Польща зробила посилий внесок в переможне завершення війни проти гітлерівської Німеччини та її сателітів. Наприкінці війни Військо Польське налічувало вже близько 400 тис. бійців, з них 185 тис. чол. брали участь у Берлінській операції³¹.

Здобутки народної влади стали передумовою створення Тимчасового уряду національної єдності, сформованого 28 червня 1945 р. До його складу увійшли по 6 представників від ППР, ППС та Стронництва людowego, 2 — від Стронництва демократичного та 1 безпартійний³².

Утворення Тимчасового уряду національної єдності мало важливе значення для внутрішньої стабілізації в країні та зміцнення народної влади. Представництво в ньому різних політичних сил і суспільних верств забезпечило його визнання всіма провідними державами антигітлерівської коаліції, що створило передумови для дальшої нормалізації політичного та господарського життя країни³³.

Повернення до Польщі С. Миколайчика, одного з керівників правого крила селянського руху й колишнього емігрантського прем'єра, активізувало елементи, які вороже сприймали революційні перетворення. Група Миколайчика, що входила до складу уряду, саботувала й гальмувала політику народної влади на деяких ділянках, однак не могла її змінити в цілому. Коли спроби «мирно» захопити владу їм не вдалися, буржуазні політики скотилися в опозицію і вступили у тісні контакти із збройним контрреволюційним підпіллям³⁴.

Влітку 1945 р. була створена партія Польське стронництво людове (ПСЛ), яка стала виразником інтересів правих елементів сільської буржуазії. Як і решта легальних буржуазних політичних угруповань, вона не могла у своїй програмі відверто виступати проти революційних перетворень, зокрема аграрної реформи чи націоналізації промисловості. Тому ПСЛ прикривалася гаслами «захисту демократії» та боротьби

²⁹ Там же.— Док. 201, 205, 206, 207, 209, 210, 366.

³⁰ Там же.— Док. 249; Куц Е. Р. Указ. соч.— С. 106—116; Порембский Г. Сорок лет социалистического пути Польши // Коммунист.— 1984.— № 10.— С. 95.

^{30а} Рад. Україна.— 1986.— 2 лип.

³¹ Боевое содружество советского и польского народов.— М., 1973.— С. 96, 155.

³² Документы и материалы...— Т. 8.— Док. 282, 284.

³³ Там же.— Док. 283, 284, 285.

³⁴ Парсаданова В. С. Формирование Национального фронта в Польше.— М., 1982.— С. 170—175.

проти «надцентралізму» і висунула свої вимоги «аграрної реформи» в інтересах сільської буржуазії³⁵.

Програма ПСЛ, внутрішньо суперечлива, орієнтувалася на підпорядкування Польщі країнам Заходу³⁶. Політична боротьба ПСЛ за владу зводилася до спроб очолити увесь селянський рух, спільно з правими силами в ППС і Стронніцтві демократичному організувати широку коаліцію проти народно-демократичних сил, передусім ППР, і, нарешті, скористатися послугами реакційного збройного підпілля, яке в особі ПСЛ знайшло «легального» політичного проводиря й захисника. Що стосується підпілля, то його керівництво, тісно зв'язане з емігрантським урядом у Лондоні, мало в своєму розпорядженні досить численні й міцні групи. За неповними даними польського міністерства внутрішніх справ, лише в 1945 р. проти народної влади діяло понад 80 тис. чол.³⁷

Збанкрутілі політики вдалися до збройної боротьби проти законної влади, народного Війська Польського та Радянської Армії. Від рук реакції загинули близько 30 тис. чол.³⁸. Серед них майже 10 тис. членів ППР і близько 1 тис. радянських воїнів, які принесли свободу польському народові³⁹. Шляхом терору, саботажу, диверсій та ворожої пропаганди контрреволюція намагалася реалізувати свої підступні цілі: підірвати довір'я польського народу до ПҚНВ й Тимчасового уряду, згодом до Тимчасового уряду національної єдності, зірвати здійснення аграрної реформи, націоналізації основних галузей виробництва, інших революційних перетворень, фальсифікувати радянську дійсність, стримати зростаючу серед народу популярність соціалістичного ладу, переконати його, ніби контрреволюційне підпілля — «єдина» політична й військова сила, яка бореться за «справжню» незалежність Польщі⁴⁰.

Політики «лондонського табору» розраховували на підтримку довоєнних привілейованих класів суспільства. В свою чергу ліві соціальні сили, згуртовані навколо ППР, пробудили до політичного життя широкі верстви польських трудящих, мобілізували їх під час окупації на боротьбу проти гітлерівців, а згодом — на будівництво нового суспільного ладу в Польщі.

В умовах активізації антинародних сил, зростання напруги політичної й збройної боротьби головна увага ППР спрямовувалася на посилення єдності дій демократичного фронту і, насамперед, Польської робітничої та Польської соціалістичної партій. Важливу роль у цьому відіграв I з'їзд ППР, що проходив 6-13 грудня 1945 р. В його рішеннях наголошувалося на необхідність кріпити єдиний фронт робітничого класу, поглиблювати співробітництво ППР та ППС, зміцнювати союз робітників та селян у національному фронті. З'їзд розглянув широке коло питань і фактично здійснив першу спробу визначення нового політичного устрою, що склався в країні. Підкреслювалося, що народна демократія в Польщі докорінно відрізняється від буржуазної і є формою переходу до соціалістичного устрою. «Кінцевою метою ППР, — говорилося у прийнятому на з'їзді статуті партії, — є побудова соціалістичного ладу»⁴¹.

Найважливішим елементом консолідації демократичних сил була рішуча боротьба за поглиблення революційних перетворень. Ареною

³⁵ Programy stronnictw ludowych: Zbiór dokumentów.— Warszawa, 1969.— S. 354—381.

³⁶ Gó r a W. Op. cit.— S. 176.

³⁷ Trybuna Ludu.— 1969.— 4 października; В а л и х н о в с к и й Т. Указ. соч.— С. 271, 308.

³⁸ Т р у б н и к о в В. Крах операції «Полонія». 1980-1981 гг.: Документ. очерк.— М., 1983.— С. 22.

³⁹ W walce o utwólenie władzy ludowej. Stan badań.— S. 71; Gó r a W. Op. cit.— S. 177.

⁴⁰ В а л и х н о в с к и й Т. Указ. соч.— С. 131—132.

⁴¹ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcje i okólniki Komitetu Centralnego VIII.1944— XII.1945.— Warszawa, 1959.— S. 208, 209, 221.

гострої політичної дискусії стала IX сесія КРН, на якій обговорювалося питання про націоналізацію провідних галузей промисловості. Миколайчик та його прибічники виступили захисниками капіталістичної власності, але більшість депутатів не підтримала їх⁴². Закон про націоналізацію санкціонував фактичну ситуацію, що склалася в країні завдяки активності робітничого класу, який не погоджувався залишати промислові підприємства у приватних руках. Наприкінці 1946 р. державний сектор давав понад 80% промислової продукції. Поряд з провідними галузями виробництва усупільнення охопило фінансову систему, транспорт, зв'язок, більшість підприємств середньої промисловості й частково дрібної⁴³. Такий широкий розмах націоналізації забезпечував Польщі перевагу соціалістичного господарювання в її промисловості.

Визначальну роль у зміцненні впливу ППР та інших народно-демократичних сил на селі відіграло проведення аграрної реформи, внаслідок якої селянам було передано понад 6 млн. га землі. Виникло 814 тис. нових господарств, понад 254 тис. одержали додатки до колишніх дрібних наділів⁴⁴.

У перемозі демократичних сил над силами контрреволюції, що групувалися навколо ПСЛ, чималу роль відіграло проведення референдуму й виборів до Законодавчого сейму. Питання про блок демократичних партій на виборах розглядалося на пленумі ЦК ППР 10 лютого 1946 р. В його рішенні вказувалося на необхідність такого блоку в майбутніх виборах до Законодавчого сейму, що дало б можливість «уникнути розпорошення сил і загострення внутрішньої боротьби»⁴⁵. Ідею блоку підтримали Польська соціалістична партія, Стронніцтво людове та Стронніцтво демократичне. З ініціативи ППС обидві робітничі партії звернулися до керівництва ПСЛ з пропозицією теж приєднатися до блоку. Проте останнє вважало, що ПСЛ представляє «більшість народу» й висунуло вимогу про гарантування для своїх членів 75% місць у майбутньому сеймі⁴⁶. Така позиція групи Миколайчика завершила остаточний поділ політичних сил в країні. Сформувався два блоки: демократичних партій, які виступали за революційні перетворення в Польщі, та ПСЛ, підтримуваної реакційним підпіллям і міжнародним імперіалізмом.

Для політичної ізоляції сил реакції демократичний блок виступив з пропозицією провести референдум, з метою визначення громадської думки щодо політичних та соціально-економічних перетворень в Польщі, а також повернення їй споконвічно польських північно-західних земель. На X сесії КРН було вирішено провести референдум 30 червня 1946 р. Результати референдуму показали, що населення загалом схвально сприймає революційні перетворення, які тривали в країні. У референдумі взяло участь 85,3% тих, хто мав право голосувати. На перше питання, що стосувалося ліквідації сенату, схвально відповіли 68,2% виборців. На питання про закріплення соціально-економічних перетворень, започаткованих аграрною реформою і націоналізацією основних засобів виробництва, позитивно відповіли 77,3% учасників референдуму. 91,4% виборців схвалили питання про північно-західні кордони Польщі⁴⁷. Перемога в референдумі зміцнила народно-демократичні сили і разом з тим посирила поляризацію сил у середовищі контрреволюції та ПСЛ, ознаки якої виявилися ще раніше⁴⁸.

Утвердження народної влади вимагало єдності дії робітничого класу. 28 листопада 1946 р. керівні органи ППР та ППС підписали уго-

⁴² Dżóennik Ustaw RP.— 1946.— N 3.— Poz. 17.

⁴³ G ó r a W. Op. cit.— S. 178.

⁴⁴ Polska Ludowa 1944-1950. Przemiany społeczne.— S. 220.

⁴⁵ PPR. Rezolucje, odczwy. instrukcji i okólniki Komitetu Centralnego. I.1946— I.1947.— Warszawa, 1961.— S. 33.

⁴⁶ Ibid.— S. 35.

⁴⁷ Ibid.— S. 213.

⁴⁸ G ó r a W. Op. cit.— S. 179.

ду про співробітництво в усіх найважливіших справах. В ній наголошувалося, що «обидві партії, керуючись положеннями Маніфесту ПКНВ, прямуватимуть до взаємодії з селянським рухом і реалізації робітничо-селянського союзу», а також будуть «енергійно боротися проти ПСЛ, яка скотилася до ролі легальної надбудови реакційного підпілля»⁴⁹.

Вирішальною сутічкою протилежних політичних сил у боротьбі за владу в Польщі стали вибори до Законодавчого сейму 19 січня 1947 р. Противники народного ладу в країні не змогли реалізувати свої підступні плани. Вибори принесли перемогу блокові демократичних партій. Незважаючи на шантаж контрреволюційного підпілля, у виборах взяли участь 89,9% громадян. З них за блок демократичних партій проголосували понад 80%, за ПСЛ віддали голоси трохи більше 10%, решта припала на дрібні угруповання⁵⁰.

Перемогою демократичного блоку на виборах завершилася боротьба за зміцнення народної влади та здійснення основних революційних перетворень у Польщі. Це забезпечило політичну та економічну стабілізацію країни, зростання авторитету й посилення її позицій на міжнародній арені. Виборами до Законодавчого сейму завершився початковий, надзвичайно важливий етап революційного переходу від капіталізму до соціалізму в Польщі. В її історії, як і цілого ряду сусідніх держав, це був період утвердження народно-демократичного ладу, коли в ході революції здійснювалися не лише завдання загальнодемократичного характеру, а й були започатковані соціалістичні перетворення. Перший секретар ЦК ПОРП, Голова Державної Ради ПНР В. Ярузельський підкреслив з цього приводу, що революція в Польщі змогла перемогти, оскільки в діях і рішеннях ППР «знайшла конкретне відображення ленінська думка, що вимагає тверезого, строго об'єктивного врахування усіх класових сил даної держави і на міжнародній арені, а також досвіду революційних рухів»⁵¹.

Шляхи переходу до соціалізму як у Польщі, так і в інших державах «не були рівними чи простими, — підкреслював на ХХVII з'їзді М. С. Горбачов. — Піднести відстале або розорене господарство, навчити мільйони людей елементарної письменності, дати їм житло, їжу, безплатну медичну допомогу було надзвичайно важко. Сама новизна суспільних завдань, безперервний військовий, економічний, політичний, психологічний тиск імперіалізму, необхідність докладати величезних зусиль для оборони — все це не могло не справляти впливу на хід подій, їх характер, на темпи здійснення соціально-економічних програм і перетворень. Не обійшлося і без помилок у політиці, різного роду суб'єктивістських відхилень»⁵².

Роки народної влади докорінно змінили Польщу, вивели її із стану економічної та культурної відсталості. Країна одержала безпечні кордони й надійних союзників, найважливішим з яких став Радянський Союз. Цим було забезпечено Польщі належне місце в сім'ї соціалістичних країн і народів світу.

⁴⁹ PPR. Rezolucje, odezwy, instrukcji i okólniki Komitetu Centralnego. I.1946 — I.1947. — S. 204—208.

⁵⁰ Ibid. — S. 214; Валихновский Т. Указ. соч. — С. 303—304.

⁵¹ Ярузельский В. Путем социалистических преобразований // Правда. — 1984. — 21 июля.

⁵² Матеріали ХХVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 8—9.

Борці за щастя народу

М. П. КОЗЕРЕНКО

«Товариша Козеренка я знаю протягом кількох десятків років. Це відомий революціонер, який неодноразово відбував заслання, сидів у «Хрестах». Він заслуговує всілякого довір'я»¹, — писав у 1925 р. про М. П. Козеренка відомий партійний і радянський державний діяч О. Д. Цюрупа.

В історичній літературі життя і діяльність М. П. Козеренка висвітлене недостатньо. Його участь у революційно-демократичному та соціал-демократичному русі країни часто подавалася суперечливо, а деякі факти просто опускалися. У цій статті на основі нових архівних документів, уперше введених у науковий обіг, зроблена спроба заповнити деякі прогалини в біографії М. П. Козеренка.

Микола Петрович Козеренко народився в Херсоні 6 грудня 1866 р. в сім'ї відставного солдата. Початкову освіту дістав у народній школі в Єлисаветграді (нині Кіровоград). На початку 80-х років він зв'язався з членами робітничого гуртка, організованого В. Горбуновим, відвідував нелегальні збори, читав робітникам нелегальну літературу. В 1884 р. М. П. Козеренко вступив у Херсонське земське сільськогосподарське училище, брав участь у революційному гуртку. У 1885 р. він залишив навчання в Херсоні і повернувся в Єлисаветград, встановив зв'язок з робітничим гуртком і підтримував листування з членами херсонського революційного гуртка, брав участь у розповсюдженні нелегальної літератури, у пропагандистській роботі серед робітників. У гуртку він познайомився з творами основоположників наукового комунізму. Про це свідчить той факт, що під час обшуку в одного з членів гуртка, близького знайомого Миколи Петровича, були знайдені праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», «Капітал», «Громадянська війна у Франції» та ін.²

У 1886 р. М. П. Козеренка арештували. В справі прокурора Одеської судової палати «Про солдатського сина М. Козеренка» зазначалося, що він займався розповсюдженням і читанням нелегальної літератури серед єлисаветградських робітників, збиранням коштів для надання допомоги арештованим товаришам, добуванням документів для переправлення революціонерів за кордон, а також передавав підпільникам друкарський шрифт для нелегальної друкарні³. У 1887 р. в адміністративному порядку його вислали на три роки в Західний Сибір, у Тобольську губернію. Там він швидко налагодив зв'язки з російськими революціонерами, які жили в Швейцарії⁴, виступав проти сваволі місцевих властей. За наказом міністра внутрішніх справ строк заслання М. П. Козеренку продовжили ще на один рік (до 21 травня 1891 р.), який він відбував у Павлодарі Томської губернії.

Після повернення із заслання Микола Петрович поселився в Херсоні. По дорозі на Україну він заїхав у Єкатеринбург (нині Свердловськ), де йому вдалося встановити зв'язок з революційним підпіллям. У Ниж-

¹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму (далі — ЦПА ІМЛ) при ЦК КПРС, ф. 158, оп. 1, спр. 68, арк. 43.

² Центр. держ. іст. арх. (далі — ЦДІА) УРСР, ф. 419, оп. 1, спр. 1193, арк. 11—15.

³ Там же, спр. 1319.

⁴ ЦДАЖР СРСР. ф. ДП, 3—д-во, 1890, спр. 28, арк. 5.

ньому Новгороді був на нелегальних зборах, де розгорнулася дискусія між народниками і двома висланими з Петербурга марксистами, одним із яких був Л. Б. Красін — активний пропагандист марксизму, який вів в інтелігентських колах боротьбу з народниками. Зустріч з Л. Б. Красіним залишила в душі М. П. Козеренка глибокий слід, а теоретичний фундамент народницьких уявлень похитнувся. Пізніше у своїх спогадах про цю зустріч він писав, що «розсталися з Красіним товаришами, хоч і залишилися різнодумцями»⁵.

Повернувшись у Херсон, М. П. Козеренко познайомився із земським статистиком Т. І. Осадчим і народником Ю. М. Абрамським, через яких установив зв'язок з учнями Херсонського земського сільськогосподарського училища. Серед них був О. Цюрупа, К. Свирський, Г. Гудзь, Я. Парамонов та інші. Вони займалися просвітницькою діяльністю серед робітників, поміщали свої твори, головним чином белетристичні за змістом, у рукописному журналі «Пробуждение», що видавався в той час в училищі.

Наприкінці 1891 р. для ведення пропагандистської роботи серед учнів у Херсоні вони об'єдналися в нелегальний гурток. Зустрічі з молоддю спочатку проходили на квартирі Т. І. Осадчого, потім — на інших явках міста, а з 1892—1893 рр. — на квартирі О. Д. Цюрупи в с. Білозерка. На них обговорювалися питання суспільно-політичного життя в країні і за рубежом, а також практичної революційної діяльності. Гуртківці організували нелегальну бібліотеку, де збирали значну кількість літератури. Один із гуртківців, Г. К. Гудзь, пізніше згадував, що члени гуртка ставили перед собою три завдання: «а) організацію на Херсонщині таких гуртків, як наш; б) ведення членами гуртків революційної пропаганди серед жителів міста, сіл та хуторів, розташованих поблизу Херсона; в) організацію видання нелегальної літератури»⁶. Під впливом М. П. Козеренка змінився зміст журналу «Пробуждение», матеріали якого почали носити протиурядовий характер⁷. У №№ 32—38 за 1892 р. була вміщена праця М. П. Козеренка «Короткий нарис революційного руху в Росії з 1866 по 1885 рік», яка, за висновками департаменту поліції, містила ідею знищення абсолютизму і утвердження російської демократичної конституції, федеративного устрою імперії і загального виборчого права для народу⁸.

Про існування революційного гуртка в Херсонському сільськогосподарському училищі вперше згадано в 1924 р. в збірнику, присвяченому 50-річчю цього навчального закладу. Там, зокрема, говорилося, що на початку 90-х років минулого століття в училищі видавався рукописний журнал «Пробуждение», в якому поміщалися статті революційного змісту⁹. Про цей гурток згадувалося в працях М. І. Давидова, а також в нарисах з історії Херсонської обласної партійної організації¹⁰. Проте в цих публікаціях нічого не сказано про роль М. П. Козеренка, як безпосереднього організатора революційного гуртка в Херсонському сільськогосподарському училищі. В автобіографічних нарисах Цюрупи сказано, що він у період навчання в старших класах училища за допомогою і під керівництвом Козеренка разом з товаришами організував пропагандистський гурток. В особовій справі Цюрупи зберігся також біографічний запис про те, що в Херсоні він зустрівся з двома революціонерами — Козеренком (спочатку народовольцем, потім соціал-де-

⁵ Козеренко Н. Три встречи.— В кн.: Годы подполья. Сб. воспоминаний, статей и документов.— М.— Л., 1928.— С. 149—151.

⁶ Центр. держ. арх. РРФСР, ф. 539, оп. 4, спр. 1519, арк. 14.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, 3 д-во, 1893, спр. 1328, т. 2, арк. 4 зв.

⁸ Там же, 5 д-во, 1894, спр. 255, ч. 1.

⁹ Сборник, посвященный 50-летию Херсонского сельскохозяйственного училища им. А. Д. Цюрупы.— Херсон, 1924.— С. 16.

¹⁰ Давыдов М. И. Александр Дмитриевич Цюрупа.— М., 1961.— С. 9—10; Очерки истории Херсонской областной партийной организации.— Симферополь, 1961.— С. 11—12.

мокротом) і Абрамським (народником). «Ці двоє товаришів,— написано там,— і ввели Олександра Дмитровича в революційну роботу. Першим кроком цієї роботи (1891 р.) була організація пропагандистського гуртка»¹¹. Відомості про керівництво Козеренком революційним гуртком в Херсонському сільськогосподарському училищі є і в доповіді міністра юстиції, де був узагальнений увесь матеріал слідства у цій справі. Там зазначалося, що в другій половині 1891 р. О. Цюрупа, К. Свирський і Я. Парамонов, зблизившись із М. П. Козеренком, у минулому адміністративно-засланім, «під впливом стосунків з ним, він постачав їх творами злочинного змісту, намагалися поширювати протиурядові ідеї серед своїх товаришів по училищу»¹².

Не можна погодитися з думкою М. І. Давидова, що гурток у Херсонському сільськогосподарському училищі був соціал-демократичним, і з тим, що члени гуртка, як сказано в «Очерках истории Херсонской областной партийной организации», активно виступали на захист марксизму проти народництва¹³. Навпаки, дослідження матеріалів про цей гурток дають підстави вважати, що його учасники перебували під впливом народовольських ідей, хоч і читали окремі твори марксистської літератури. Так, О. Д. Цюрупа, наприклад, пише, що під час навчання в Херсонському сільськогосподарському училищі він ще не був соціал-демократом, на шлях соціал-демократизму став у 1894—1898 рр.¹⁴ Політичне кредо керівника гуртка в Херсонському сільськогосподарському училищі М. П. Козеренка не було ще марксистським, він висував завдання боротьби з самодержавством, за конституцію, введення загального виборчого права, поділ судових і адміністративних органів влади в державі. Не наполягаючи на негайному здійсненні революції і не поділяючи методів терору в боротьбі з царизмом, центр ваги в діяльності революціонерів він переносив на політичну пропаганду своїх ідей у масах. Але водночас він ще не розумів керівної і провідної ролі пролетаріату Росії в боротьбі за революційні перетворення в країні, хоч і закликав до організації нелегальних гуртків, у тому числі й робітничих.

Матеріали про гурток у Херсонському сільськогосподарському училищі показують, що його члени не мали єдності у поглядах. Одні гуртківці під впливом М. П. Козеренка дотримувалися поглядів революційних народників, хоч і в трохи зміненому вигляді. Ця частина молоді, такі як Цюрупа, Свирський, Гудзь, була рішучою в своїх поглядах і практично здійснювала розгортання революційної пропаганди на Херсонщині. Інші стали на позиції лібералізму, які захищав Т. І. Осадчий. Вони займалися просвітительством серед народу і насамперед серед селянства, надавали йому конкретну допомогу в землеробській праці через організацію так званих «хліборобських асоціацій», створення промислових артілей і т. д., були проти політичної роботи в масах. Погляди цієї групи гуртківців, на нашу думку, можна визначити як ліберально-народницькі. Розбіжність у світогляді членів гуртка в Херсонському сільськогосподарському училищі призводила до гострих дискусій і до фактичного розколу.

Наприкінці 1892 р. М. П. Козеренко виїхав за кордон¹⁵. Там він вчився на юридичному факультеті Женевського університету. Незабаром зблизився з членами групи «Визволення праці», вивчав робітничий рух на Заході і під впливом визначних діячів російського соціал-демократичного руху, особливо Г. В. Плеханова, сформувався як революційний марксист.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 158, оп. 1, спр. 3, арк. 14.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 1403, оп. 521, спр. 440.

¹³ Очерки истории Херсонской областной партийной организации.— С. 11; Давидов М. И. Указ. соч.— С. 12.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 158, оп. 1, спр. 4, арк. 8, 11.

¹⁵ Козеренко Н. П. Указ. соч.— С. 151.

Гурток Херсонського сільськогосподарського училища очолив О. Д. Цюрупа.

У 1894 р. М. П. Козеренко, повертаючись у Росію після дворічного перебування в Швейцарії, на кордоні був затриманий жандармами. У нього знайшли нелегальну літературу і фотографії К. Маркса, М. Г. Чернишевського, С. Перовської та інших революціонерів. М. П. Козеренка відправили в Херсонську тюрму. Слідство у справі про революційний гурток учнів у Херсоні закінчилося для Миколи Петровича тим, що його приговорили до року ув'язнення в Петербурзькій одиночній камері із наступною висилкою на три роки у віддалені місця Вологодської губернії. 13 квітня 1896 р. через тяжку хворобу йому дозволили виїхати на південь і відбувати строк заслання в Кутаїсі.

На Кавказі М. П. Козеренко познайомився з такими діячами соціал-демократичного руху, як М. Цхакая, А. Цулукидзе, Г. Франческо, Ф. Афанасьєв, І. Лузін та іншими і незабаром завоював авторитет серед них як досвідчений марксист. М. П. Козеренко разом з М. Цхакая та іншими соціал-демократами брав участь у створенні марксистських гуртків і розповсюдженні нелегальної літератури. У 1897 р. він переїхав у Батумі, зустрічався з членами соціал-демократичного гуртка і брав участь у підпільному виданні першого перекладу на грузинську мову «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса¹⁶.

М. П. Козеренко мав також зв'язки з членом марксистського гуртка Ф. Є. Афанасьєвим у Тифлісі. Він співробітничав у тифліській газеті «Новое обозрение», але переконавшись, що цензура перекручує його статті з робітничого питання, припинив надсилати туди свої кореспонденції.

Про значний інтерес Козеренка до питань соціально-політичного життя Грузії в той час свідчить його стаття, написана для цієї газети, що була присвячена виборам міського голови в Тифлісі. У ній він торкається національних відносин у Грузії і особливо ролі робітничого класу в суспільному русі. «В замітці цій, — писав Козеренко, — я хотів вказати на визначну роль робітничого класу, як революційного елемента, на противагу реакційному дворянству, яке не викликає симпатії, користується підтримкою уряду»¹⁷.

М. П. Козеренко встановив конспіративний зв'язок із службовцями центрального телеграфу в Москві, де був явочний пункт для революціонерів, що приїжджали з Кавказу. Він одержував від женецьких студентів інформацію про діяльність плеханівської групи «Визволення праці», листувався з членами петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Багато засланих Вологодської губернії одержували від нього нелегальну літературу, яку потім відсиляли на Північ знайомим революціонерам¹⁸.

На початку 1898 р. М. П. Козеренко переїхав у Баку, пішов працювати в редакцію бакинської газети «Каспій», де завідував нафтовим відділом. У своїх статтях він писав про нестерпно тяжкі умови життя робітників на капіталістичних підприємствах, пропагував ідеї основоположників наукового комунізму, критикував народників.

Велике значення в справі пропаганди матеріалістичного розуміння історії мала стаття М. П. Козеренка «Іноземні та вітчизняні спори про «економічний матеріалізм»¹⁹. Вона спрямована проти народницьких поглядів, що заперечували об'єктивні закони суспільного розвитку і їх суб'єктивні уявлення, за якими, нібито, можна довільно впливати на хід історичних подій.

¹⁶ Очерки истории Коммунистической партии Грузии.— Тбилиси.— 1957.— Ч. 1.— С. 37.

¹⁷ Там же.— С. 38.

¹⁸ ЦДА ГрузРСР, ф. 31, оп. 1, спр. 166, арк. 343—343 зв.; спр. 167, арк. 25—25 зв., 26—26 зв., 341 зв.

¹⁹ Каспій.— 1899.— 14 фєвр.

Згодом М. П. Козеренко встановив зв'язки з передовими бакинськими робітниками і залучив їх у марксистські гуртки. Він написав проєкт програми для соціал-демократичних гуртків і зробив спробу навіть визначити загальні завдання організації діяльності робітників не лише Баку, а й усього Закавказзя. У проєкті програми висвітлювалися також питання об'єднання робітників різних національностей на основі загальних політичних вимог, що виходять із класових інтересів пролетаріату. Бакинські соціал-демократи через М. П. Козеренка постачали марксистські гуртки Закавказзя нелегальною літературою, яка зберігалася у нього на квартирі²⁰.

У складній історичній обстановці боротьби за формування партії в країні разом з Л. Б. Красиним, В. Кецохвелі, А. Єнукідзе, Б. Кнунянцем та іншими соціал-демократами М. П. Козеренко брав активну участь у роботі бакинської підпільної друкарні «Нина», яка за дорученням В. І. Леніна і ЦК партії друкувала з матриць і розповсюджувала газету «Искра». У листуванні редакції газети «Искра» з соціал-демократичними організаціями в Росії згадувалося й ім'я М. П. Козеренка²¹.

Після II з'їзду РСДРП М. П. Козеренко в рядах більшовиків. Він активний учасник київського підпілля. На початку 1905 р. Київський комітет РСДРП виявився меншовицьким, він намагався обмежити боротьбу робітників економічними вимогами. Більшовики, переконавшись, що працювати разом з меншовиками неможливо, прийняли рішення організувати самостійну групу. Вона встановила безпосередній зв'язок через члена Бюро комітету більшовиків М. Лядова з газетою «Вперед». М. П. Козеренко разом з Г. М. Кржижановським, О. Г. Шліхтером, Л. М. Скорняковим, Г. С. Михайловим, В. Г. Єлагіним та іншими увійшов до складу цієї групи більшовиків. Вона розгорнула роботу по виданню і розповсюдженню літератури, збирала кошти, надсилала кореспонденції в редакцію «Вперед», періодично скликала наради передових робітників і разом з ними обговорювала й розв'язувала завдання. За дорученням групи М. П. Козеренко співробітничав у місцевій легальній газеті «Киевское слово». У 1908 р. він виїхав за кордон як кореспондент газети «Киевская мысль». У період нового революційного піднесення Микола Петрович повернувся в Росію з підірваним здоров'ям.

Після встановлення Радянської влади М. П. Козеренко працював у Києві. З 1923 р. він на господарській роботі, водночас займався літературною діяльністю. На сторінках газети «Экономическая жизнь» публікував статті з економічних і соціальних питань. У 1925 р. М. П. Козеренко переїхав до Москви, працював науковим співробітником Інституту радянського будівництва при Комуністичній академії, розробляв питання житлово-комунального будівництва в республіці. У 1928 р. виїшла його праця «Жилищный кризис и борьба с ним», у 1931 р. — «Коммунальное и жилищное хозяйство в республике» (у співавторстві з Д. Гарусом).

Помер М. П. Козеренко на початку тридцятих років (точна дата не встановлена) в селищі Клязьма, де проживав в останні роки.

Вивчення і пошук нових матеріалів про життя й діяльність М. П. Козеренка, на наш погляд, допоможуть в подальшому дослідженні історії революційного руху в тих районах, де він брав участь у роботі місцевих організацій більшовиків, особливо на Україні.

В. Р. МАТЛЯН (Єреван), Б. Г. ГУДЗЬ (Москва)

* * *

²⁰ Архів Груз. фил. ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 8, оп. 2, спр. 185, арк. 10.

²¹ Переписка В. І. Леніна и редакции «Искры» с социал-демократическими организациями в России 1900—1903 гг. Сб. документов: В 3 т.— М., 1969.— Т. 1.— С. 336.

**МАТЕРІАЛИ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ЧИТАНЬ
«ІСТОРІЯ КЛАСІВ
І СОЦІАЛЬНИХ ГРУП
УКРАЇНСЬКОЇ РСР»**

27 травня 1986 р. в Інституті історії АН УРСР відбулися суспільно-політичні читання на тему: «Історія класів і соціальних груп Української РСР». Інформація про їх роботу була опублікована в № 9 «Українського історичного журналу» за 1986 р.

(с. 154—155). Нижче вміщуємо тези виступів молодих науковців.

С. М. Тимченко (Київ). **Соціальна структура колгоспного селянства Української РСР на сучасному етапі.** В умовах прискорених темпів розвитку механізації сільськогосподарського виробництва відбуваються глибокі кількісні та якісні зміни в складі колгоспного селянства, як і всього сільського населення. Зміни в його чисельності, прогресивні зрушення в соціально-професійній і кваліфікаційній структурі, зростання рівня освіченості і культури, прогресивні зміни в психології — результат глибоко наукової соціальної політики КПРС і Радянської держави.

Визначальною тенденцією соціально-професійних зрушень у складі колгоспного селянства є дальше зростання кількості професій сільських трудівників. Серед них переважають професії індустріального типу — механізатори рослинництва і тваринництва, шофери та ін. Прогресивні зміни відбулися і в кваліфікаційному складі механізаторів. Основна їх частина (65,2%) на початок одинадцятої п'ятирічки мала I і II клас. З метою дальшого зростання класності і підвищення професійно-технічного рівня механізаторських кадрів у господарствах республіки були введені значні надбавки за класність, стаж роботи, бережливе використання техніки. Одночасно в процесі поглиблення соціальних зрушень на селі позитивні зміни відбувалися в освітньому рівні колгоспників.

Прогресивні зміни в соціальній структурі колгоспного селянства Української РСР у роки дев'ятої і десятої п'ятирічок служать переконливим доказом правильності, життєвої сили і перспективності всієї соціальної політики партії.

В. П. Бондаренко (Запоріжжя). **Науково-технічний прогрес і зміни у складі тваринників Української РСР (1965—1980).** Істотний вплив на прогресивні соціальні зміни в складі тваринників, як і всіх трудівників сільського господарства республіки, справляють досягнення науково-технічного прогресу. В досліджуваній період основними його напрямками в тваринництві були широке впровадження в практику колгоспного і радгоспного виробництва досягнень науки і передового досвіду, вдосконалення організації праці на фермах, зростання рівня механізації і частково автоматизації основних виробничих процесів.

Науково-технічний прогрес забезпечує розв'язання важливих соціальних завдань села і серед них — перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної. При постійному скороченні затрат ручної праці у тваринництві неухильно зростала кількість працівників механізованої праці, число професій яких досягло 100. Новими для села стали, наприклад, професії машиніста холодильної установки, лаборанта по визначенню якості кормів, оператора по АСУ тощо.

Прогресивні зміни відбулися також в умовах праці і побуту тваринників. Значний досвід роботи в цьому напрямі нагромаджено, зокрема, в Дніпропетровській, Донецькій і Львівській областях.

Прискорення темпів впровадження досягнень НТП у тваринництві дозволяє істотно збільшити вклад трудівників УРСР у реалізацію завдань Продовольчої програми, а тим самим вирішувати важливі соціальні завдання — зближення міста і села, працівників розумової і фізичної праці, всіх класів і соціальних груп.

С. В. Віднянський (Київ). **До питання про вивчення історії інтернаціональних зв'язків робітничого класу.** Вивчення інтернаціональних традицій робітничого класу СРСР, форм їх прояву на різних етапах світового революційного процесу має винятково важливе значення для

розкриття великої інтернаціональної місії робітничого класу — головної творчої сили сучасності.

Тим часом історія міжнародних зв'язків радянського робітничого класу, їх форми й методи, канали, по яких ці зв'язки здійснювалися на різних етапах, особливо на сучасному, висвітлені в радянській історичній літературі ще недостатньо.

Які ж питання мають бути розкриті в багатотомній «Історії класів і соціальних груп Української РСР»? Це насамперед періодизація історії інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР, оскільки в літературі висловлюються різні точки зору про їх основні етапи, що ускладнює виділення відмітних рис й особливостей кожного з них, дослідження їх спадкоємності і динаміки розвитку. При висвітленні основних етапів, на прямих та форм прояву традицій інтернаціоналізму радянського робітничого класу принципово важливим, на наш погляд, є врахування того незаперечного факту, що радянські робітники йдуть в єдиному строю з усіма революційними, національно-визвольними, демократичними і миролюбними силами сучасності. Ця єдність знаходить вияв, хоча і в різних масштабах та формах, на всіх етапах розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу СРСР: і в період післяжовтневого революційного піднесення, і в період другої світової війни, і в період післявоєнної перестройки, і на сучасному етапі розвитку світового революційного процесу. Причому завжди робітничий клас нашої країни вважав своїм головним інтернаціональним обов'язком перед міжнародним пролетаріатом, вирішальним внеском у розвиток світового революційного процесу побудову і вдосконалення соціалізму в СРСР. Тому інтернаціоналізм радянського робітничого класу виявляється насамперед в його діяльності, спрямованій на зміцнення й розвиток Радянської держави, впливі досягнутих при його вирішальній участі успіхів у соціалістичному будівництві на революційний процес оновлення світу. Важливими, все більш зростаючими за своїм значенням напрямками прояву інтернаціоналізму робітничого класу СРСР є його безпосередні міжнародні зв'язки, а саме: діяльність робітничого класу СРСР по зміцненню світової соціалістичної співдружності як міжнародного союзу нового типу, розвиток інтернаціональних зв'язків й всебічного співробітництва з робітниками братніх соціалістичних країн на принципах соціалістичного інтернаціоналізму як вищого ступеня пролетарського інтернаціоналізму; діяльність радянського робітничого класу по зміцненню єдності світового революційного процесу, позиції міжнародного робітничого класу, зокрема політична підтримка, безкорислива економічна допомога й розвиток виробничих зв'язків з трудящими країн, що розвиваються, а також класова солідарність, розширення суспільно-політичних контактів з робітниками капіталістичних держав; діяльність радянського робітничого класу по зміцненню миру й безпеки народів, однак і активна підтримка ним зовнішньої політики КПРС та Радянського уряду.

На кожному новому історичному етапі ці основні напрями прояву інтернаціоналізму робітничого класу СРСР збагачувалися новим змістом, більш досконалішими формами. Це можна простежити на прикладах розвитку інтернаціональних зв'язків радянських робітників на республіканському, регіональному, галузевому та інших рівнях. Глибоке й всебічне висвітлення інтернаціоналізму і міжнародних зв'язків робітничого класу України, що передбачається планами-перспективами нової багатотомної праці, повинно, безперечно, стати відповідним внеском у дослідження цієї актуальної проблеми.

Ю. А. Черченко (Київ). Провідна роль багатонаціонального робітничого класу СРСР у формуванні робітничого класу західних областей України (1944—1950). Історія здійснення соціалістичних перетворень у прибалтійських республіках, Молдавії, західних областях Білорусії та України має багато спільних рис, зумовлених загальними законодавчими актами будівництва нового суспільства, а також тим, що вони проводили-

ся тут у той період, коли на решті території країни це завдання вже було розв'язано. Характерною особливістю соціалістичного будівництва в даному регіоні була інтернаціоналістська допомога його населенню з боку трудящих усієї країни, насамперед робітничого класу.

Найважливішим напрямом соціалістичних перетворень у західних областях УРСР була індустріалізація. Швидкий розвиток промисловості з особливою гостротою висунув питання про брак кваліфікованих робітників, яких на початку 1945 р. не вистачало 100 тис. чол.¹ Піклування про їх підготовку з числа місцевих жителів стало однією з форм допомоги будівництву нового ладу в західних областях України, яку надавав робітничий клас країни. Групи молодих виробничників із Західної України, Буковини, Закарпаття направлялися на навчання на різні підприємства. Водночас на постійну роботу в західні області прибуло понад 20 тис. кваліфікованих робітників. Виникали багатонаціональні трудові колективи, що сприяло вихованню західноукраїнських робітників у дусі соціалістичного інтернаціоналізму. Наприкінці четвертої п'ятирічки робітничий клас західних областей України налічував у своїх рядах понад 400 тис. чол.² Розвиток промисловості сприяв розв'язанню такої складної проблеми, як аграрне перенаселення.

У результаті соціалістичних перетворень у західних областях УРСР було ліквідовано куркульство — основний носій ідеології буржуазного націоналізму. Зростання лав робітничого класу, знищення експлуататорських елементів — усе це забезпечило утвердження в свідомості західноукраїнських трудящих ідей соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів.

Г. В. Касьянов (Київ). Особливості становлення радянської технічної інтелігенції в 1926—1935 рр. У період реконструкції народного господарства Радянська держава досягла вирішальних успіхів у справі формування соціалістичної технічної інтелігенції. Цей процес, який завершився в середині 30-х років, мав ряд особливостей.

Найважливішою рисою формування якісно нового прошарку працівників розумової праці у сфері виробництва — спеціалістів з техніки і господарського управління — були високі темпи цього процесу. Це досягалось головним чином за рахунок двох факторів: розвитку системи вищої і середньої спеціальної освіти і збільшення числа практиків (осіб, які не мали спеціальної освіти, але працювали на інженерно-технічних посадах).

Характерною особливістю становлення соціалістичної технічної інтелігенції була докорінна зміна її соціально-класового складу. Якщо в 1926 р. переважна більшість спеціалістів походила з буржуазного середовища, то в середині 30-х років вихідці з робітників і селян серед інженерно-технічних працівників становили 65,3%³. Вирішальну роль відіграла діяльність партії і держави по реорганізації системи вищої і середньої спеціальної освіти, набір контингенту студентів у вузи і технікуми за класовим принципом. Велике значення для зміни класового обличчя спеціалістів мали також висуванство і зростання числа практиків.

Однак не всі зміни в складі технічної інтелігенції мали позитивний характер. Вимушеним заходом було збільшення кількості практиків, викликане тимчасовим відставанням темпів підготовки нових спеціалістів від темпів зростання промисловості. Це призвело до того, що, незважаючи на загальне збільшення числа інженерів і техніків з вищою освітою, їх питома вага в складі інженерно-технічного персоналу знижує-

¹ Єдність збережена і примножена.— Ужгород, 1982.— С. 156.

² Правду не здолати: Трудящі західних областей УРСР в боротьбі проти українських буржуазних націоналістів у роки соціалістичних перетворень.— Львів, 1974.— С. 192.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 973, арк. 38.

тяться, а частка практиків наприкінці 30-х років становила 42,1%⁴. Крім того, кваліфікаційний рівень частини спеціалістів, підготовлених у вузах, також був невисоким через їх прискорені випуски, брак викладацьких кадрів, велику кількість заочників тощо.

Одним з найважливіших досягнень стала докорінна зміна морально-політичного обличчя технічної інтелігенції. В 1926 р. буржуазні спеціалісти, яких у ній була більшість, дотримувалися принципів політичного нейтралізму, а частина навіть перебувала на ворожих до Радянської влади позиціях. У середині 30-х років світоглядницькі і політичні погляди технічної інтелігенції були зовсім іншими. Спеціалісти з робітників і селян були виховані в душі ідеалів соціалізму. Колишні буржуазні «специ» пройшли складний шлях до сприйняття соціалістичної ідеології, ставши органічною частиною нової інтелігенції, яка відрізнялася від старої марксистсько-ленінським світоглядом, суспільно-політичною активністю, високою ідейністю.

Створення соціалістичної інтелігенції (в тому числі одного з її загонів — технічної), перетворення її в якісно нову соціальну верству стало одним з найважливіших досягнень Комуністичної партії і Радянської держави, етапом на шляху до створення безкласового суспільства.

Ю. А. Бауман (Київ). Виховання робітничого класу України в душі радянського патріотизму і дружби народів СРСР у процесі побудови фундаменту соціалізму — необхідна умова становлення його як класу соціалістичного суспільства [1926—1932]. Виховання робітничого класу країни в душі радянського патріотизму і дружби народів було необхідною передумовою розвитку його соціалістичної свідомості, правильного розв'язання національного питання в СРСР, утворення, розквіту і зближення соціалістичних націй, формування і розвитку нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу. Інтернаціоналістське виховання робітничого класу в досліджуваний період було умовою і фактором зміцнення основ його диктатури, здійснення його провідної ролі в житті суспільства, згуртування навколо нього всіх трудящих, побудови фундаменту соціалізму в багатонаціональній країні.

Робітничий клас УСРР, як складова частина єдиного багатонаціонального радянського робітничого класу, брав активну участь у створенні нового суспільства, його інтернаціоналістських політичних, економічних, соціальних і культурних основ. Виховання робітничого класу республіки — це динамічний процес, складовими частинами якого були становлення людини-інтернаціоналіста та інтернаціоналістських суспільних відносин. Патріотичне виховання робітничого класу України було невіддільне також від його трудової і суспільно-політичної активності.

Виховання робітників республіки не могло відбуватися автоматично, на основі лише соціально-економічних перетворень. Для цього необхідна була цілеспрямована ідеологічна, масово-політична діяльність партійних, радянських, комсомольських, профспілкових організацій, щоб утверджувати в свідомості робітничого класу України високі почуття інтернаціоналізму і радянського патріотизму.

С. А. Кокін (Київ). Закономірності розвитку соціалістичної свідомості радянського робітничого класу [друга половина 20-х — 30-ті роки]. В реконструктивний період (1926—1937 рр.) відбувалися глибокі якісні зміни в радянському суспільстві і на цій основі формувалася і розвивалася соціалістична свідомість робітничого класу. У той час яскраво проявлялися розкриті основоположниками наукового комунізму основні закономірності даного процесу, суть яких полягала у відображенні в сві-

⁴ Индустриализация СССР 1933—1937: Сб. документов и материалов.— М., 1971.— С. 506.

домості робітників їх становища в суспільстві та об'єктивних умов життєдіяльності як класу.

Будучи провідною силою суспільства, робітничий клас відігравав основну роль у створенні матеріально-технічної бази соціалізму і утвердженні соціалістичних суспільних відносин. Особливостями дедалі міцніючого суспільства ставали прискорений розвиток великої багатогалузевої промисловості — цієї, за визначенням В. І. Леніна, матеріальної і психологічної бази пролетаріату⁵, дальше якісне зростання і консолідація робітничого класу, забезпечення повної зайнятості працездатного населення, неухильне поліпшення матеріальних і культурно-побутових умов життя трудящих. В ідеологічному і соціально-психологічному плані це супроводжувалося зростанням соціалістичної свідомості робітничого класу — його відданості Комуністичній партії, ідейної переконаності і психологічної впевненості в неминучості перемоги нового суспільного ладу, готовності боротися за втілення в життя ідеалів комунізму. Ідеологічні моменти відігравали дедалі більшу роль у мотивації соціальної поведінки робітників. Завдяки діяльності партійних організацій основні ідеї наукового соціалізму перетворювалися на структурний елемент масової свідомості робітників і реалізовувалися в різних конкретних формах їх творчої активності: суботниках і ударних бригадах, соціалістичному змаганні і стахановському русі.

В. І. Марочко (Київ). До питання про вивчення суспільної психології трудячого селянства України 20—30-х років. Вивчення динаміки суспільної психології радянського селянства має важливе значення для з'ясування основних закономірностей розвитку класів та соціальних груп, їх поступового зближення на шляху до соціальної однорідності суспільства. Історичний аспект проблеми дає можливість повніше і багатогранніше розкрити особливості формування суспільної психології окремих верств селянства 20-х років, визначити характерні риси соціально-психологічного обличчя колгоспного селянства 30-х років. Дослідження суспільної психології значно відрізняється від вивчення інших сфер життєдіяльності трудячого селянства. Певну складність для дослідника становить виявлення, систематизація та аналіз джерел, безпосередньо створених у середовищі селянства, а саме: листів, заяв про вступ до колгоспів, протоколів загальних зборів колгоспників та громадських організацій села, спогадів ветеранів колгоспного руху, фольклору, періодичної преси. Їх комплексний аналіз потребує тісного поєднання традиційних методів дослідження (порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, ретроспективного аналізу) з методами та методиками інших суспільних наук.

Аналіз суспільної психології трудячого селянства 20—30-х років неможливий без ґрунтовного вивчення соціально-економічних, політичних та культурно-побутових умов його життєдіяльності. Адже саме вони справляють визначальний вплив на формування психології класів та соціальних груп.

Заслугує на увагу вивчення особливостей психології різних соціальних верств колгоспного селянства, причин стійкості в його середовищі окремих рис приватновласницької психології та основних чинників її подолання.

В. М. Устименко (Київ). Робітничий клас України і зміцнення тилу Червоної Армії [1918—1920 рр.]. В роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції робітничий клас, який став після Жовтневої революції правлячим класом країни, відігравав роль провідної сили у боротьбі проти інтервентів та білогвардійців. Робітники України спільно з робітниками Радянської Росії брали активну участь у створенні Червоної Армії, захисті завоювань соціалістичної революції.

⁵ Див.: Ленин В. И. План речи на съезде профсоюзов // Ленинский сборник.— XXV.— С. 248.

Важлива роль належала робітничому класу в створенні міцного тилу Червоної Армії. Всі матеріальні ресурси радянського тилу були спрямовані на забезпечення Червоної Армії всім необхідним. Для успішних дій армії необхідно було забезпечити її озброєнням, продовольством, обмундируванням і спорядженням, а також налагодити роботу транспорту, оскільки фронт вимагав частих і швидких переміщень частин і військової техніки.

Величезне значення мала діяльність робітничого класу в справі відродження промислового виробництва і виконання замовлень військових установ. Замовлення на виготовлення озброєння і ремонт військової техніки терміново розподілялися серед провідних промислових підприємств республіки. Значна кількість заводів Радянської України повністю перейшла на випуск продукції для фронту. Значний вклад в організацію виробництва цих видів продукції належав робітникам Донбасу, Києва, Харкова, Миколаєва, Одеси. Наприкінці громадянської війни число робітників, зайнятих тільки на підприємствах важкої промисловості, що виконували замовлення армії, перевищило 50 тис. чол.

В досліджуваний період робітники України взяли активну участь у проведенні «тижнів допомоги фронту», під час яких виконували понаднормативні роботи, відраховували свій заробіток і частину продовольчого пайка червоноармійцям, збирали для них білизну та обмундирування, організовували суботники і недільники, зароблені кошти на яких йшли у фонд допомоги Червоній Армії.

Одним з найважливіших факторів зміцнення тилу Червоної Армії була боротьба з бандитизмом, контрреволюційними заколотами, дезертирством, спекуляцією та іншими проявами антирадянської діяльності внутрішньої контрреволюції. Для боротьби з куркульським бандитизмом і контрреволюційними виступами робітничий клас України створював збройні загони. В багатьох містах республіки з ініціативи виконкомів та ревкомів виникали робітничі караульні полки і батальйони, перед якими ставилося завдання підтримувати революційний порядок у тилу Червоної Армії.

Участь робітничого класу України у зміцненні тилу сприяла надійному захисту соціалістичної Вітчизни.

Д. Б. Яневський (Київ). Робітничий рух на Україні напередодні Великого Жовтня. У новій редакції Програми КПРС наголошується, що «місію революційного перетворювача старого і творця нового суспільства історія поклала на робітничий клас»⁶. Неоціненним при вивченні даного питання є досвід Великого Жовтня — переломної події всесвітньої історії, переможна хода якого була забезпечена в результаті формування очоленої робітничим класом політичної армії соціалістичної революції. РСДРП(б) вдалося завдяки послідовно марксистському аналізу обстановки, що склалася в країні після повалення самодержавства, подолати великі труднощі на цьому шляху.

Липнева криза, внаслідок якої до влади прийшла контрреволюційна буржуазія, поклала початок новому етапу революції — визріванню загальнонаціональної кризи. Керуючись рішеннями VI з'їзду більшовицької партії, пролетаріат приступив до практичної підготовки збройного повстання, виступав за перехід влади до рук Рад як єдиний шлях виходу країни з соціально-економічної та політичної кризи, зумовленої пануванням буржуазії.

У той період чисельність більшовицьких організацій України — одного з найбільших загонів РСДРП(б) — наближалася до 60 тис. чол. (приблизно 1/6 частина партії). Це були переважно індустріальні робітники. Виражаючи інтереси більшості населення, більшовики повели за собою депутатів 19 з 36 Рад великих промислових центрів України, а та-

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.) — К., 1986. — С. 5.

кож професійні спілки гірників та металістів (у яких загалом налічувалося близько 200 тис. членів). 75% промислового пролетаріату працювало на підприємствах, де діяли більшовицькі завкоми. Аналіз матеріалів 100 з'їздів масових робітничих організацій показує, що кожний третій з них приймав рішення про запровадження робітничого контролю над виробництвом, перехід влади до Рад.

У новий етап вступив страйковий рух. Хоча в той період партія основне завдання вбачала в консолідації сил пролетаріату і тому здійснювала тактику стримування страйків, їх все ж відбулося близько 200. Причому в них взяли участь в основному ті загни трудящих, які раніше стояли осторонь політичного життя. Найзначніші з територіальних та галузевих виступів переростали в масові страйки.

Червоногвардійські загони, в яких було понад 30 тис. чол., стали опорою Рад у боротьбі проти контрреволюції. Практикувалося проведення спільних пленумів і засідань Рад, профспілок, фабрично-заводських і солдатських комітетів, які приймали більшовицькі резолюції, насамперед про владу.

Отже, робітничий клас України, як і всієї Росії, в період загальнонаціональної кризи об'єднав і підняв на революційну боротьбу широкі маси трудящих, що забезпечило перемогу Великого Жовтня.

В. С. Мазурік (Київ). Прагнення і вимоги селянства України першої половини XIX ст. в ході антифеодальної боротьби. Вивчення соціальної свідомості селянства України пізньофеодальної епохи дає можливість значною мірою розкрити причини класових виступів пригноблених мас, показати їх думки і прагнення, а також вимоги, що висувалися в ході антифеодальної боротьби. Крім того, ступінь усвідомлення селянством свого протистояння як класу класові феодалів впливав на характер соціальної спрямованості селянських виступів. У звітах III відділення за 1839 р. відзначалося, що «весь дух народу спрямований до єдиної мети — до визволення, а тим часом в усіх кінцях Росії є... люди, які розпалюють цю ідею»⁷. Чутки про волю, таким чином, були своєрідним каталізатором, який давав змогу дізнатися, що хвилювало пригноблені верстви населення, розкрити суть думок і сподівань кріпаків. Так, обговорюючи царські маніфести 1797 р., селяни дійшли одностайної думки, що необхідно «відкинутись від поміщика, щоб усі стали державними»⁸. Ця вимога була однією з основних у ході антифеодальної боротьби.

Боротись з поширенням чуток про волю царському уряду було не легко. Вони ставали відгомонам важливих політичних подій, які відбувалися не лише в Росії, а й в інших країнах.

В ході підготовки і проведення селянської реформи 1861 р. чутки відігравали роль виразника найзаповітніших прагнень селян. У цей період боротьба велася не лише за одержання особистої свободи, а й за землю. Питання про «землю і волю» було нероздільне в роки першої революційної ситуації. Характеризуючи його (щоправда, дещо пізніше — в роки революції 1905 р.), В. І. Ленін писав: «Селянство хоче землі і волі. Про це не може бути двох думок... Звичайно, не всі селяни, що борються за землю і волю, цілком свідомо ставляться до цієї боротьби... Але демократичний напрям селянських вимог стоїть поза сумнівом»⁹.

В. М. Сироткін (Київ). Етико-правові звичаї в трудовому побуті селян Лівобережної України (друга половина XVII — початок XIX ст.). Об'єктивна характеристика становища селян у системі феодальних відносин неможлива без урахування певних елементів їх традиційно-побутової культури, зокрема етико-правових звичаїв та уявлень.

⁷ Сороковые годы XIX века в мемуарах современников, документах эпохи и художественных произведениях. — М., 1959. — С. 89.

⁸ Литвак Б. Г. Опыт статистического изучения крестьянского движения в России XIX века. — М., 1967. — С. 8.

⁹ Ленин В. И. Пролетаріат і селянство // Повне збір. творів. — Т. 12. — С. 88—89.

В конкретно-історичних умовах Лівобережної України доби пізнього феодалізму селяни виробили відповідні форми трудової діяльності. Вікові традиції ведення натурального господарства (землеробства) зумовлювали відтворення звичних трудових відносин. Їх практична реалізація та регулювання здійснювалися на основі загальних і локальних норм звичаєвого права та народної моралі.

Задоволення основних матеріальних і духовних потреб селян у цей час відбувалося в двох головних осередках їх соціальної організації — общині («громаді») і сім'ї. На певних етапах існування громади традиційні норми визначали одержання селянами земель та угідь («займанщина»), загальні правила та строки їх експлуатації, вирішення поземельних конфліктів, встановлення межових кордонів громадських та індивідуальних володінь тощо.

Добробут селянської сім'ї залежав від праці її членів у власному господарстві. Її розподіл регламентувався за статеві-віковим принципом («жіноча», «чоловіча»). Подібний порядок мав певні специфічні прояви в залежності від типу сім'ї. Важливу роль, особливо для бідних сімей, відігравали правові звичаї оренди землі та особистого найму — «десятина», «закон» («скопщина», «спольщина»). Вони ґрунтувалися, як правило, на усному договорі. Розрахунок мав натуральну форму (у «копах») і сталий розмір («з третини», «з половини»). Традиційною в побуті селянського двору була трудова взаємодопомога, що знаходила вияв у «толоці» та «супрязі», організація і хід яких регулювалися нормами общинної моралі.

Сукупність подібних традиційних етико-правових норм та уявлень, з одного боку, зумовлювала відносну економічну спроможність селянських господарств, а з другого, — була необхідною умовою сталого одержання феодалами поземельної ренти.

О. І. Гуржій (Київ). Еволюція селянського класу-стану на Україні в системі феодальної суспільно-економічної формації. Дослідження проблеми виникнення та розвитку класів-станів за доби феодалізму має першорядне значення для вивчення історії середньовіччя на Україні. Без глибокого наукового аналізу цих питань не можна зрозуміти характер тогочасних виробничих відносин, визначити місце і роль кожного класу-стану в суспільному процесі.

Селянство було найбільш численним класом-станом на Україні. До нього входили різні за економічним і юридичним становищем групи дрібних виробників, які володіли засобами виробництва і перебували в особистій або земельній залежності від феодалів. Вони, на наш погляд, виступали в своїй основній масі не власниками, а лише володільцями землі, що юридично чи фактично належала окремим феодалам або державі в цілому.

Аналіз джерел і спеціальної літератури дає можливість показати помилковість тверджень деяких вітчизняних учених про те, ніби в до-соціалістичних, отже і феодальній, суспільно-економічних формаціях селяни вели тільки «індивідуальне господарство», яке базувалося на приватній власності на землю та засоби виробництва і відсталій техніці¹⁰. Цим самим вони повністю заперечували роль спільних форм ведення селянського господарства (община, сярбринство і т. д.), які протягом усього періоду феодалізму еволюціонували, набуваючи нових ознак і проявів. Не можна, як нам здається, безвідносно говорити і про «відсталий» рівень сільськогосподарської техніки в різні історичні періоди. Думка про «ліквідацію» общинного селянського землеволодіння на Україні в середині XVI ст., висловлена О. Я. Єфименко, І. Д. Бойком та деякими іншими дослідниками, спростовується документальними матеріалами. Вимагає додаткової розробки і теза про існування в феодальну епоху так званих «вільних» селян. Твердження про те, що селяни

¹⁰ Радянська енциклопедія історії України.— К., 1972.— Т. 4.— С. 70.

і козаки становили єдиний клас-стан, на нашу думку, необгрунтоване.

Початковий етап процесу утворення класу-стану селян, як і більшість радянських істориків, ми відносимо до часу відокремлення ремесла від землеробства.

У період Київської Русі відносно швидка еволюція феодальних відносин привела до значного розшарування селянства і утворення різних соціально залежних груп (смерди, закупи, рядовичі, холопи і т. д.). Друга половина XIV—перша половина XVII ст.—це своєрідний етап в історії селянства, що характеризувався значним посиленням феодальної експлуатації, масовим покріпаченням селян і виникненням їх нових категорій (данники, тяглі, похожі і т. д.), утворенням великого фільварочного господарства.

Значний вплив на дальшу еволюцію селянського класу-стану справила визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. В ході її сталися істотні соціальні зрушення: відбувся певний перерозподіл земельного фонду, значно зменшився визиск трудового населення, помітно слабкішими виявилися станові перегородки між козаками, селянами і міщанами.

В умовах розкладу феодалізму і первісного нагромадження капіталу відбувалося розорення селянства, поглиблювалась його майнова нерівність. Розвиток капіталістичних відносин вів до ще більшого загострення класових суперечностей і розгортання на його основі антикріпосницької боротьби.

В. О. Щербак (Київ). Еволюція козацького стану в феодальному суспільстві України. Виникнувши наприкінці XV ст. в результаті втеч від ненависних експлуататорів — однієї з форм соціального протесту селян і міської бідноти, українське козацтво протягом майже трьох століть становило найбільш активну силу тогочасного суспільства.

Формування козацького стану на Україні збіглося з консолідацією української народності в умовах розвитку феодальної суспільно-економічної формації, наростанням антифеодальної боротьби та визвольного руху проти іноземного панування. Майже одночасно виникли козацькі поселення на Дону, Тереку, Яїку, що свідчило про закономірність появи на певному етапі існування середньовічної держави населення, яке поривало з наявними суспільними відносинами і прагнуло до створення інших.

Спочатку козаки зосереджувалися в основному на півдні Київщини — в районі Канева і Черкас. З другої половини XVI ст. значна їх кількість осіла нижче дніпровських порогів по обох берегах річки, а також на Поділлі. Крім традиційного землеробства, вони займалися ремеслами, промислами, торгівлею.

В процесі боротьби проти наступу феодалів козацтво виробило своєрідну форму організації на зразок селянської общини, що диктувалося як господарськими інтересами, так і необхідністю захисту від постійних набігів турецько-татарських загарбників. В його середовищі інтенсивно проходив процес соціальної диференціації, що привів до виділення з основної маси козаків заможного прошарку — старшини.

Наприкінці XVI — першій половині XVII ст. козацтво займало вже цілі райони і не залежало від феодалів. Характерним явищем стало встановлення ним на певній території виробленої на основі звичаєвого права власної юрисдикції.

Панівне становище козацької старшини на Лівобережжі, Запоріжжі та Слобожанщині в другій половині XVII—XVIII ст. стало основою для консолідації її на противагу рядовому козацтву в окремий стан.

П. М. Сас (Київ). Про класовий характер соціальних концепцій церковно-релігійної ідеології на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. У феодальному суспільстві ідеологія була одним із складових елементів класової свідомості. Вона відображала найбільш важливі, корінні інтереси феодалів. Особливо великий вплив на суспіль-

ну свідомість і суспільно-політичне життя справляли релігія та церковно-релігійна ідеологія.

У другій половині XVI — першій половині XVII ст. церковники проповідували класовий мир, освячували феодальну експлуатацію та відносини панування. У творах церковно-учительної літератури активно культивувалися такі стереотипи соціальної поведінки, як класова терпимість, непротивлення злу насильством. Церковні ідеологи намагалися затушувати класові антагонізми у феодальному суспільстві, витіснити настрої соціального протесту з свідомості безпосередніх виробників матеріальних благ проповіддю норм християнської моралі.

Підневільне становище народних мас зображалося церковними діячами як природний, богом установлений і освячений порядок. Церква, що завжди стояла на сторожі інтересів пануючого класу, особливо енергійно виступала проти антифеодальних виступів, оголошуючи їх найтяжчим гріхом. Засуджуючи будь-які вияви непокори експлуататорському класу, ідеологи православної церкви перешкоджали тим самим формуванню класової та етнічної самосвідомості народних мас України, оскільки у цей період найбільш значні антифеодальні виступи, як правило, тісно перепліталися з визвольною боротьбою.

В. М. Ричка (Київ). Про формування класу феодально залежного селянства в епоху Київської Русі. Становлення селянства як окремого стану-класу давньоруського суспільства відбувалося в результаті розкладу родоплемінного устрою східнослов'янських територіально-політичних спільностей VI—IX ст. й генезису феодальних виробничих відносин. Соціально-економічний розвиток суспільства східних слов'ян створював передумови для зародження соціальної нерівності, виділення привілейованого землеволодіння й класоутворення ще в межах общини, яка володіла оброблюваною землею, хоча остання була власністю всього племені. «Оброблювана земля лишалася ще власністю племені і передавалася в користування спершу родові, пізніше самим родом — домашнім общинам, нарешті, окремим особам; вони могли мати на неї певні права володіння, але не більше»¹¹.

Матеріали археологічних досліджень східнослов'янських поселень V—VIII ст. підтверджують закріплення орних ділянок за окремими господарствами — домами, що особливо характерно для VIII ст.¹² Отже, в общинному середовищі вже були помітні дві лінії розвитку поземельних відносин: колективна й індивідуальна — приватновласницька. Дальша соціальна поляризація членів общини призводила до зростання в її надрах, з одного боку, власників землі, що поступово перетворювалися у феодалів, а з іншого, — безземельних селян.

В процесі формування відносно єдиної ранньофеодальної Давньоруської держави до її складу ввійшли східнослов'янські племінні союзи та племінні княжіння, основу яких становила сільська община. Внутріплемінні податки стали надходити державі, що привласнила прерогативу племені на землю. Соціально-економічне й правове становище селянства визначалося тоді в процесі формування верховної власності держави на землю, яке в IX—X ст. супроводжувалося експропріацією общинних земельних володінь і перетворенням їх на феодальну власність, а вільних раніше общинників — у залежних селян. Централізований державно-адміністративний апарат управління, що формувався, та ієрархічна соціально-політична система забезпечували монопольне право на землю панівного класу феодалів, можливість зростання експлуатації селянства як поневоленого соціального стану. Інтеграційні процеси

¹¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 155—156.

¹² Кравченко Н. М. К изучению общины у славян Восточной Европы (по материалам раскопок многослойного поселения Обухов II) // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии.— М., 1985.— С. 31.

формування Давньоруської держави, зокрема встановлення державної форми власності на землю, справляли визначальний вплив на становлення селянства як єдиного класу давньоруського феодального суспільства.

Н. В. Кривець (Київ). Основні напрями і форми виробничих зв'язків робітничої молоді УРСР і НДР на сучасному етапі. З прийняттям Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції настав новий, більш високий етап інтернаціональної взаємодії між молодими робітниками України і НДР, відкрилися безмежні можливості для широкого розвитку виробничих зв'язків, які відіграють істотну роль в обміні передовим досвідом, зміцненні дружби і зближенні братніх народів, зростанні їх трудової, політичної активності.

В умовах планомірного розвитку соціалістичної економічної інтеграції дедалі більшого поширення набули такі дійові форми інтернаціональних взаємозв'язків і виробничих контактів молодих робітників, як: їх участь у розвитку дружніх зв'язків між спорідненими трудовими колективами УРСР і НДР; взаємний обмін досвідом роботи по залученню робітничої молоді до боротьби за підвищення ефективності виробництва і якості продукції; обмін молодіжними бригадами для роботи на споріднених підприємствах — так званий обмін «від верстата до верстата»; проведення інтернаціональних конкурсів професійної майстерності молодих виробників, організація шкіл передового досвіду; організація шефства молоді над якісним і своєчасним виконанням замовлень і зобов'язань по взаємних експортно-імпорتنих поставках; спільна участь молодих робітників у спорудженні найважливіших об'єктів у рамках РЕВ; участь молоді в інтернаціональному соціалістичному змаганні.

Однією з найефективніших форм інтернаціональних зв'язків і співробітництва молодіжних трудових колективів УРСР і НДР є інтернаціональне соціалістичне змагання. 70—80-ті роки характеризуються як розвитком існуючих традиційних, так і виникненням його нових форм, що свідчить про великі можливості молоді в справі інтенсивного обміну передовим досвідом, розвитку і вдосконалення виробничих зв'язків і співробітництва як важливого фактора зміцнення дружби і зближення народів УРСР і НДР.

В. В. Кононенко (Полтава). Відображення у пресі НДР проблем формування соціально однорідного суспільства в СРСР. Подолання класових відмінностей та формування соціально однорідного суспільства в Радянському Союзі привертають увагу вчених-суспільствознавців і преси соціалістичних країн, зокрема Німецької Демократичної Республіки. Ці проблеми висвітлюються в ґрунтовних статтях, а також у інформаційних добірках чи постійних або спеціальних рубриках, що відкривалися в газетах та журналах з нагоди знаменних дат в історії нашої країни.

Важливою закономірністю у висвітленні пресою НДР питань становлення соціально однорідного суспільства в СРСР, у тому числі в Українській РСР, є велика увага до проблем партійного керівництва цими процесами. Як свідчить аналіз періодичних видань, це було характерно як для друкованих органів СЄПН, так і для дружніх з нею партій.

Преса НДР надає значення висвітленню проблем соціалістичної перебудови радянського села, перетворення сільськогосподарської праці в різновид індустріальної, подолання істотних відмінностей між містом і селом, вирівнювання доходів робітничого класу і колгоспного селянства, підвищення професійної кваліфікації колгоспників, зростання кількості осіб, зайнятих кваліфікованою працею.

Газети і журнали НДР багато місця відводять також розкриттю характерної риси соціально-класових змін у радянському суспільстві — швидкому зростанню інтелігенції, яка є надійним помічником партії в підвищенні культурно-освітнього рівня робітничого класу і колгоспного селянства, зміцненні економічного потенціалу країни.

Згадані вище процеси поряд з центральною висвітлює окружна преса. Однак її матеріали з даної теми певною мірою залежать від виробничої специфіки округу, тобто редакції враховують запити своїх читачів. Для окружних партійних органів СЄПН промислових районів характерне переважання публікацій, присвячених життю робітничого класу та інтелігенції. А журналісти з районів, що спеціалізуються на виробництві сільськогосподарської продукції, приділяють більше уваги діяльності трудівників радянського села, хоч розповіді про робітничий клас та інтелігенцію також займають у них значне місце.

Характерною особливістю висвітлення пресою НДР соціальних проблем розвинутого соціалізму в СРСР є те, що вона не обмежується аналізом кількісних і якісних зрушень у складі робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції, але й показує їх інтеграцію в складі нової історичної спільності людей — радянського народу.

Т. В. Клиненко (Київ). **Кооперативне селянство в соціально-класовій структурі угорського суспільства (60—80-ті роки).** У соціально-класовій структурі сучасної Угорщини робітничий клас становить 55,5% активного населення, кооперативне селянство — 14%, інтелігенція і службовці — 26,5%, дрібні ремісники і торговці — 4,2%. За два з половиною десятиріччя зросли кількість і питома вага робітничого класу, службовців та інтелігенції, скоротилося число осіб, зайнятих у сільському господарстві.

Однак цей процес не завжди був однорідним і прямолінійним: динамічні зміни в структурній перебудові угорського суспільства відбувалися в 60-х роках, далі — стабілізація процесу, а з початку 80-х років намітилася нова тенденція — скорочення кількості і питомої ваги робітничого класу, зростання кількості членів сільськогосподарських виробничих кооперативів, а також дрібних товаровиробників. Серед причин таких змін — і демографічні явища, і особливості розвитку галузей народного господарства Угорщини.

Розвиток кооперативного селянства з початку 60-х років становить двоєдиний процес — зміцнення внутрішніх, притаманних йому соціалістичних характеристик, удосконалення кооперативної демократії і в той же час дедалі зростаюча спільність з робітничим класом. В Угорщині практика перетворення кооперативів у держгоспи не знайшла поширення. Докорінне поліпшення соціально-економічного становища селянства було зумовлене інтенсифікацією сільського господарства, динамічним розвитком агропромислової інтеграції, реформою господарського механізму, що розпочалася в цій галузі наприкінці 50-х років. З кінця 60-х років набула поширення несільськогосподарська (переробна, будівельна тощо) діяльність СГВК. Все це сприяло зближенню в соціально-економічній сфері кооперативного селянства з робітничим класом, що було найбільш помітним явищем у соціальному житті Угорщини останніх двох з половиною десятиріч.

К. О. Шкода (Київ). **Неспроможність буржуазних інтерпретацій добробуту класів і соціальних груп Української РСР на сучасному етапі.** Буржуазні ідеологи всіляко намагаються применшити або взагалі заперечити процес підвищення добробуту населення УРСР. З цією метою висувається теза про те, що економіка Радянської України, мовляв, не орієнтована на споживача, а «служить лише воєнно-політичним цілям держави», і «зростання життєвого рівня населення є лише... тактичним кроком планової економіки...»¹³. При цьому свідомо ігнорується той незаперечний факт, що поліпшення матеріального становища радянських людей завжди було і залишається одним з головних завдань КПРС.

Як відомо, соціальний розвиток радянського суспільства відбувається не лише шляхом підвищення добробуту населення, а й у напрямі зближення рівнів життя різних класів і соціальних верств. Наші ідеоло-

¹³ The Ukrainian Quarterly.— 1977.— № 1.— P. 75; 1984.— № 3.— P. 246—247.

гічні противники роблять спроби перевернути цю тенденцію, зобразити існуючі ще відмінності в доходах різних груп трудящих як вічні й нездоланні. Однак реальні факти свідчать про протилежне, і вони іноді змушені визнавати зближення доходів робітничого класу і колгоспного селянства. Проте це робиться з численними застереженнями, щоб читачам важко було розібратися в дійсному стані речей.

Загальним принципом «українознавчих» досліджень, присвячених добробуту радянських людей, є їх антиісторизм. Статистичні матеріали, використані в них, аналізуються без урахування дії численних факторів і подаються таким чином, щоб безпідставно перебільшити недоліки і невирішені питання і, навпаки, всіляко приховати від читача, а іноді просто замовчати успіхи, досягнуті в цій справі трудящими Радянської України.

В. С. Горак (Київ). Неспроможність буржуазних фальсифікацій революційної ролі трудячого селянства України в роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. Зусилля буржуазних «українознавців» спрямовані на дискредитацію історичних передумов перемоги пролетарської революції на Україні. Намагаючись довести її «незакономірність», вони марно силкуються штучно відлучити від неї широкі селянські маси. Показуючи в цілому селянство як антисоціалістичну силу, вони посиляються на: 1) «відсутність» класової боротьби в середовищі самого селянства; 2) його національні традиції (Запорізька Січ, селянсько-козацькі війни), нібито несумісні з боротьбою за соціалізм; 3) політику Радянської влади (продовольчу, аграрну), що нібито привела до виступів проти неї сільського населення України. На основі подібної «аргументації» селянство часто оголошується «особливою», третьою силою революції, а фактично активним пособником куркульської контрреволюції.

Різке розходження цих вимислів з історичною правдою виявляється не тільки в метаганні буржуазних авторів грубо фальсифікувати дійсність, а й у методологічній неспроможності всіх подібних «підходів». Це знаходить вияв у підміні класової боротьби боротьбою міжнародною; в ототожненні політики Радянської влади з політикою різних контрреволюційних «урядів»; в абсолютизації деяких помилок КП(б)У; у зображенні хитань селянських мас не як боротьби протилежностей, а як прояву лише однієї «тенденції» — підтримки контрреволюційних сил; у повному ігноруванні діалектичного характеру взаємовідносин між робітничим класом і селянством.

О. В. Гарань (Київ). Неспроможність буржуазної схеми «модернізація — зростання націоналізму». Нині серед буржуазних авторів популярною є схема «модернізація — зростання націоналізму». При цьому «модернізація» розуміється ними абстрактно — як соціально-економічний розвиток незалежно від того, в умовах капіталізму чи соціалізму він відбувається. Разом з тим, на думку буржуазних ідеологів, цей розвиток повинен привести до «прилучення» народів соціалістичних держав і країн, що розвиваються, до «цінностей західного світу». Класова спрямованість даної схеми виявляється і в тому, що, використовуючи її, вони намагаються підвести теоретичну базу під концепції «національного комунізму», «поліцентричності» в світовій системі соціалізму.

В гносеологічному плані буржуазні автори механічно переносять на соціалістичне суспільство процеси, що відбуваються в капіталістичних державах і країнах, що розвиваються. Однак вони не можуть повністю ігнорувати успішне здійснення в СРСР ленінської національної політики, вирівнювання рівнів розвитку націй і народностей нашої країни. Тому поряд з тезою про «одвічність» націоналізму радянологи дедалі частіше використовують більш витончену схему «модернізація — зростання націоналізму», щоб довести «неминучість» прояву «антагонізму» між націями за соціалізму. Так, професор Лондонського університету Х. Сетон-Уотсон намагається навіть сформулювати якийсь загальний «закон

колоніальної невдячності», згідно з яким соціально-економічний розвиток народів, пригноблених при капіталізмі, і неросійських народів СРСР нібито неминуче веде до посилення в їх середовищі націоналістичних настроїв¹⁴. Він не хоче зрозуміти, що таке явище має місце в експлуататорському суспільстві, де існує національне гноблення, хоч і в цьому випадку помилково ототожнювати ідеологію національно-визвольного руху з ідеологією націоналізму, неправомірно прирівнює зростання національної самосвідомості народів СРСР до націоналізму, не враховує, що за соціалізму відбувається розквіт націй та їх добровільне зближення на основі повної рівноправності. У соціалістичному суспільстві своєчасне розв'язання неантагоністичних суперечностей у галузі національних відносин, дотримання принципів ленінської національної політики, чому об'єктивно сприяє відсутність класів, заінтересованих у розпалюванні націоналізму, веде до зменшення націоналістичних пережитків.

¹⁴ Poland and Ukraine: Past and Present.— Edmonton; Toronto, 1980.— P. 303.

С. М. ПЕТРЕНКО (Полтава)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВІДБУДОВІ СИРОВИНОЇ БАЗИ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1921—1925 рр.)

Здобувши перемогу над іноземними інтервентами та внутрішньою контрреволюцією, робітничий клас Радянської Росії в союзі з трудящим селянством під керівництвом ленінської партії розпочав розв'язання головного завдання — будівництво соціалістичного суспільства. Для успішного його виконання в країні були створені необхідні політичні, соціальні та економічні передумови. Однак перехід до господарського будівництва розпочався в обстановці крайньої розрухи, викликаній громадянською війною. Говорячи, зокрема, про тогочасний стан промисловості і сільського господарства, В. І. Ленін зазначав: «Росія з війни вийшла в такому становищі, що її стан найбільше схожий на стан людини, яку побили мало не до смерті...»¹.

Особливо постраждало народне господарство України. Якщо на кінець 1920 р. порівняно з довоєнним часом обсяг продукції великої промисловості в країні скоротився в 7 разів, то на Україні — майже в 9².

Великих руйнувань зазнала цукрова промисловість. За час імперіалістичної війни 7 цукрових заводів були повністю виведені з ладу, а з 195 заводів працювала тільки половина³. Різко зменшилися посівні площі цукрових буряків — з 481,6 тис. десятин у 1913 р. до 153,7 тис. десятин у 1921 р.⁴ У зв'язку з цим обсяг продукції цукрової промисловості скоротився з 66,7 млн. пудів у 1913/14 році до 2,4 млн. у 1921/22 році⁵.

Перехід до мирного будівництва зумовлював необхідність вироблення економічної політики, покликаної зміцнити на господарській основі союз робітничого класу і селянства. Проаналізувавши тогочасну обстановку в країні, В. І. Ленін розробив нову економічну політику, обґрунтував її суть як єдино правильної в тих умовах для побудови соціалізму. «Економічно і політично не п цілком забезпечує нам можливість побудови фундаменту соціалістичної економіки»⁶, — підкреслював він.

У переважно аграрній країні важливою ланкою господарського будівництва було відродження сільського господарства. Цим самим створювалися матеріальні передумови для розвитку великої промисловості. Необхідно було зміцнити економічну основу союзу робітничого кла-

¹ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р.: Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 60.

² Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 308.

³ Украинская промышленность в 1920 году: (По отчетам Главных управлений Украинского Совета Народного Хозяйства).— Харьков, 1921.— С. 55; Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 6.— С. 22.

⁴ Отчет о деятельности рабоче-крестьянского правительства Украинской социалистической республики за период с 1 октября 1922 г. по 1 октября 1923 г.— Харьков, 1924.— С. 47.

⁵ Шпьян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1925 рр.).— К., 1959.— С. 15; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— Ч. III (Промисловість України в період будівництва соціалізму і комунізму).— К., 1966.— С. 58.

⁶ Ленін В. І. Лист В. М. Молотову для Пленуму ЦК РКП(б) з планом політдоповіді на XI з'їзді партії // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 56—57.

су з трудящим селянством, налагодити змичку міста з селом. «Найневідкладніші є тепер заходи, — вказував В. І. Ленін, — здатні піднести продуктивні сили селянського господарства негайно. Тільки через це можна добитись і поліпшення становища робітників, і зміцнення союзу робітників з селянством, зміцнення диктатури пролетаріату»⁷.

Відродження сільського господарства дало б можливість збільшити поставки сировини для різних галузей промисловості, зокрема цукрової. Як відомо, саме ця галузь була однією з провідних на Україні, де напередодні першої світової війни працювало 84,2% усіх цукрових заводів Росії, на яких у 1914 р. було вироблено 82,3% загальної кількості продукції⁸. На них було зайнято 20% робітників⁹.

Тісно зв'язана із землеробством, цукрова промисловість справляла великий вплив на розвиток сільського господарства в цілому. Вона сприяла зайнятості і раціональному використанню трудових ресурсів, що зумовлювалося змінами, які вносило бурякосіяння в структуру і прибутковість сільського господарства. Впровадження бурякового клину в посівний оборот вело до переходу від трипілля до чотиріпілля і підвищувало ефективність використання селянських наділів.

Враховуючи важливу роль цукрової промисловості в економіці країни, партія приділяла велику увагу її відбудові. Зокрема, це питання детально розглядалося в звітах ЦК РКП(б) за жовтень і листопад 1921 р., а також у ряді директивних листів¹⁰. Шляхи відродження даної галузі обговорювали делегати IX з'їзду КП(б)У, V і VII конференцій КП(б)У, IX Всеросійського, V і VII Всеукраїнських з'їздів Рад.

Складовою частиною відбудови цукрової промисловості України було відродження її сировинної бази. Адже до революції основним джерелом надходження сировини були поміщицькі і великі заводські господарства, де вирощувалося близько 82,8% усіх цукрових буряків¹¹. Оскільки після перемоги Великого Жовтня вони були націоналізовані, цукрові буряки вирощувалися переважно на так званих тимчасових ділянках, які виділяли місцеві земельні органи. Однак лише деякі цукрові заводи мали можливість засівати і обробляти ці землі за допомогою найманої сили. Решта підприємств для цього залучала селян. Загалом близько 12% посівів оброблялися за рахунок найманої праці, 62% — селянами і 26% розміщувалися безпосередньо на селянських ділянках¹². Таким чином, основною сировинною базою цукрової промисловості стало селянське бурякосіяння.

Збільшенню посівів цукрових буряків сприяла заміна продрозверстки продподатком. «Дрібний землероб, поки він лишається дрібним, — підкреслював В. І. Ленін, — повинен мати стимул, поштовх, побудник, що відповідає його економічній базі, тобто дрібному окремому господарству»¹³. Саме таким стимулом стало введення продподатку, що зумовив розширення виробництва технічних культур.

Відновлення сировинної бази цукрової промисловості було тісно пов'язане з аграрними перетвореннями, що відбувалися в країні. Політика партії і уряду в бурякосійних районах України у відбудовний період стала складовою частиною здійснення ленінського Декрету про землю. Враховуючи особливості аграрного питання на Україні, В. І. Ленін, Комуністична партія постійно приділяла йому увагу. Дуже важливу

⁷ Ленін В. І. Про продовольчий податок: (Значення нової політики і її умови) // Там же.— Т. 43.— С. 200.

⁸ Гак Д. В. Харчова промисловість України.— К., 1960.— С. 37.

⁹ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— Ч. III.— С. 59.

¹⁰ Самофалов В. М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.).— К., 1963.— С. 94.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 65, спр. 637, арк. 72 (підрховано автором).

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 363, арк. 21.

¹³ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р.: Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 55.

роль відіграла VIII конференція РКП(б) (грудень 1919 р.), на якій, зокрема, було обговорено питання «Про Радянську владу на Україні», а також піддано критиці постанову Наркомзему РРФСР і ВРНГ «Про відведення та обробку земель для забезпечення сировиною націоналізованої цукрової промисловості» (червень 1919 р.), якою заборонялося селянам обробляти поміщицькі землі, які були виділені заводам¹⁴. У резолюції конференції підкреслювалося, що лише невелику частину цих земель слід відводити для новостворюваних радгоспів, а решту — передати трудящому селянству¹⁵.

За ініціативою В. І. Леніна і під його безпосереднім керівництвом було розв'язано питання про сировинну базу цукрової промисловості. В написаному ним проекті директив про відведення земель під посіви цукрових буряків на Україні, затвердженому 10 жовтня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б), містилося розпорядження передати цукровим заводам 400 тис. десятин замість 2500—2800 тис., відведених за декретом від 16 січня 1919 р. Решту земель було вирішено передати селянству за умов дотримання ним агрокультурних вимог. Відносини між цукровими заводами і селянами будувалися на засадах добровільної угоди¹⁶. Проект директив, запропонований В. І. Леніним, був покладений в основу декрету «Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України», прийнятого ВУЦВК 4 січня 1922 р.¹⁷ До 1 липня 1922 р. мала бути закінчена націоналізація. Якщо заводські господарства і місцеві селяни, які вирощували на своїх ділянках цукрові буряки, не могли забезпечити підприємство достатньою кількістю сировини, передбачалася задача в оренду селянам земель за умов обов'язкової сівозміни. Посіви ними цукрових буряків міг проводитися на основі добровільної угоди, укладеної із заводами¹⁸.

6 січня 1922 р. Цукротрест здійснив розверстку встановленого фонду. Її затвердив з'їзд районних комісій по націоналізації земель на Правобережжі, який відбувся 1 лютого 1922 р. у Києві. Таким чином, партія проводила курс на розвиток селянського бурякосіяння.

З 400 тис. десятин орних земель, виділених для підприємств цукрової промисловості, під буряковий клин можна було відвести лише 100 тис., тобто забезпечити одержання четвертої частини необхідної їм сировини. Решту мали поставити селяни. В зв'язку з цим партія і уряд всіляко стимулювали їх економічну заінтересованість. Від продподатку звільнялися всі земельні площі, зайняті під посіви цукрових буряків. На організації та окремих осіб ці пільги поширювалися за умови укладення ними і заводами договорів про поставку буряків, розширення їх посівів, а також при наявності документів про задачу ними повністю всього врожаю¹⁹.

Дальшому розширенню посівів цукрових буряків у селянських господарствах сприяла постанова ВЦВК і РПО «Про заходи по розвитку культури цукрових буряків», розроблена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна²⁰. Для заохочення селян до цієї справи заводи не лише виділяли їм цукор, а й виплачували гроші. Для цього було створено спеціальний фонд, розмір якого становив 3% від прибутку Цукротресту і дорівнював 456 678 крб.²¹

¹⁴ Восьмая конференция РКП(б) (декабрь 1919 года) : Протоколы.— М., 1961.— С. 113.

¹⁵ Там же.— С. 191.

¹⁶ Див.: Ленін В. І. Проект директив Політбюро ЦК РКП(б) про виділення земель під посіви цукрових буряків на Україні // Повне зібр. творів.— Т. 44.— С. 129.

¹⁷ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 рік.— Харків, 1922.— Ч. I.— С. 4—6.

¹⁸ Вісник цукрової промисловості.— 1924.— № 3—4.— С. 94.

¹⁹ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922 рік.— Харків, 1922.— Ч. 35.— С. 585.

²⁰ СУ РСФСР.— 1922.— С. 517.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 4, спр. 208, арк. 14.

Під керівництвом партійних організацій проводилася пропагандистська робота, спрямована на роз'яснення необхідності розширення посівів цукрових буряків на основі добровільних угод селян із заводами. Так, в інструкції Харківського губкому партії сільським і волосним парторганізаціям (1921 р.) вказувалося: «...Довести селянам необхідність засіву бурякових ділянок, без чого неможливо відбудувати одну із важливих галузей промисловості — цукрову»²².

Усвідомлюючи необхідність розвитку бурякосіяння, селяни уклали угоди з цукровими заводами про вирощування буряків, тим самим виявляючи довір'я і підтримку Радянській владі. Наприклад, дирекція заводу ім. Петровського (Харківська губернія) підписала 4900 індивідуальних угод з селянами. Як вказувалося в матеріалах VII Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1922 р.), саме тут наочно виявлялася політична змика між селянами і робітниками²³.

ЦК КП(б)У, парторганізації України вживали заходів для збільшення посівів буряків. Д. З. Мануїльський у республіканській газеті «Коммунист» в січні 1921 р. наголошував, що проведення сіви цукрових буряків є першочерговим завданням партії і профспілок. Він звернув увагу на необхідність довести площі посівів цієї технічної культури при кожному цукровому заводі до 375 десятин. Закінчувалася стаття зверненням до комуністів республіки дбати про розвиток цукрової промисловості²⁴.

Велику увагу партія приділила проведенню весняної посівної кампанії 1921 р. Значну роль при цьому відіграли спеціальні органи — посівкоми, створені за ініціативою VIII з'їзду Рад (грудень 1920 р.). Вони стежили за збільшенням посівів технічних культур, зокрема цукрових буряків.

Посівній кампанії передувала широка роз'яснювальна робота. 31 березня 1921 р. ЦК КП(б)У і Південбюро ВЦРПС оголосили місячник агітації за розширення посівів.

Селянам роз'яснювали, що збільшення посівних площ сприятиме поліпшенню становища робітників, зростанню випуску товарів, необхідних для села, у тому числі й цукру²⁵.

Проведена партією і Радянською державою робота дала позитивні результати. Цукрові заводи стали одержувати сировину в основному з селянських господарств та ділянок, орендованих Цукротрестом. У 1923/24 господарському році колективами заводів було оброблено 9% загальної площі всіх бурякових плантацій, селянами на орендованих ділянках — 42%, а на власних — 49%²⁶.

Відродження та розвиток цукрової промисловості, підкреслювалося в рішеннях VIII конференції КП(б)У, мало велике значення в справі відбудови найбільш розвинутих господарств²⁷. За умов, коли значна частина незалежного селянства практично не мала можливості постачати продукцію для ринку, вирощування цукрових буряків було для них дуже вигідним. Для цієї культури необхідно було в 2—3 рази менше землі, ніж для зернових, тому її вирощували багато селян, що мали невеликі ділянки. Крім того, поблизу цукрових заводів вони знаходили можливість заробити гроші. «Якнайшвидше відновлення цукрової промисловості є гострою потребою найбільшого селянства, бо тільки широкий розвиток цієї галузі і великого цукрового господарства при ній зможе забезпечити існуван-

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 419, арк. 55.

²³ VII Всеукраїнський съезд Советов 10—14 декабря 1922 г.: Стенограф. отчет.— Харьков, 1922.— С. 52.

²⁴ Мануїльський Д. З. Спасите сахарную промышленность // Коммунист.— 1921.— 19 янв.

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 443, арк. 39.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 3, оп. 1, спр. 3810, арк. 4.

²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 284.

ня і розвиток його», — зазначалося на II губернському з'їзді комбідів Київщини²⁸.

Цукрову промисловість партія і уряд розглядали як могутній важіль пролетарської держави в соціалістичній перебудові сільського господарства. Націоналізація земель для цукрової промисловості України створила передумови для масового кооперування селянства. Керуючись ленінським кооперативним планом, партія через кооперацію здійснювала перебудову дрібнотоварного селянського господарства, залучала селян до відбудови промисловості.

Вигідність бурякосіяння і водночас неможливість вирощування цієї культури в маломісних господарствах зумовлювали заінтересованість селян у кооперуванні. Важлива роль при цьому відводилася сільськогосподарській кооперації, яка в роки непу набула значного поширення. Одним з основних її завдань було кооперування селян, які вирощували цукрові буряки. Вона виступила посередником між заводами і селянами, допомагала останнім ефективніше розвивати своє господарство і полегшувала їм боротьбу з куркулями. Через неї селянство почало здавати цукрові буряки державі вже в 1922 р.

Враховуючи значення кооперації в справі відновлення сировинної бази цукрової промисловості, партія вживала заходів для широкого охоплення нею селянства, що вирощувало цукрові буряки. Уже в 1924 р. на Україні було кооперовано 45% цих селян²⁹. Для посилення партійного впливу губкоми і повітками направляли в кооперацію комуністів.

Вона стала важливим засобом піднесення продуктивних сил у сільському господарстві і однією з форм змички робітничого класу з селянством.

Перетворення селянського бурякосіяння на основну сировинну базу цукрової промисловості вплинуло на зростання товарності селянських господарств. У результаті універсальна сільськогосподарська кооперація не могла належним чином обслуговувати всі галузі сільського господарства. Тому виникла необхідність створення спеціалізованої її галузі — бурякової кооперації. Губернські, окружні, районні комітети і первинні осередки КП(б)У проводили велику роботу в цьому напрямі. Так, пленум Полтавського губкому КП(б)У, який відбувся в січні 1925 р., зобов'язав партійні осередки розширювати бурякові кооперації, що сприяли інтенсифікації сільського господарства і дальшому розвитку цукрової промисловості. З метою більшого кооперування селянства пропонувалося посилити агрономічну допомогу тим, хто вступив у кооперацію, з боку цукрових заводів, добитися своєчасного розрахунку з ними, збільшити кредити для розвитку буряківництва³⁰. Січневий (1925 р.) Пленум ЦК КП(б)У констатував, що бурякова кооперація є однією з найважливіших на Україні³¹, оскільки охопила 92,6% селянських посівів³². Особливо активізувалася робота по залученню селян у кооперацію після XIV конференції РКП(б) (квітень 1925 р.). Уже в 1926 р. у республіці налічувалося 579 бурякових товариств, 18 бурякоспілок, об'єднаних у всеукраїнський центр бурякової кооперації. А в 1927 р. вона охопила 98,8% посівів³³.

Залучення селянства до колективних форм ведення господарства сприяло зростанню продуктивності праці. Так, у 1925 р. середня врожайність цукрових буряків у колективних господарствах становила 201,4 ц з гектара, а в одноосібних — 171,6 ц³⁴. Бюро Полтавського губкому партії зазначало, що врожай у буряківницьких товариствах вище,

²⁸ Пролетарская правда.— 1922.— 28 янв.

²⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 362, арк. 12.

³⁰ Парт. арх. Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 89, арк. 9—10.

³¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...— Т. I.— С. 314.

³² Самофалов В. М. Назв. праця.— С. 322.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1312, оп. 1, спр. 49, арк. 57.

³⁴ Історія Української РСР.— Т. 6.— С. 74.

ніж в індивідуальних, на 300%³⁵. Тому ставилося завдання посилити роботи по створенню таких організацій.

У відбудовний період для розвитку сільського господарства України велике значення мала система контрактації, яка з кожним роком охоплювала дедалі більшу частину посівів зернових і особливо технічних культур. Дальшому її поширенню сприяло підписання генеральної угоди між правліннями Цукротресту і Сільгоспспілки про порядок використання в 1925/26 році системи сільськогосподарської кооперації для розвитку селянського бурякосіяння. За умовами цієї угоди Сільгоспспілка мала керувати місцевими кооперативними організаціями, які вирощували цукрові буряки, і вживати заходів для створення нових таких об'єднань. Цукротрест доручив керівникам підвідомчих заводів вести контрактацію цукрових буряків через бурякові та інші кооперативні організації³⁶. У результаті у 1925/26 році державою було законтрактовано понад 80% посівів цукрових буряків³⁷. Договори між державними організаціями і селянськими господарствами сприяли зміцненню нової форми змички між соціалістичною промисловістю і сільським господарством, між містом і селом.

Ленінська політика міцного союзу робітничого класу і селянства знайшла конкретне відображення в практичних заходах, розроблених партією і урядом для подання допомоги селянам у справі постачання промислових товарів, сільськогосподарських знарядь, насіння та ін. «...Справа переробки дрібного землероба, переробки всієї його психології і навиків є справа, що потребує покоління, — підкреслював В. І. Ленін. — Розв'язати це питання щодо дрібного землероба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може тільки матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у землеробстві в масовому масштабі. Ось що в корені і з величезною швидкістю переробило б дрібного землероба»³⁸.

Для подання допомоги маломіцним і найбіднішим верствам села, захисту їх від закабалення торговельним і лихварським капіталом XI Всесоюзний з'їзд Рад (грудень 1922 р.) прийняв рішення про організацію сільськогосподарського кредиту. Пізніше з метою кредитування кооперативних господарств було створено центральний і місцевий сільськогосподарські банки. Розгорталася також кредитна мережа в повітах і волостях. Питання кредитування перебували в центрі уваги партійних організацій. Вони обговорювалися на засіданнях бюро губкомів, губернських партійних нарадах.

Розвитку бурякосіяння в республіці заважала вкрай недостатня кількість реманенту у селян. Так, обстеження селянських господарств на Україні, які вирощували цукрові буряки, показало, що 48% з них мали плугів, 23% — борін, 15% — возів, 13% — ніяких знарядь праці³⁹. Враховуючи це, цукрові заводи відкривали прокатні пункти, пересувні ремонтні майстерні, виплачували селянам премії за успішне ведення господарства. Так, у 1924 р. підприємства цукрової промисловості Київського відділення Цукротресту виділили селянам 32 сівалки, 58 культиваторів, 38 плугів, 6 віялок та іншу техніку. На зерноочисних пунктах було очищено близько 3700 пудів зерна, обмолочено заводськими молотарками понад 30 тис. пудів, виділено 18 700 пудів насіння⁴⁰. Ця економічна допомога партії і уряду врятувала значну частину селянства від закабалення куркулями.

³⁵ Парт. арх. Полтавського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 77, арк. 47.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 312, оп. 1, спр. 69, арк. 6.

³⁷ Історія Української РСР.— Т. 6.— С. 73.

³⁸ Ленін В. І. X з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р.: Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // Повне зібр. творів.— Т. 43.— С. 53.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 363, арк. 194.

⁴⁰ Там же, спр. 377, арк. 100—101.

Нова економічна політика, що докорінно змінила обстановку на селі, зумовила необхідність перегляду форм землекористування, пристосування їх до нових умов господарювання. Проведення землевпорядних робіт мало велике значення для зміцнення сировинної бази цукрових заводів. У матеріаліх VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У (травень 1924 р.) зазначалося, що відсутність внутрісільського землевпорядкування заважає піднесенню бідняцьких господарств, інтенсифікації землеробства. Водночас партія вела рішучу боротьбу з чорнопередільськими настроями серед селянства, роз'яснюючи, що такі переділи не є виходом з складного становища, бо не можуть значно розширити землекористування незаможного селянства. Оскільки такі настрої були спрямовані і проти державних господарств та цукрових заводів, необхідно роз'яснювати середнякам, що ослаблення діяльності заводів призведе до господарського занепаду цілих районів і позбавить заробітків маломіцні господарства. Землекористування цукрових заводів не повинно скорочуватися⁴¹.

Землевпорядкуванню передувало визначення розмірів просапного клину в селянських господарствах, розташованих поблизу цукрових заводів. Відповідно до рішень квітневого (1925 р.) Пленуму ЦК РКП(б) з метою прискорення і поліпшення землевпорядних робіт надавався пільговий кредит. Для проведення безплатних землевпорядних робіт у бідняцьких господарствах виділялося 3 млн. крб.⁴²

У березні 1924 р. було підписано договір між Цукротрестом і Наркомземом, згідно з яким всі землевпорядні роботи проводилися Наркомземом, а фінансувалися Цукротрестом⁴³. За три роки землевпорядкування було проведено на 3 млн. десятин, що сприяло врегулюванню земельних відносин, визначенню кордонів суміжного з селянським землекористуванням національного фонду. Це створювало умови для інтенсифікації сільського господарства.

Важливе значення для зміцнення сировинної бази цукрової промисловості мала селекційна робота. Раднарком України націлював радянські органи розвивати насіннєву справу. Організацією цього питання займалося сортово-насіннєве управління, створене при Цукротресті країни. Воно координувало роботу 14 селекційних станцій. у тому числі 12 на Україні. Під його керівництвом проводилися сортовипробування, випускалася агрономічна література.

Піднесенню продуктивних сил у бурякосійних районах сприяла агропропаганда. Вона була спрямована на популяризацію сільськогосподарських знань, залучення мас до перебудови аграрного сектора економіки. Взимку для селян, які вирощували цукрові буряки, організовували курси, на яких лекції читали спеціалісти сільського господарства та вчителі. Питаннями агропропаганди займалися бурякові відділи районних сільськогосподарських спілок, відділення Цукротресту, що діяли на Україні. Так, на другій партійно-виробничій нараді київського відділення Цукротресту (1925 р.), на якій були присутні 119 чол., зокрема представники партійних осередків, керівники цукрових заводів, зверталася увага на посилення агрономічної допомоги селянам у підвищенні культури землеробства при вирощуванні цукрових буряків, на посилення зв'язків з селянством. Кожному комуністу пропонувалося подати агрокультурну допомогу селянам⁴⁴.

Політика партії, що ґрунтувалася на принципах моральної і матеріальної заінтересованості, враховувала особисті та суспільні інтереси трудівників села, була близькою і зрозумілою їм. Вона сприяла зро-

⁴¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях...— Т. I.— С. 284.

⁴² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 3.— С. 156.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 3, спр. 369, арк. 54.

⁴⁴ Отчет Второго партійно-производственного совещания киевского отделения Сахаротреста.— Киев, 1925.— С. 10.

станню політичної свідомості селян, розвитку сільськогосподарського виробництва як бази відновлення промисловості. Найяскравішим показником цього було зростання обсягу переробленої промисловістю сільськогосподарської сировини, а також збільшення її на внутрішньому ринку. Так, цукрова промисловість країни одержала в 1922/23 році 1740 тис. т сировини, в 1923/24 році — 2837 тис. т, в 1924/25 році — 3257 тис. т⁴⁵. Це стало можливим завдяки успішному відновленню посівних площ цукрових буряків. У 1926/27 році вони становили 523 846 га, в тому числі на Україні — 427 919 га⁴⁶.

Збільшення сировинної бази сприяло зростанню продуктивності цукрових заводів, зниженню собівартості продукції, зростанню кількості зайнятих на них робітників. На підприємствах цукрової промисловості республіки в 1924 р. було зайнято близько 23% робітників⁴⁷. У 1925 р. вона дала приблизно 60% довоєнного обсягу продукції проти 5% у 1921 р.⁴⁸

Таким чином, велика організаторська і політична діяльність парт-організацій України у відбудовний період сприяла подоланню в республіці господарської розрухи. У 1925 р. народне господарство республіки наблизилося до довоєнного рівня. Поряд з іншими галузями успішно проходила відбудова сировинної бази цукрової промисловості. Подвиг робітничого класу, селянства на відбудові цукрової промисловості, всього народного господарства в 1921—1925 рр. є яскравим свідченням їх трудового героїзму і самовідданості, наполегливості в подоланні труднощів, досягненні високої продуктивності праці. Нині він перекликається з трудовим ентузіазмом працівників республіки, всієї країни по здійсненню накреслень XXVII з'їзду КПРС.

⁴⁵ Бахтин М. И. Союз рабочих и крестьян в годы восстановления народного хозяйства 1921—1925 гг.— М., 1961.— С. 198.

⁴⁶ Воблий К. Г. Відбудова цукрової промисловості УРСР і шляхи її дальшого розвитку.— К., 1946.— С. 5.

⁴⁷ Коммунист.— 1924.— 26 нояб.

⁴⁸ Шиян К. Назв. праця.— С. 317.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ ЗАПОВІДНИК

В. І. Ленін зазначав, що нову культуру неможна створити на порожньому місці, без критичного використання прогресивних духовних цінностей минулого. «Потрібно взяти всю культуру, яку капіталізм залишив,— писав він,— і з неї побудувати соціалізм. Потрібно взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво»¹.

Виходячи з ленінських настанов про збереження культурної спадщини, Київський губернський комітет по охороні пам'яток мистецтва та старовини у 1921 р. виявив і взяв на облік усі художні, археологічні та історико-культурні цінності Києво-Печерської лаври. У наступному році на базі її колекції було створено Музей культів та побуту. Для відвідувачів його відкрито у 1923 р. Музей з кожним новим роком зміцнював свої позиції, збільшував масштаби роботи.

За постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р. територія лаври з усіма її спорудами була визнана історико-культурним заповідником. У цьому документі було сказано: «Беручи до уваги велике історико-культурне і мистецьке значення колишньої Києво-Печерської лаври, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і Рада Народних Комісарів УРСР постановили:

1. Визнати територію колишньої Києво-Печерської Лаври в межах давніх і нових її мурів за історико-культурний державний заповідник і передати його у відання Народного Комісаріату Освіти для влаштування в ньому Всеукраїнського музейного містечка.

2. Передачі Народному Комісаріату Освіти підлягають всі будівлі, що знаходяться на зазначеній у ст. 1 території, а також майно, що має історико-культурне і мистецьке значення»².

Постанова відіграла значну роль у перетворенні колишньої Києво-Печерської лаври в «Музейне містечко». Вже в 1927 р. у складі історико-культурного заповідника були чотири музеї: культів та побуту, староукраїнської будівельної техніки, український театральний та української старовини (зібрання П. П. Потоцького). Згодом було відкрито відділ письма й друку, в якому експонувалися рукописні книги та стародруки, а також друкарські знаряддя праці.

Зосередження колекцій коштовних тканин, ювелірних виробів, станкового живопису, стародруків тощо в одному місці сприяло розгортанню там науково-дослідної роботи, яка вилилася в публікацію цікавих розвідок з історії цих пам'яток.

З кінця 1929 р., після того як монастир перестав існувати, повним і єдиним господарем на території лаври став історико-культурний заповідник.

У зв'язку із загостренням класової боротьби під час колективізації сільського господарства було вжито заходів до посилення класово-атеїстичної спрямованості всієї ідеологічної роботи, яку вели його співробітники. Експозицію Музею культів, що вже не відповідала новим вимогам, було ліквідовано, а на її базі створено Центральний антирелігійний музей. У Софійському і Володимирському соборах, що з

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 52.

² Законодавство про пам'ятники історії та культури // Зб. нормативних актів.— К., 1970.— С. 237.

1930 р. стали філіалами Всеукраїнського музейного містечка, були також відкриті антирелігійні експозиції.

У 1935 р. туди було переведено Центральний історичний музей. Поступово колишня Києво-Печерська лавра стала справжнім «Музейним містечком». Його численні експозиції і видатні пам'ятки архітектури та мистецтва приваблювали велику кількість радянських і зарубіжних туристів. До війни заповідник відвідали близько 2,5 млн. чол.³

Але в зв'язку з віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу країну його робота була перервана майже на три роки. Історико-культурним цінностям завдано величезної шкоди: зруйновано унікальну споруду XI ст.— Успенський собор та ряд інших, до Німеччини вивезено значну кількість музейних цінностей тощо. З ладу було виведено всю дренажну систему та інженерно-технічні споруди. Це створювало серйозну загрозу повного знищення архітектурного ансамблю. Загальні збитки, завдані заповіднику окупантами, за висновками Надзвичайної комісії, становили 120 млн. крб.⁴

Згідно з постановою РНК УРСР (№ 577) 30 травня 1944 р. заповідник відновив роботу⁵. В перші повоєнні роки особливу увагу було приділено виявленню й збиранню музейних експонатів, ремонтно-відбудовним роботам, науково-освітній пропаганді, створенню стаціонарних і пересувних експозицій тощо.

В 1948 р. з Німеччини було повернуто 45 ящиків з унікальними пам'ятками мистецтва, вивезеними фашистськими загарбниками під час окупації Києва⁶. Фонди заповідника значно поповнилися після завершення робіт по розбиранню уламків Успенського собору. Чимало експонатів було придбано у приватних осіб. Завдяки цьому уже в 1950 р. в його фондах налічувалося понад 32,5 тис. експонатів⁷.

Паралельно велися серйозні ремонтно-реставраційні роботи. Адже крім Успенського собору зазнали тяжких руйнувань Ковнірівський та економічний корпуси, друкарня, келії соборних ченців та інші житлові приміщення, Трапезна церква з палатою, Велика дзвіниця, сторожові башти. До 1963 р. переважно більшість цих споруд було відбудовано: початкову архітектурну форму повернуто будинку намісника та колишній Микільській церкві шпитального монастиря. Було реставровано Велику лаврську дзвіницю, Троїцьку надбрамну церкву, Трапезну палату з церквою, Ковнірівський та економічний корпуси, келії соборних ченців, Митрополичі покої й будівлю бібліотеки Флавіана, Ковнірівську дзвіницю на Дальніх печерах, церкву Всіх святих.

Протягом 60-х років на території заповідника продовжувалися ремонтно-реставраційні роботи: розбиралися руїни Успенського собору, велось їх археологічне дослідження, реставрувалися такі пам'ятки архітектури, як церкви Спаса на Берестові та Різдобогородицька, друкарня, палітурня, башта Кушника та інші.

Проте діючий монастир, який відновив свою діяльність під час тимчасової окупації Києва гітлерівськими загарбниками, створював значні труднощі на шляху до розгортання активної науково-дослідної, експозиційної й культурно-освітньої роботи. Арендуючи споруди, що знаходилися на нижній території заповідника, в тому числі й обидва лабіринти печер, монастирська община байдуже ставилася до збереження цих пам'ятників, гідротехнічних комунікацій, що привело їх до аварійного стану. Враховуючи таку ситуацію, а також вимоги трудящих, з Києво-Печерським монастирем було розірвано орендно-охоронну угоду. З 1962 р. усі історичні та архітектурні пам'ятки, будівлі й споруди, лабі-

³ Петренко М. З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник // Путівник.— К., 1979.— С. 48.

⁴ Правда о Киево-Печерской лавре // Сб. статей.— Киев, 1963.— С. 103.

⁵ Законодавство про пам'ятники історії та культури.— С. 240.

⁶ Петренко М. З. Вказ. праця.— С. 51.

⁷ Там же.

ринти печер перейшли у власність Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника.

ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР приділяли значну увагу питанням його діяльності як одного з найбільших культурно-освітніх закладів республіки, іншим проблемам функціонування. Перед колективом керівництво поставило завдання розгорнути масово-політичну та культурно-освітню роботу серед трудящих, яка, зокрема, мала на меті викриття реакційної суті релігії.

Значну частину будівель на верхній території на той час було вже відремонтовано. Партиї й державні органи Української РСР погодилися з пропозиціями про їх використання для розміщення музеїв, постійних і періодичних виставок, зберігання історико-культурних фондів тощо.

Було накреслено програму ремонтно-реставраційних робіт, проведення консервації решток Успенського собору, вивчення технічного стану старовинних підземних інженерних споруд, забезпечення постійного нагляду за ними та оновлення штольневої, трубчатої, дренажної систем, зливовідводів, водопровідної і каналізаційної мереж та шляхів загального користування. Неодноразово окремі питання функціонування заповідника обговорювалися у міськкомі партії, міськвиконкомі та Міністерстві культури УРСР. Допомога й підтримка з боку партійних, радянських і державних органів відіграли важливу роль у справі оперативного вирішення ряду складних проблем.

В 1970 р. інститут «Київпроект» розробив генеральний план заповідної території та проект благоустрою території. Київський міськвиконком затвердив межі заповідника, дві зони — охоронну та регулювання забудови.

На жаль, повністю здійснити накреслені в 70-х роках заходи не вдалося. Та й сам проект мав істотні недоліки. Зокрема, ним було передбачено покриття значної частини території залізобетонними квадратними тротуарними плитами, що внесли б велику дисгармонію в цілісне сприйняття всього лаврського архітектурного ансамблю. Від подібного рішення довелося відмовитися.

Паралельно з благоустроєм території, теплофікацією споруд реставрувалися пам'ятки архітектури. Це стосувалося Хрестовоздвиженської і Аннозачатіївської церков, аркади Різдобогородицької церкви, галереї від Ближніх до Дальніх печер, Дальніх печер та інших.

Ремонтно-реставраційні роботи вели провідні будівельні організації міста: Головкивміськбуд, Київрембуд та ін. Головним проектувальником було визначено «Київпроект», якому доручено завершити розробку нового генерального плану розвитку заповідника. Ним передбачений комплекс заходів з метою ремонту пам'яток архітектури, благоустрою території, розширення кордонів заповідника, заміни або оновлення інженерних комунікацій й т. ін.

У 1980 р. завершено чергову реставрацію фасадів Великої лаврської дзвіниці та дзвіниці на Ближніх печерах, церкви Спаса на Берестові, Ближніх печер, а протягом двох наступних років — Ковнірівської дзвіниці, Микільської церкви, живопису Троїцької надбрамної церкви, фасадів Трапезної церкви й палати, кількох дільниць фортечних мурів тощо.

Таким чином, завдяки постійній увазі та підтримці з боку партії і уряду в заповіднику за післявоєнні роки сталися значні зміни. Відновлено весь його архітектурний ансамбль. Тільки в одинадцятій п'ятирічці на ведення реставраційних робіт використано понад 4,5 млн. крб.⁸ Це дало можливість зробити його одним з центрів по вивченню історико-культурної спадщини, використанню її для виховання людей у душі

⁸ Підраховано автором на підставі аналізу річних звітів заповідника за 1980—1985 рр.

радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму та дружби народів. Співробітники заповідника досліджують найбільш актуальні проблеми, пов'язані з історією Києво-Печерського монастиря, архітектурного ансамблю та фондів колекцій. У багатьох випадках їх пошуки виявилися досить ефективними. Вони збагатили науку новими важливими даними. В 1951 р. під час археологічних розкопок на території заповідника було знайдено стародавню майстерню по виготовленню смальти для мозаїчних прикрас. Це свідчить про те, що вже в XI ст. виробництво цього складного матеріалу було відоме на Русі. Тоді ж археологи відшукали матеріальне підтвердження літописних даних про наявність у Печерському монастирі (в XII ст.) кам'яних мурів.

Архітектурно-археологічні дослідження руїн Успенського собору дали можливість уточнити ряд важливих деталей цієї видатної споруди й зробити реконструкцію його художнього образу (XI ст.). Зібрано також достатню кількість даних, які дають змогу в недалекому майбутньому зробити повну реконструкцію собору.

Досить плодотворними були також археологічні розкопки печер (1978—1980 рр.), під час яких відкрито досі невідомі окремі ходи, цінні написи XI—XII ст. давньоруською та вірменською мовами, старовинні монети, фрагменти одягу, взуття, посуд тощо.

Цікаві узагальнення й висновки були зроблені за наслідками археологічних розкопок, що велися у 1984—1985 рр., коли було знайдено фундаменти кам'яної трапезної XII ст. Адже до них вчені не мали аналогів — споруд господарського призначення тієї епохи.

Відкриті у 1970 р. у церкві Спаса на Берестові фрески XII ст. є значним внеском у вивчення історії образотворчого мистецтва Київської Русі.

Співробітники заповідника у своїх дослідженнях головним чином спиралися на архівні документи. Це дало можливість глибоко вивчити ряд важливих проблем і написати кілька оригінальних книжок. Останнім часом підготовлено й видано монографії, два збірники наукових праць, п'ять путівників та каталогів по фондів колекціях, альбоми, буклети, фотокомплекти, ряд науково-популярних брошур, в яких викривається реакційна сутність релігійного світогляду⁹.

Науково-дослідна та збиральницька робота, яку провели працівники заповідника, дала можливість їм широко розгорнути стаціонарні та пересувні експозиції. Цьому значною мірою сприяли й відбудовні та ремонтно-реставраційні роботи, які практично створили для них необхідну матеріальну базу.

Вже в 1946 р. у корпусі № 6 було відкрито перші тимчасові виставки — «Стародавній Київ і Києво-Печерська лавра, як феодальний монастир і культурний центр Київської Русі», «Велика лаврська церква та її історія XI—XX ст.», «З історії друкарні». В наступному році силами наукових працівників заповідника створено дві стаціонарні експозиції — «Історія Успенського собору» і «Церква Спаса на Берестові», а в 1950 р. — «Печери і муміфікація». Проте вони мали істотні недоліки, про які йшлося в рецензіях, написаних співробітниками Інституту історії АН УРСР. Тому в 1951 р. виставку «Печери і муміфікація» було перебудовано, після чого її експозиція стала більш цілеспрямованою й переконливою. Тоді ж було відкрито ще одну виставку — тканин XVI—XIX ст., на якій демонструвалися кращі зразки тканин, що зберігалися

⁹ Державний заповідник-музей «Києво-Печерська лавра» // Путівник.— К., 1960.—152 с.; Правда о Киево-Печерской лавре. // Сб. статей.— К., 1963.—106 с.; Уманцев Ф. С. Троицкая надвратная церковь.— К., 1970.—212 с.; Українське гапування та вишивка XVI—XVIII ст. в зібраннях Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Каталог.— К., 1975.—86 с.; Шиденко В. А., Дарманський П. Ф. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник // Фотопутеводитель.— Киев, 1983.—191 с.; Кібальник Ю. Д. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник // Фотоальбом.— К., 1984.—249 с. та ін.

у фондах заповідника (а в 1953 р.— виставку «Художня обробка металу XVI—XIX ст.»).

В рішеннях партії та уряду того часу з питань ідеологічної роботи постійно наголошувалось на необхідності покласти в основу науково-атеїстичної пропаганди роз'яснення основних явищ природи і суспільства, зокрема, «таких питань, як будова Всесвіту, походження життя і людини на землі, досягнення в галузі астрономії, біології, фізіології, фізики, хімії та інших наук, які підтверджують правильність матеріалістичних поглядів на розвиток природи і суспільства»¹⁰.

Згідно з цими вимогами було поновлено стенди «Будова Всесвіту», «Походження людини», частково проведено реекспозицію виставки «Печери і муміфікація». Проте основну увагу було приділено підбору матеріалів для виставки «Наука і релігія», яка відкрилася в 1958 р.

Важливе значення для поліпшення атеїстичної роботи мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по посиленню атеїстичного виховання населення» (1964 р.)¹¹. В ній знайшла відображення ідея про створення системи атеїстичного виховання, визначено коло ідеологічних установ і організацій, покликаних вести атеїстичну пропаганду. Перед ними було поставлено конкретні завдання по розвитку теорії і практики наукового атеїзму, підготовці кадрів спеціалістів і посиленню відповідальності з їх боку за доручену справу. Втілюючи в життя це рішення партії, в 1965 р. у приміщенні колишньої Трапезної церкви відкрито виставку «Будова Всесвіту і маятник Фуко», а в 1972 р.— у Трапезній палаті — «Християнство та атеїзм на Україні», яка стала базою для розгортання широкої науково-атеїстичної пропаганди.

Їх активна роль у формуванні вільної від релігійних марновірсств людини зумовлена специфікою музейної справи: органічним поєднанням пізнавального й естетичного моментів. Експозиція дає можливість ґрунтовно показати, з одного боку, соціальну природу релігії, її місце, роль і функції в культурно-історичному розвитку людства, а з другого — історію вільнодумства, антиклерикалізму й атеїзму, розглянути процес переходу від релігійного до науково-матеріалістичного світогляду.

Києво-Печерський заповідник як науково-методичний атеїстичний центр щорічно організовує теоретичні й практичні конференції, семінари, наради з питань атеїзму: у вересні 1985 р. відбувся семінар-нарада на тему «Про підвищення ефективності роботи в атеїстичному вихованні на сучасному етапі», організований Міністерством культури УРСР, а у травні 1986 р.— конференція «Рішення XXVII з'їзду КПРС — у життя». Регулярно проводяться заняття в народному університеті атеїзму при Печерському райкомі Компартії України. До заповідника на стажування приїжджають музейні працівники з різних областей України.

Значною подією в культурному житті республіки стало відкриття на території заповідника двох самобутніх музеїв: історичних коштовностей (1968 р.) та Державного музею книги і друкарства УРСР (1973 р.), основу експозицій яких становлять фондові колекції виробів з коштовних металів і каміння, стародруків, рукописних книг тощо.

В 1975 р. у колишніх келях соборних ченців було розташовано виставку «Архітектурний ансамбль заповідника», експозиція якої дає змогу відтворити довгий і складний процес розвитку архітектурного ансамблю, що створювався століттями. Пам'ятники руйнувалися, відбудовувалися, час накладав на них свій відбиток. Виставка дає уявлення про велику, копітку працю давньоруських, українських, російських майстрів та реставраторів, що відбудовували ці прекрасні споруди, а також перспективи розвитку заповідника.

¹⁰ Про релігію і атеїзм // Зб. документів.— К., 1973.— С. 149.

¹¹ История и теория атеизма // Учебное пособие.— М., 1974.— С. 407.

За останні роки створено ряд періодичних виставок, які присвячувалися окремим подіям у житті нашого народу. В 1982 р. в підземному переході на площі Жовтневої революції до 1500-річчя Києва відкрито виставку «Печерські ворота», в експозиції якої разом з документальними, речовими та іншими експонатами представлено залишки Печерських воріт XVIII—XIX ст., що були одним з основних в'їздів до Києва.

В оновлених келійних корпусах №№ 51 та 52 організовано виставки «Відбудовні та ремонтно-реставраційні роботи за 40 післявоєнних років», «60 років Києво-Печерському заповіднику» та ряд тематичних — з фондів Державного музею українського народного декоративного мистецтва УРСР.

Особливої уваги заслуговують експозиції, які популяризують колекції з фондів зібрань. В постанові ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 р.) відмічається: «Показ предметів релігійного культу як творів мистецтва слід проводити у тісному зв'язку з критикою релігії, розкриваючи роль церкви, яку вона відігравала у соціальному і духовному поневоленні людей»¹². Зберігаючи й пропагуючи пам'ятники мистецтва, зроблені чи побудовані чудовими майстрами минулого, водночас необхідно пам'ятати складну діалектику мистецтва і релігії, показувати місце останньої в культурно-історичному розвитку людства. Виставки колекцій з фондів зібрань заповідника допомагають розкрити конкретно-історичне значення, ідейний зміст, функціональне призначення та роль предметів культу в ідеологічній боротьбі минулого й сучасності.

В 1978 р. організовано ще одну оригінальну виставку «Мікромініатюри М. С. Сядристого», основу якої становлять витончені в художньому та технічному плані вироби заслуженого майстра народної творчості УРСР Миколи Сядристого. За 8 років існування вона здобула широку популярність серед киян та гостей столиці України. Щорічно з її експозицією знайомляться до 300 тис. відвідувачів. У складі радянських національних виставок, або окремо вона побувала у Канаді, Японії, ФРН, Фінляндії, Данії, Франції, Індії, Мексиці, всіх європейських соціалістичних країнах, багатьох містах Радянського Союзу. В 1985 р. проведено реекспозицію виставки. Її розміщено на першому поверсі корпусу № 5 (колишньої бібліотеки Флавіана).

Значний інтерес викликають пересувні виставки з історичної, атеїстичної, мистецтвознавчої тематики — «Використання релігії в ідеологічних диверсіях антикомунізму», «Введення християнства на Русі: класова суть і соціальні принципи», «Антинародна суть уніатської церкви», «Мистецтво і релігія», «Археологічні дослідження Близьких печер 1977—78 рр.», «Архітектура стародавнього Києва X—XIII ст.», «Живопис і декоративно-прикладне мистецтво в оформленні споруд Києво-Печерського заповідника» та «40 років реставраційних робіт в заповіднику». Увагу глядачів привертають і такі оригінальні пересувні виставки, як «Антирелігійний плакат 20—30-х років», «Дитячий атеїстичний малюнок» тощо. Вони демонструються на підприємствах Києва та області, в установах і навчальних закладах.

Як відзначалося в постанові ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982 р.), у нашій країні «нагромаджено досвід використання музеїв в атеїстичному вихованні трудящих»¹³. Разом з тим ЦК КПРС указав на необхідність розширення масштабів цієї роботи. Співробітники заповідника, виконуючи це рішення партії, докладають чимало зусиль до створення Музею історії релігії та атеїзму, який планується відкрити в наступному році. Його багатопланова експозиція, присвячена історії розвитку природного середовища й суспільства, ак-

¹² Правда.— 1982.— 20 авг.

¹³ Там же.

тивно використовуватиметься спеціалістами у справі формування діалектично-матеріалістичного світогляду й атеїстичного світосприймання радянських людей.

У науково-атеїстичній роботі працівники заповідника керуються певними методичними принципами: 1) намагаються охопити всі основні соціальні групи населення. У зв'язку з цим з 1981 р. ведуться соціологічні дослідження з теми «Музей і відвідувач». При цьому враховуються характер і склад сучасної аудиторії, рівень знань і культури людей, зростання їх інтересу до історичного минулого;

2) науковці і екскурсоводи, розкриваючи суть релігійної ідеології та діяльності релігійних організацій, максимально враховують особливості різних верств населення, приділяють особливу увагу атеїстичному вихованню підростаючого покоління. Для молоді розроблено спеціальні екскурсії (окремо для учнів молодших, середніх і старших класів, студентів ПТУ, для сільської молоді). Заповідник організовує зустрічі своїх працівників з творчою молоддю у Жовтневому палаці міста, безпосередньо на підприємствах та в учбових закладах, вечори запитань і відповідей, розмови за «круглим столом» тощо;

3) співробітники заповідника ведуть систематичну пропагандистську й виховну роботу. Укладено договори з підприємствами й учбовими закладами столиці УРСР, Київської та інших областей республіки на довгострокове обслуговування. Лише у 1985 р. лекторські групи виїжджали до Чорнобильського, Сквирського, Кагарлицького, Богуславського, Тетіївського, Миронівського, Іванківського районів Київської області, а також до Житомирської, Черкаської, Чернігівської областей. На 17-и підприємствах Києва постійно працюють атеїстичні лекторії.

Для студентів вузів і технікумів, що вивчають основи наукового атеїзму, екскурсії є прекрасним засобом закріплення й поглиблення знань, які вони одержують на лекціях. Для школярів організовуються екскурсії, тема яких тісно пов'язана з учбовою програмою (наприклад, для 5-го класу — «Історичні умови виникнення християнства та його класова суть», для 7-го — «Культура та архітектура Давньоруської держави», для 8—10-х — «Ленінські принципи свободи совісті в СРСР» тощо). Систематичне відвідування заповідника учнями допомагає їм краще засвоїти матеріал уроку.

Знамениті історико-культурні споруди приваблюють величезну кількість екскурсантів з різних кінців нашої Батьківщини й зарубіжних країн. За післявоєнний період заповідник відвідали до 30 млн. чол. Лише за роки одинадцятої п'ятирічки в ньому побували 8,7 млн. чол.¹⁴

З 1 січня 1981 р. заповідник і музеї почали працювати в режимі централізованого екскурсійного обслуговування, який передбачає найбільш раціональний розподіл маршрутів між об'єктами заповідника і музеями, розташованими на його території. Це принесло свої позитивні наслідки: в кілька разів збільшилася кількість екскурсантів на тих спорудах, які раніше відвідувалися недостатньою мірою, зокрема, Державних музеїв книги і друкарства УРСР (у 2,6) та театрального, музичного і кіномистецтва УРСР (майже у 6 разів)¹⁵.

Про високий ідейно-теоретичний та науковий рівень екскурсій свідчать численні відгуки відвідувачів. Ось один з них: «Спасибі за пізнавальну екскурсію, яка познайомила нас і з печерами, і культовими спорудами заповідника. Лише при соціалізмі можливе збереження культурної спадщини минулого, яке збагачує сьогодення. На нас справила велике враження та величезна наукова робота, яка ведеться в заповід-

¹⁴ Підраховано автором на підставі аналізу річних звітів заповідника за 1946—1985 рр.

¹⁵ Підраховано на підставі аналізу річних звітів заповідника і музеїв, розташованих на його території, за 1980—1985 рр.

нику по вивченню і збереженню цього унікального пам'ятника історії. Анжела Девіс (США). 2 вересня 1981 р.»¹⁶.

Києво-Печерський заповідник підтримує давні творчі відносини з провідними радянськими й зарубіжними музеями. Більше 15 років минуло з часу підписання договору про співробітництво з Національним музеєм Болгарії «Рильський монастир». Ювілейна конференція 1984 р., яка була присвячена 15-річному ювілею творчих зв'язків, що існують між двома музеями, підбила підсумки спільної роботи. За цей час ми обмінялися науковими делегаціями з метою вивчення принципів експозиційної роботи, фондкових колекцій, спільних розробок наукових тем, що має важливе значення для взаємозбагачення двох братніх слов'янських культур. У 1985 р. було проведено науково-практичну конференцію, присвячену 175-річчю болгарського художника З. Зографа. Підготовлено доповіді для конференції «1100-річний ювілей слов'янського просвітителя Мефодія», що відбулася в Державному музеї книги і друкарства. Національному музею «Рильський монастир» передано фотовиставку «Архітектурні пам'ятники заповідника».

Одним з головних завдань діяльності Києво-Печерського заповідника на даному етапі є пропаганда грандіозних завдань, висунутих партією перед народом, показ шляхів їх втілення в життя.

В галузі науково-дослідної роботи будуть здійснені заходи по збереженню й вивченню печерних лабіринтів і муміфікованих решток. До 1990 р. розроблятимуться двадцять конкретних наукових тем з метою комплексного дослідження історії, архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та 7 атеїстичних, а також 15 науково-методичних рекомендацій з питань атеїзму, що значно підвищить роль заповідника як методичного центру. Передбачено написання 11 каталогів, які дадуть змогу збільшити кількість фондкових матеріалів в експозиціях та розширити їх тематику.

За п'ятирічку планується підготувати 7 нових експозиційних приміщень, в яких будуть створені експозиції Трапезної палати, живопису лаврської школи, фортифікаційних споруд заповідника, келії соборного ченця, а також мистецтва оформлення книги, музичного життя лаври й т. ін.

Нові відповідальні завдання виникли перед колективом заповідника у зв'язку з виконанням генерального плану його розвитку. Насамперед це відтворення пам'ятки XI—XVIII ст.—Успенського собору, ремонтно-реставраційні роботи на інших об'єктах. По-друге, завершення відселення з території сторонніх підприємств, установ і організацій, комплексний ремонт приміщень, які вони займали, пристосування їх для культурно-освітніх цілей. По-третє, спорудження прохідного колектора підземних інженерних мереж і, нарешті, по-четверте, благоустрій всієї території, заміна сучасного шляхового покриття бруківкою, клінкером та іншими матеріалами, які нададуть заповіднику неповторного вигляду.

Реалізація генерального плану дасть змогу зробити свій внесок у вирішення тих масштабних завдань, які містяться в рішеннях XXVII з'їзду КПРС.

Ю. Д. КІБАЛЬНИК (Київ)

¹⁶ З книги відгуків почесних гостей Києво-Печерського заповідника.

НАШ КАЛЕНДАР

**ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ
ПАРХОМЕНКО**

(До 100-річчя з дня народження)

24 грудня 1986 р. виповнилося 100 років з дня народження стійкого більшовика, народного героя, палкого патріота, пристрасного борця за свободу і неза-

лежність трудового народу, одного з визначних організаторів Червоної Армії — Олександра Яковича Пархоменка.

Він народився в с. Макаровому Яру (нині — с. Пархоменко Краснодонського району Ворошиловградської області) у бідній селянській сім'ї. Його життя цілком було віддане боротьбі за світле майбутнє трудового народу.

У 12 років він залишив село і поїхав до Луганська, де влаштувався учнем-шліфувальником в інструментальний цех паровозобудівного заводу. У робітничому колективі О. Я. Пархоменко знайомиться з життям трудівників, усвідомлює силу і єдність пролетарів у боротьбі проти капіталістів і самодержавства.

В 1904 р. Олександра Яковича за рекомендацією К. Є. Ворошилова було прийнято до лав більшовицької партії.

Серйозним випробуванням для молодого більшовика були роки першої російської революції 1905—1907 рр. Партія направляє його на відповідальні ділянки роботи, доручає йому виконувати важливі завдання. Зокрема, він розповсюджував листівки та інші підпільні видання, був одним з організаторів лютневого (1905 р.) страйку робітників Луганська й бойової робітничої дружини міста.

Після липневого страйку О. Я. Пархоменку довелося працювати в умовах переслідування. У листопаді 1906 р. його було заарештовано і кинуто за ґрати. В 1912 р. він вийшов на волю й продовжував вести революційну роботу.

Перша світова війна застала Олександра Яковича на луганському патронному заводі. Там він проводив революційну агітацію серед ополченців. У липні 1916 р. — О. Я. Пархоменко один з організаторів і керівників антивоєнного страйку в Луганську.

Лютневу буржуазну революцію 1917 р. О. Я. Пархоменко зустрів у Москві в складі підрозділу Воронежського запасного полку. Солдати екскаваторної роти під керівництвом Олександра Яковича роззброїли поліцію в Мар'їнському районі, захопили приміщення телеграфу. О. Я. Пархоменко був обраний депутатом міської думи, де проводив більшовицьку лінію¹. У березні 1917 р. партія направила його в Луганськ, де він взяв участь у створенні міської бойової дружини. «Наша бойова дружина, — згадував К. Є. Ворошилов, — взяла на себе охорону заводів і міста. Всі магазини були взяті на облік і закриті. Товари відпускалися тільки з відома спеціальної комісії. Пошта, телеграф, банк та ін. — все охоронялося членами бойової дружини. Всюди був від Ради контроль, звичайно, більшовицький»².

Повідомлення про перехід у Петрограді влади в руки більшовиків викликало велике політичне піднесення серед трудящих Луганська. Активну роботу по встановленню тут Радянської влади провели, зокрема, загони Червоної гвардії, якими керував О. Я. Пархоменко³.

Одним з головних завдань, що стояли перед комуністами країни, у тому числі й Донбасу, в перші місяці після встановлення Радянської влади була боротьба проти кадетсько-каледінської контрреволюції та

¹ Шелудченко В. Александр Пархоменко. — М., 1956. — С. 43—44.

² Архів Рад. України. — 1932. — № 4/5. — С. 68.

³ Шелудченко В. Указ. соч. — С. 56.

її союзника — Центральної ради, які намагалися захопити Донбас, відірвати його від Москви і Петрограда, залишити центри революції без вугілля й хліба. Створений ворогами Радянської влади у Луганську буржуазно-націоналістичний центр, який підтримував зв'язки з місцевою контрреволюцією, готував заколот у місті, плануючи захопити, зокрема, патронний завод. Штаб Червоної гвардії, керований О. Я. Пархоменком, своєчасно попередив цю небезпечну авантюру⁴.

В середині січня 1918 р. у Луганськ прибув бронепоезд, команду якого становили анархісти, що займалися грабежем. З ініціативи К. Є. Ворошилова виконком Луганської Ради прийняв рішення присікти дії анархістів, а бронепоезд відправити на фронт. Виконання цього завдання покладалося на Олександра Яковича. 23 лютого він прибув на бронепоезд і зажадав від його команди виконання рішень Ради. Ватажки анархістів заарештували його й повезли на бронепоезді в напрямку Дебальцевого. Вони хотіли вбити О. Я. Пархоменка, але озброєний палким словом ленінської правди, Олександр Якович зумів схилити на свій бік команду. Ворогів Радянської влади було заарештовано. До Новочеркаська Пархоменко прибув уже командиром бронепоезда, який взяв участь у розгромі каледінців⁵.

У лютому 1918 р. австро-німецькі імперіалісти, віроломно порушивши перемир'я, перейшли в наступ. У жорстоких боях з окупантами за вказівкою вищої Військової Ради Республіки створювалася 5-та армія, командуючим якою був призначений К. Є. Ворошилов. О. Я. Пархоменко як особоуповноважений штабу 5-ї армії брав активну участь в її формуванні. Про це, зокрема, свідчить вміщене на сторінках більшовицької преси звернення Пархоменка до трудящих. У ньому зазначалося: «Всіх, кому дорогі завоювання революції..., ми закликаємо до зброї»⁶.

25 квітня 1918 р. зав'язався жорстокий бій з кайзерівськими військами біля станції Родакове. Просуваючись вздовж лінії залізниці, інтервенти намагалися обійти частини 5-ї армії. Особливу відвагу у бою виявили луганські й полтавські робітники-добровольці, які діяли на правому фланзі. При підтримці бронепоезда «Комуніст», що прибув з Луганська під командуванням О. Я. Пархоменка, радянські війська перейшли в рішучий наступ. Ворог був відкинутий на 10 км. На полі бою він залишив близько 20 кулеметів, 2 артилерійські батареї та 2 літаки^{6а}.

За три дні, на які червоні полки затримали наступ противника, з Луганська було вивезено заводське устаткування, паровози, вугілля, рейки, обмундирування, гармати, кулемети, снаряди, готову продукцію патронного заводу. З міста виїхали також тисячі робітників із своїми сім'ями. За пропозицією К. Є. Ворошилова Раднарком Донецько-Криворізької республіки прийняв рішення відступати на Царицин через донські степи. Так почався легендарний похід 5-ї армії.

У жорстоких боях з австро-німецькими окупантами і білокозаками О. Я. Пархоменко виявляв чудеса хоробрості й героїзму. К. Є. Ворошилов направляв його на найвідповідальніші бойові ділянки. Олександра Яковича можна було бачити там, де найбільш небезпечно. Незабаром О. Я. Пархоменко одержав відповідальне завдання — перейти лінію фронту, пробратися в Царицин і погодити там план дальших воєнних дій. Він успішно його виконав.

За героїчним переходом 5-ї армії уважно стежив В. І. Ленін. Він доручив В. І. Межлауку прибути у Царицин та налагодити контакти між військовими властями міста й 5-ю Українською армією, що наближалася до нього⁷.

⁴ Там же.— С. 59.

⁵ Там же.— С. 63—64.

⁶ Красн. архив.— 1939.— № 4.— С. 79—80.

^{6а} Очерки истории Ворошиловградской областной парторганизации.— К., 1979.— С. 122.

⁷ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— М., 1974.— Т. 5.— С. 556.

На початку червня 1918 р. 5-а армія ввійшла в Царицин. На основі прибулих військових частин було сформовано нові дивізії, що стали ядром 10-ї армії, командуючим якої став К. Є. Ворошилов. Олександра Яковича призначили особоповноваженим при Реввійськраді цієї армії.

На початку серпня 1918 р. становище на Південному фронті ускладнилося. Постачання зброї та боєприпасів практично припинилося. О. Я. Пархоменко був направлений у Москву для розв'язання цього питання. 12 серпня його прийняв у Кремлі В. І. Ленін. Володимир Ілліч цікавився станом справ на фронті, дав розпорядження про безперебійне постачання військ зброєю. Того ж дня Олександр Якович надіслав телеграму в Царицин, в якій повідомлялося: «Ленін дав розпорядження про негайне подання допомоги нашому фронту...»⁸.

Незабаром О. Я. Пархоменко знову прибув на фронт. Будучи особоповноваженим Реввійськради 10-ї армії, він виконував відповідальні доручення командування, брав участь у боях. Білокозача армія Краснова була розбита й відкинута за Дон.

3 січня 1919 р. після визволення Харкова від петлюрівських банд О. Я. Пархоменка призначають військовим комісаром Харківської губернії, начальником гарнізону міста і водночас надзвичайним уповноваженим у справі постачання армії⁹. Працюючи на цих постах, Олександр Якович проводить велику роботу по підвищенню боєздатності військових частин, займається підготовкою поповнення для Червоної Армії¹⁰.

В той час на території Радянської республіки діяло багато банд. У травні 1919 р. підняв заколот отаман Григор'єв. Завдання по розгрому бандитів покладалося на К. Є. Ворошилова та його найближчого помічника О. Я. Пархоменка. 13 травня 1919 р. під командуванням Олександра Яковича підійшов загін з 600 чол. до Катеринослава, де розміщувалися бандити. Перед штурмом міста О. Я. Пархоменко і 4 його соратники пішли в розвідку. На центральній вулиці Катеринослава вони зустріли автомобіль, в якому їхав під охороною найближчий помічник Григор'єва — отаман Максютя. Олександр Якович зупинив автомобіль, убив Максютю та його шофера, а 4 бандитів узяв у полон¹¹. Незабаром радянські війська під командуванням К. Є. Ворошилова й О. Я. Пархоменка вщент розгромили банди Григор'єва. 23 квітня 1919 р. К. Є. Ворошилов повідомив про це телеграмою В. І. Леніна¹². Радянський уряд високо оцінив заслуги Олександра Яковича в розгромі бандитів, нагородивши його високою нагородою — орденом Червоного Прапора.

Особливу сторінку в житті О. Я. Пархоменка займає його бойова діяльність у 1-й Кінній армії. Тут на всю широчінь розкрився військовий талант Олександра Яковича. Наприкінці листопада 1919 р. його було призначено особоповноваженим армії. Працюючи на цьому посту, він виконував важливі й численні обов'язки. В посвідченні, виданому йому, підкреслювалося: «Тов. Пархоменко має право в усіх випадках розпоряджатися від імені Реввійськради. Всі громадянські та військові власті повинні підпорядковуватися тов. Пархоменку, як Реввійськраді. Тов. Пархоменко має право створювати ревкоми і спостерігати за їх діяльністю, даючи на випадок необхідності вказівки»¹³. Діяльність Олександра Яковича на цьому посту сприяла підвищенню боєздатності частин 1-ї Кінної, поліпшенню роботи штабу армії, її тилових установ.

⁸ В і с т и н М. А. Александр Пархоменко. — М., 1957. — С. 42.

⁹ Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета депутатов. — 1919. — 24 янв.

¹⁰ Центр. держ. арх. Рад. Армії (далі — ЦДАРА) СРСР, ф. 25900, оп. 3, спр. 918, арк. 7—7 зв.

¹¹ Там же, оп. 9, спр. 9, арк. 6.

¹² Там же, арк. 82.

¹³ Там же, ф. 245, оп. 1, спр. 22, арк. 9.

8 січня 1920 р. частини ударної групи Кінної армії визволили Ростов. Безпосередню участь у цих боях брав й О. Я. Пархоменко. 10 січня командування призначило його комендантом міста. За короткий період у Ростові потрібно було навести революційний порядок. Зробити це було непросто, оскільки в місті таємно діяли не лише переодягнуті офіцери та іноземні агенти, а й цілі підрозділи денікінців. Олександр Якович негайно зібрав нараду представників партійних організацій і робітничих колективів Ростова. Були розроблені заходи по налагодженню у місті революційного порядку, забезпеченню армії та населення продовольством, паливом, водою¹⁴. Завдяки енергійній діяльності О. Я. Пархоменка за короткий період у Ростові був наведений революційний порядок.

18 квітня 1920 р. Олександра Яковича було призначено командиром 14-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії. Багато славних сторінок в історію останньої вписали бійці і командири цієї дивізії. За бойові заслуги й особисту мужність її відважного командира нагороджують другим орденом Червоного Прапора.

Після розгрому Врангеля 1-а Кінна армія брала активну участь у розгромі банд на Україні. Значна увага приділялася, зокрема, знищенню махновців. 3 січня 1921 р. О. Я. Пархоменко з групою командирів виїхав у напрямку с. Бузівки для з'ясування стратегічної обстановки. Незабаром близько 200 махновців оточили тачанку. Розпочався нерівний бій. До останнього патрона билися червоні командири, в тому числі й Олександр Якович, з бандитами. Однак сили були нерівними і всі командири загинули смертю хоробрих.

У наказі по 14-й дивізії від 5 січня 1921 р. підкреслювалося: «Незабутній Олександр Якович завжди служив прикладом відданого революціонера, хороброго бійця й доброго, чуйного товариша. З його смертю ми зазнали тяжкої втрати, так помстимося за смерть передчасно загиблого від рук бандитів начальника, бійця та друга пригноблених і, викреслюючи його із списку живих, внесемо в безсмертний список героїчно загиблих за свободу»¹⁵.

Виступаючи під час похорону героя, К. Є. Ворошилов підкреслив, що життя Олександра Яковича Пархоменка — стійкого, непохитного комуніста, хороброго й талановитого воєначальника — «...це... символ величі пролетарського духу»¹⁶.

Пам'ять про О. Я. Пархоменка увічнена присвоєнням його імені населеним пунктам, фабрикам, заводам, колгоспам, радгоспам, школам, піонерським дружинам. Героїчний образ революціонера-професіонала ленінської школи, відомого радянського воєначальника й донині служить справі виховання підростаючого покоління у дусі відданості Комуністичній партії та соціалістичній Батьківщині.

Є. М. НОСОВСЬКИЙ (Ворошиловград),
Ю. М. ТЕПЛИЦЬКИЙ (Ворошиловград)

¹⁴ Веч. Ростов.— 1961.— 23 дек.

¹⁵ ЦДАРА СРСР, ф. 7704, оп. 2, спр. 614, арк. 2.

¹⁶ Дніпропетр. обл. держ. архів, ф. 101, спр. 177, арк. 68.

**ЯКІВ ХРИСТОФОРОВИЧ
ПЕТЕРС**

(До 100-річчя з дня народження)

Яків Христофорович Петерс народився 21 листопада (3 грудня) 1886 р. в Латвії. Його шлях у революцію був прямий і короткий: син наймита, пастух з восьми років, наймит з чотирнадцяти, з вісімнадцяти — робітник елеватора в порту Лієпаї, з 1904 р. — член Лієпайської організації Латиської соціал-демократичної робітничої партії. Вже наступного року він

брав найактивнішу участь у подіях першої російської революції, вів агітацію серед сільського пролетаріату. В березні 1907 р. за сфабрикованим обвинуваченням у вбивстві його кинули до в'язниці й звільнили лише через два роки за відсутністю доказів. Я. Х. Петерс негайно включився в революційну боротьбу. Він організував мережу соціал-демократичних гуртків на лісорозробках у Курляндській губернії, проте нові переслідування змусили його в кінці 1909 р. виїхати до Німеччини, а пізніше до Англії. Там він став членом бюро Лондонської групи соціал-демократів Латвії, вступив до лав Британської соціалістичної партії.

Після Лютневої революції 1917 р. Я. Х. Петерс повернувся з еміграції. В березні того ж року він прибув до Москви, де перебував ЦК Соціал-демократії Латиського краю¹. Спочатку він працював у газеті «Соціал-демократс», а потім був відряджений до прифронтової Риги, де вів агітаційно-пропагандистську роботу серед солдатів й активно співробітничав у більшовицьких виданнях, зокрема, в газеті «Циня» («Боротьба»). На V з'їзді Соціал-демократії Латвії (СДЛ), в липні 1917 р., Я. Х. Петерса було обрано членом Центрального Комітету, а згодом він став членом Виконавчого Комітету Ради робітничих, солдатських і безземельних депутатів Латвії.

В серпні 1917 р. командування старої армії по-зрадницькому здало Ригу німецьким імперіалістам. Згідно з постановою ЦК СДЛ Я. Х. Петерс залишив місто. Очевидно, саме тоді, на шляху з Риги до Петрограда, відбулася його зустріч з американським письменником та публіцистом, соратником Д. Ріда А. Р. Вільямсом. У своїй книзі останній називав Я. Х. Петерса молодим ленінцем. Більшовик вразив письменника, ще не знайомого з революційною країною, готовністю брати на себе відповідальність, завзятістю в будь-якій роботі. Я. Х. Петерс та його супутники—В. Володарський, С. П. Восков, А. Я. Нейбут і М. П. Янишев першими розповіли А. Р. Вільямсу про Леніна².

Певний час Я. Х. Петерс діяв як агітатор на неокупованих латиських землях. У вересні 1917 р. він відкрив XIV конференцію Соціал-демократії Латиського краю та виступив на ній зі звітною доповіддю. Разом з Я. Крумінем-Пілатом Я. Х. Петерс організував Військово-революційний комітет району 12-ї армії, який згодом відіграв велику роль у встановленні Радянської влади на неокупованій території Латвії.

Я. Х. Петерс—активний учасник подій Жовтневої революції в Петрограді. Він делегат історичного II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів, член обраного на з'їзді Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК). За його постановою від 29 жовтня 1917 р. Я. Х. Петерс був делегований до складу Петроградського Військово-революційного комітету (ВРК)³. На документах Комітету поряд з підписами В. І. Леніна, Ф. Е. Дзержинського, Я. М. Свердлова, М. С. Урицького, М. І. Лаціса збереглися й підписи Я. Х. Петерса (як голови й секретаря ВРК)⁴. Враховуючи досвід Якова Христовича, Комітет відряджав його в район дій 12-ї армії, доручав займатися питаннями організації роботи II Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів⁵.

¹ Медніс Н. Яков Петерс // Коммунист Советской Латвии.—1976.— № 11.— С. 94.

² Вильямс А. Р. Ленин. Человек и его дело // Вильямс А. Р. Жизнь доказала нашу правоту: Избранная публицистика.— М., 1983.— С. 31—32.

³ Петроградский Военно-революционный комитет: Документы и материалы в трех томах.— Т. 1.— М., 1966.— С. 275 (далі — Петроградский Военно-революционный комитет...).

⁴ Там же.— Т. 2.— С. 363, 395, 409, 434, 437, 441, 442; Т. 3.— С. 13, 16—18, 25, 72, 77, 146, 363, 380.

⁵ Там же.— Т. 3.— С. 155; Т. 2.— С. 464, 469.

5 грудня 1917 р. було опубліковано постанову ВРК про його розпуск та утворення ліквідаційної комісії у складі 8 чол. До неї увійшов і Я. Х. Петерс. Функції комісії обмежувалися «екстремними заходами боротьби з контрреволюцією», а всі питання принципового значення передавалися на розгляд Ради Народних Комісарів (РНК), ВЦВК і Петроградської Ради⁶. Як член Петроградського ВРК та його ліквідаційної комісії Я. Х. Петерс займався питаннями охорони революційного порядку, виявленням і знешкодженню ворожих вилазок і тому вже в перші тижні Радянської влади він мав значний досвід боротьби з ворогами революції. Ф. Е. Дзержинський запропонував Я. Х. Петерсу працювати у Всеросійській Надзвичайній комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка була утворена РНК 7(20) грудня 1917 р. Яків Христович став членом її колегії⁷. Він працював заступником голови ВЧК Ф. Е. Дзержинського та головою Революційного трибуналу, створеного для боротьби з особливо небезпечними для Радянської республіки злочинами засобами судової репресії. З 8 липня по 22 серпня 1918 р. Я. Х. Петерс тимчасово був головою ВЧК⁸. Всі члени колегії займалися оперативною роботою, брали участь в обшуках та арештах. Лише згодом підібрався склад службовців і ВЧК набула форми організованого апарату. Як заступник голови Я. Х. Петерс відповідав за роботу всіх відділів ВЧК⁹. З травня 1918 р. він очолював спеціально створене у ВЧК бюро друку, яке проводило боротьбу проти наклепницької буржуазної й дрібнобуржуазної антирадянської преси¹⁰. Через рік його призначили начальником оперативного штабу при Московській ЧК¹¹. Під час роботи у ВЧК Я. Х. Петерс керував операцією по ліквідації контрреволюційної організації «Союз защиты родины и свободы», брав участь у придушенні лівоесерівського заклоту в Москві, розкритті змови Локкарта і Рейлі, розслідував обставини злодійського замаху на життя В. І. Леніна тощо.

Я. Х. Петерс часто виступав у пресі з інформаціями та інтерв'ю про діяльність ВЧК. Слідом за В. І. Леніним, Ф. Е. Дзержинським він вказував на необхідність тісного зв'язку органів державної безпеки з широкими трудящими масами як найпершу умову успіху боротьби з контрреволюцією, підкреслював, що «надзвичайні комісії проводили в життя не свої постанови, не свою тактику, не свою волю, а постанови і волю пролетаріату, його органів влади, його авангарду — Комуністичної партії»¹².

В березні 1919 р. партія направила Я. Х. Петерса до Петрограда як надзвичайного комісара та коменданта Петроградського укріпленого району. Він брав активну участь в організації відсічі військам Юденича біля Пулковських висот, у знешкодженні заклотів у фортах під Петроградом, керував арештами змовників у місті.

У серпні 1919 р. Я. Х. Петерс прибув до Києва. Для керівництва обороною міста від денікінців Рада Робітничо-селянської оборони України і Реввійськрада 12-ї армії утворили Раду Київського укріпленого району в складі коменданта Я. Х. Петерса та членів К. Є. Ворошилова й М. І. Лаціса. Одночасно Якова Христовича було призначено начальником міського гарнізону¹³. Він займався ревізією

⁶ Там же.— Т. 3.— С. 569; Петерс Я. Х. Воспоминания о работе в ВЧК в первый год революции // Пролет. революция.— 1924.— № 10.— С. 6.

⁷ Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1921 гг.: Сб. документов.— М., 1958.— С. 78—79 (далі — Из истории ВЧК...).

⁸ Из истории ВЧК...— С. 150, 172; Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография.— М., 1983.— С. 156 (далі — Феликс Эдмундович Дзержинский...).

⁹ Из истории ВЧК...— С. 400.

¹⁰ Голышков Д. Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. В 2-х кн.— М., 1978.— Кн. 1.— С. 192.

¹¹ Из истории ВЧК...— С. 286—288; Феликс Эдмундович Дзержинский...— С. 167.

¹² Из истории ВЧК...— С. 246.

¹³ Гражданская война на Украине. 1918-1920: Сб. документов и материалов в 3 т. 4 кн.— Киев, 1967.— Т. 2.— С. 311 (далі — Гражданская война на Украине...).

складів з метою максимальної мобілізації зброї, переформуванням відведених з фронту частин, залученням населення до робіт по будівництву укріплень тощо¹⁴. Він забезпечував порядок у місті та бойових частинах під час відходу радянських військ з Києва, організував виїзд ВУЧК з міста¹⁵.

Восени 1919 р. Я. Х. Петерса було призначено членом Військової Ради Тульського укріпленого району. Згодом він працював у Москві заступником голови Особливого комітету Ради Праці та Оборони по запровадженню військового стану на залізницях, займав посаду комісара Північно-Кавказької залізниці й голови Ростовського ревкому¹⁶.

В 1920 р. Я. Х. Петерс знову прибув на Україну. Під керівництвом Ф. Е. Дзержинського, призначеного начальником тилу Південно-Західного фронту, він як досвідчений чекіст і бойовий командир нещадно винищував петлюрівські та махновські банди, в широких масштабах координував дії чекістів, кримінального розшуку, частин 12-ї й 14-ї армій, військ внутрішньої охорони¹⁷.

В 1920—1922 рр. Я. Х. Петерс був членом Туркестанського бюро ЦК РКП(б) та повноважним представником ВЧК у Туркестані, а в 1921 р.—одночасно й членом Туркестанської комісії ВЦВК і РНК РСФРР.

З 1923 р. він знову в Москві, член колегії Об'єднаного державного політичного управління при РНК СРСР й начальник його Східного відділу¹⁸.

В наступні роки Я. Х. Петерс перебував на відповідальній партійній роботі. Він був членом ЦКК — НК РСІ, головою Московської Контрольної Комісії ВКП(б), членом Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б), брав участь у роботі XII—XVI з'їздів партії. В 1927 р. його було нагороджено орденом Червоного Прапора.

Всі свої сили та вміння Яків Христович віддавав служінню більшовицькій партії, народу, захисту завоювань Великого Жовтня.

О. І. БОЖКО (Київ)

¹⁴ Там же.— С. 312, 313; На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922 гг.: Сб. документов и материалов.— Киев, 1971.— С. 123, 124—125 (далі — На защите революции...).

¹⁵ Гражданская война на Украине...— Т. 2.— С. 325; На защите революции...— С. 122, 127.

¹⁶ Меднис И. Указ. статья.— С. 95.

¹⁷ Голіченко В. Д. Партійне керівництво органами державної безпеки (На матеріалах України).— К., 1968.— С. 120; Голічков Д. Л. Указ. соч.— Кн. 2.— С. 47.

¹⁸ Меднис И. Указ. статья.— С. 95.

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ КОЦЮБІНСЬКИЙ

(До 90-річчя з дня народження)

У листопаді ц. р. виповнилося 90 років з дня народження Юрія Михайловича Коцюбинського — радянського державного, партійного і військового діяча.

Ю. М. Коцюбинський народився 25 листопада 1896 р. у Вінниці. Син класика української літератури, революційного демократа-письменника М. М. Коцюбинського Юрій Михайлович втілював його мрії й сподівання у життя. У січні 1913 р. він вступив до лав славної більшовицької партії, був її вірним бійцем. Найбільш знаменними роками в його біографії були роки, пов'язані з Великим Жовтнем, історією громадянської війни, з соціалістичним будівництвом. Саме в ці періоди яскраво розкрилися його організаторські здібності, невтомна діяльність у боротьбі за свободу і щастя народу.

Ю. М. Коцюбинського можна без перебільшення назвати одним з героїв Великого Жовтня. Двадцятидворічного юнака призначають комендантом Московсько-Заставнівського району і командиром червоногвардійських загонів цього ж району Петрограда, він був одним з членів Військово-Революційного комітету — бойового штабу Великої Жовтневої соціалістичної революції, брав участь у штурмі Зимового палацу, був делегатом II Всеросійського з'їзду Рад, на якому було проголошено встановлення Радянської влади і створення першого в історії людства дійсно Робітничо-Селянського уряду — Ради Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним.

3 грудня 1917 р. Юрій Михайлович входив до складу першого уряду Радянської України спочатку як заступник, а потім — народний секретар у військових справах. Працюючи на цих посадах, він живив ряд заходів щодо налагодження діяльності Народного секретаріату у військових справах, створення збройних сил Радянської України. 19 січня 1918 р. Ю. М. Коцюбинського було призначено головнокомандуючим збройними силами молоді Української Радянської Республіки¹.

У січні 1918 р. очолювані Ю. М. Коцюбинським українські радянські війська при активній допомозі братнього російського народу вели запеклі бої за визволення Києва з-під ярма контрреволюційних сил буржуазно-націоналістичної Центральної ради. За ходом бойових дій радянських військ по визволенню Києва уважно стежив В. І. Ленін. Так, у написаній 21 січня 1918 р. В. І. Леніним радіограмі «Всім. Мирній делегації в Брест-Литовську особливо» повідомлялося про падіння влади Центральної ради на Україні і перемогу Радянської влади, а також про те, що «призначено більшовика Коцюбинського головнокомандуючим військами Української республіки»². Про визволення Києва задувалося і в іншій радіограмі, написаній Володимиром Іллічем наступного дня³.

Слід зазначити, що свою невтомну військову, державну і партійну діяльність Ю. М. Коцюбинський активно продовжував і в наступні роки громадянської війни. Зокрема, в 1919 р. він був членом Реввійськ-ради Українського фронту.

Однією з вагомих і славних сторінок у біографії Юрія Михайловича, безперечно, є його робота на дипломатичному фронті, якій він присвятив майже десять років. Початок дипломатичної діяльності Ю. М. Коцюбинського відноситься до 1920—1921 рр., коли він очолював спочатку представництво, а потім — Дипломатичну місію УСРР при Раднаркомі РРФСР.

Діяльність цих організацій сприяла дальшому розвитку і зміцненню братерських зв'язків молодих радянських республік, дружби російського й українського народів, закладенню міцного фундаменту, на якому в грудні 1922 р. було створено могутній Союз Радянських Соціалістичних Республік. Завдяки постійній допомозі з боку Раднаркому й особисто В. І. Леніна, Дипломатична місія УСРР досить успішно розгорнула свою діяльність, активно сприяла розв'язанню радянською дипломатією важливого зовнішньополітичного завдання — прориву ворожатого кільця дипломатичної блокади, створеного імперіалістами Антанти проти молоді Країни Рад. Про це свідчать такі дані: тільки протягом 1921 року Радянській Україні вдалося укласти мирні угоди і договори з 15 іноземними державами. Вагомий вклад у цю важливу справу вніс і Ю. М. Коцюбинський. У складі радянської делегації він брав участь у переговорах і підписував відомий Ризький мирний договір з Польщею⁴. Очолюючи Дипломатичну місію УСРР у Москві,

¹ Вісник Української Народної Республіки.— 1918.— 23 січ.

² Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 308.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 322.

⁴ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника.— Т. 10.— С. 210.

Ю. М. Коцюбинський підписав також мирні договори й угоди з Прибалтійськими республіками, вів переговори з дипломатичними представниками Англії, Німеччини, Чехословаччини, Туреччини та ряду інших країн, що вело до встановлення дипломатичних відносин з ними. З кінця 1921 р. до кінця 1922 р. (до утворення СРСР) він працював повноважним представником (послом) Радянської України в Австрії, певний час заступав і повноважного представника УСРР у Німеччині⁵. Після деякої перерви, зв'язаної з навчанням у Соціалістичній академії в Москві, його знову направляють на дипломатичну роботу в Австрію, цього разу як першого радника радянського повпредства. Крім своїх прямих обов'язків радника Юрій Михайлович неодноразово тимчасово виконував й обов'язки повіреного у справах СРСР в Австрії, добирався встановлення торговельних та інших радянсько-австрійських зв'язків.

Перебуваючи у Відні, Ю. М. Коцюбинський проводив велику роботу в інтересах радянської науки й культури, займався пошуками в австрійських музеях та архівах матеріалів і документів, що стосувалися історії Росії й України, перебування в еміграції в Австро-Угорській імперії вождя революції В. І. Леніна та ін. За свідченням одного з керівних працівників Істпарту ЦК КП(б)У професора М. А. Рубача Юрій Михайлович за час свого перебування в Австрії допоміг радянським архівам отримати з австрійських архівів близько 7 тис. аркушів машинописних копій документів, присвячених історії України з середини XVII ст. до 1917 р., що сприяло збагаченню наших архівів історичними джерелами.

Наприкінці 1926 р. Ю. М. Коцюбинський був тимчасово відкликаний на Україну і деякий час він працював на керівній роботі в одному з управлінь Народного комісаріату освіти УСРР. Однак на цій посаді він перебував недовго. Весною 1927 р. він був знову відряджений на дипломатичну роботу за кордон як радник повпредства СРСР у Польщі, де він працював до літа 1930 р. Цей період був для нього одним з найважливіх у його дипломатичній практиці. Життю Ю. М. Коцюбинського не раз загрожувала смертельна небезпека як з боку російських емігрантів-білогвардійців, так й українських буржуазних націоналістів, що на той час окопались у Польщі і були вірними слугами імперіалістів Антанти в їх антирадянських планах та провокаціях. Буржуазно-поміщицький уряд пілсудчиків робив усе, щоб загострити радянсько-польські відносини, бути послухним знаряддям англо-американського імперіалізму.

Під час перебування в Польщі Коцюбинський, як і раніше, проводив багатогранну роботу, чимало уваги приділяв питанням культурного життя, науки, мистецтва, літератури. З його ініціативи і при його безпосередній участі у Львові було організовано радянське консульство, яке розгорнуло активну діяльність по захисту інтересів і прав трудящих західноукраїнських земель. За свідченням колишнього радянського консула у Львові С. Т. Кириченка, Юрій Михайлович доклав багато зусиль до того, щоб створити й налагодити роботу львівського консульства наприкінці 1920-х років. «Польський уряд,— пише у своїх спогадах С. Т. Кириченко,— довгий час чинив перешкоди відкриттю нашого консульства у Львові... Однак Юрій Михайлович... добився свого. Дозвіл на відкриття консульства було одержано»⁶.

Ю. М. Коцюбинський неодноразово виконував обов'язки нашого посла, а також тимчасово повіреного в справах СРСР. Знаходячись у Польщі, Юрій Михайлович проводив активну роботу по розшуку і збиранню важливих історичних документів з історії нашої країни, зокрема матеріалів, зв'язаних з перебуванням В. І. Леніна в Польщі (Пороніно і

⁵ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145-а, спр. 13, арк. 237.

⁶ Цит. за.: Ярошенко А. Головом Республіки.— К., 1977.— С. 108.

Кракові в 1912—1914 рр.). Польська буржуазна влада всіляко намагалася перешкодити цій справі. Проте Юрію Михайловичу вдалося дещо розшукати. В одному із своїх листів, надісланому в Істпарт при ЦК ВКП(б), Юрій Михайлович повідомляв: «Надсилаю вам 33 листи, адресовані Леніну, які збереглися до цього часу»⁷.

Це були листи близьких і рідних Володимира Ілліча (матері, сестер і брата), що мають велике значення для висвітлення життя й діяльності В. І. Леніна того часу. Крім згаданих листів Ю. М. Коцюбинський надіслав близько сотні (99) рукописних листівок і відозв періоду діяльності ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та ряду інших революційних організацій Росії кінця 90-х років минулого століття. Можна було б навести чимало інших яскравих прикладів багатогранної діяльності дипломата Юрія Коцюбинського. Перебуваючи на дипломатичній роботі за кордоном, Юрій Михайлович неодноразово звертався до керівництва республіки з проханням дозволити йому повернутися на Україну, щоб разом з усім народом взяти активну участь у соціалістичному будівництві. Весною 1930 р. його прохання було задоволено. Він був відкликаний на Україну. В 1934 р. Ю. М. Коцюбинського було призначено заступником голови Держплану України⁸.

Працюючи на цій посаді, Юрій Михайлович не обмежувався рамками кабінетної роботи, він підтримував тісні зв'язки з трудящими. Неодноразово, навіть під час своїх відпусток, відвідував фабрики й заводи Харкова і Києва, шахти Донбасу, бував на будівництві Дніпрогесу, виїжджав в села, де в той час вирувало молоде колгоспне будівництво.

Працюючи в Держплані, Юрій Михайлович бере найактивнішу участь у складанні і розгляді річних планів першої і другої п'ятирічок, виступає на VI сесії ВУЦВК з доповіддю про контрольні цифри народного господарства УСРР на 1934 рік⁹. Спочатку як заступник, а з 20 вересня 1933 р. як голова Держплану УСРР і перший заступник голови уряду республіки Ю. М. Коцюбинський брав участь і в роботі Держплану СРСР, куди його неодноразово запрошували при розгляді народно-господарських планів Союзу РСР і, зокрема, УСРР¹⁰.

Слід відзначити, що в своїй партійній і державній діяльності Ю. М. Коцюбинський багато уваги приділяв питанням економіки, науки, літератури і мистецтва, мав досить широкі зв'язки з багатьма діячами радянської культури.

«У тридцяті роки,— писав в одній із своїх статей поет-академік М. Т. Рильський,— я не раз чув його ім'я від письменників-харків'ян, жителів тодішньої столиці Радянської України. Остап Вишня, що брав тоді жваву участь у справах літфонду, в справах поліпшення добробуту письменників, не раз, коли виникала якась гостра потреба, говорив: «Піду до Юрка Коцюбинського,— і впевнено додавав,— він допоможе»¹¹.

Максим Рильський тут же дає коротку, але досить вдалу загальну характеристику Ю. М. Коцюбинського, зокрема, він підкреслює, що його ім'я «завжди вимовлялося як ім'я твердого, непохитного більшовика, як ім'я людини великого авторитету, палкого радянського патріота, як ім'я державного діяча, якому була дорога справа розвитку української радянської культури»¹². До нього не раз зверталися й інші діячі культури — художники, композитори, артисти, вчені і він прагнув допомогти їм в їхніх справах.

⁷ Цит. за: Бродовський Б. Цінна послуга // Україна.—1962.—№ 10.— С. 18.

⁸ Вісті ВУЦВК.—1930.—15 січ.

⁹ Комуніст.—1933.—22 груд.

¹⁰ Вісті.—1933.—21 верес.

¹¹ Рильський М а к с и м. Полум'яний патріот // Робіт. газета.—1960.—14 груд.

¹² Там же.

Поряд з великою державною діяльністю Юрій Михайлович виконує важливі завдання і в галузі партійної роботи. Загартований комуніст, активний боєць за перемогу Великого Жовтня, один з керівних діячів Чернігівської і Полтавської губернських партійних організацій, делегат усіх перших з'їздів і конференцій КП(б)У, а також VIII і XVII з'їздів ВКП(б), Юрій Михайлович неодноразово обирався до складу Центрального Комітету КП(б)У, а в 1919 р. і 1934 р.— до Оргбюро ЦК КП(б)У. Працюючи на високих партійних і державних постах, Ю. М. Коцюбинський докладав багато зусиль до того, щоб з честю виправдати виявлене йому високе довір'я рідної партії, бути її активним бійцем і діячем. Своєю невтомною діяльністю, великою відданістю революційній справі, ідеям марксизму-ленінізму, Комуністичній партії і Радянській владі Ю. М. Коцюбинський заслужив велику шану і любов у трудящих, усіх, хто знав цю енергійну й чуйну людину. Про нього створено кінофільми, художні картини і скульптурні портрети, написано ряд художніх літературних творів та науково-історичних праць, про нього не раз, особливо в ювілейні роки, писалося в нашій пресі, у газетах і журналах.

В ряді міст республіки, в тому числі й у столиці України, його ім'ям названо вулиці і школи.

Нині, коли відзначається 90-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського, ми ще раз з великою шаную й любов'ю згадуємо вірного сина партії й народу, державного і партійного діяча, полководця і дипломата, активного борця за побудову соціалізму в нашій країні.

А. Д. ЯРОШЕНКО (Київ)

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ
Г. К. ЖУКОВ

(До 90-річчя з дня народження)

Серед плеяди полководців Великої Вітчизняної війни Георгію Костянтиновичу Жукову судилося відіграти особливу роль в один з найскладніших періодів історії Радянської країни. Його ім'я більшою чи меншою мірою пов'язане з усіма найважливішими подіями чотирьох воєнних років. Г. К. Жуков брав активну участь у розробці й здійсненні стратегічних планів Верховного Головнокомандування, найбільших операцій, що проводилися під Москвою, Сталінградом, Курськом, у Білорусії, а також Вісло-Одерської і Берлінської.

Багато зробив Г. К. Жуков і для визволення від німецько-фашистських загарбників Радянської України. Треба сказати, що вона займала в долі полководця чимале місце. Ще до початку Великої Вітчизняної війни, в червні 1940 р., після успішної операції проти японських агресорів, що вторглися на територію Монгольської Народної Республіки, Г. К. Жуков ступив на посаду командуючого військами Київського військового округу. За зразкове виконання бойового завдання його було удостоєно звання Героя Радянського Союзу й присвоєно позачергове звання генерала армії.

Нове призначення Георгій Костянтинович розцінював як особливу честь і робив усе, щоб виправдати довір'я Комуністичної партії і Радянського уряду. Київський особливий військовий округ був одним з передових військових округів. Серед військових високо цінувалися бойова підготовка й оперативно-тактична зрілість членів його штабу та командування.

Влітку і восени 1940 р. у військах округу під керівництвом Г. К. Жукова йшла напружена бойова підготовка. Опановувався тактичний досвід, набутий Червоною Армією у війні з Фінляндією та в боях

проти японців на Халхін-Голі. Необхідно було також враховувати уроки дій німецько-фашистських загарбників проти ряду європейських держав. У січні 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило призначити Г. К. Жукова начальником Генерального штабу Червоної Армії. Тяжко було Георгію Костянтиновичу розлучатися з Україною, з людьми, з якими він встиг потоваришувати. Пізніше, згадуючи своє перебування тут, Г. К. Жуков напише: «Мені завжди подобалася Україна і чудовий стародавній Київ. Український народ виявив мені честь і довір'я, обравши депутатом Верховної Ради України і Верховної Ради СРСР. ЦК партії України енергійно допомагав військам округу в організації польових навчань і виховної роботи, у налагодженні побуту»¹.

1 лютого 1941 р. Г. К. Жуков заступив на посаду начальника Генерального штабу. Щоб керувати таким великим і складним організмом, необхідно було мати неабиякий досвід у розв'язанні важливих стратегічних питань, проблем будівництва і бойової підготовки збройних сил у цілому. Однак часу, щоб набути його, не вистачало. В Європі й на Далекому Сході вже палахкотіла війна. У тій складній обстановці керівництвом Наркомату оборони, в тому числі й Г. К. Жуковим, були допущені прорахунки, пов'язані, головним чином, з розгортанням військ і приведенням їх у бойову готовність. Згадуючи про події, що передували початку Великої Вітчизняної війни, Георгій Костянтинович зазначає, що не знімає із себе відповідальності за те, що, можливо, недосить переконливо обгрунтував перед Сталіним необхідність приведення армії у бойову готовність, оскільки, можливо, був для нього недосить авторитетним².

У роки Великої Вітчизняної війни найбільш повно виявилися військовий талант і полководницька майстерність Г. К. Жукова. Цьому значною мірою сприяли його особисті якості — ясний розум і твердий характер, блискуча пам'ять, завдяки якій він утримував у голові найдрібніші деталі оперативно-стратегічної обстановки, вміння спертися у своїх рішеннях і діях на колектив, прислухатися до розумних порад і водночас примусити підлеглих працювати з повною віддачею сил. Про його вимогливість на фронті ходили легенди. Однак треба неупереджено визнати, що суворість характеру Г. К. Жукова диктувалася його розумінням свого обов'язку перед Батьківщиною і народом.

Надзвичайні якості Г. К. Жукова виявилися уже в перші дні війни. Німецько-фашистські загарбники, користуючись несподіваністю свого нападу, швидко просувалися по всьому фронту в глиб Радянської країни. І лише на півдні, у районі Бродів і Дубно, де наступала танкова група під командуванням Клейста, 24 червня білці радянських механізованих корпусів завдали ворогові контрудару. Наступ противника припинився, кілька днів тривала одна з найбільших танкових битв початкового періоду війни. Ворог зазнав великих втрат і змушений був перекинути туди нові сили. В результаті — виграно дорогоцінний час, і до кінця червня танки Клейста не могли вийти на оперативний простір.

Той перший відчутний контрудар радянських військ був організований і проведений під безпосереднім керівництвом представника Ставки Головного Командування на Південно-Західному фронті генерала армії Г. К. Жукова, який прилетів з Москви. Однак у цілому обстановка на фронті складалася несприятливо для радянських військ. Та навіть у найважчі, критичні моменти Георгій Костянтинович не виявляв пригніченості чи розгубленості. Навпаки, він, як ніколи, був зібраним і цілеспрямованим. Правильно оцінюючи стратегічну обстановку, що склалася, Г. К. Жуков умів прогнозувати розвиток подій. Сміливість полководця поєднувалася в ньому з громадянською сміливістю. Він

¹ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — М., 1974. — Т. 1. — С. 211.

² Воен.-ист. журн. — 1966. — № 11. — С. 33—34.

ніколи не боявся вищестоящого начальства, людей, які мали більшу владу, ніж він сам.

Під Смоленськом Г. К. Жуков, очолюючи війська Резервного фронту, успішно керував наступальною операцією по розгрому ельнинського угруповання ворога. У вересні 1941 р., коли нависла пряма загроза захоплення противником Ленінграда, Державний Комітет Оборони призначив Георгія Костянтиновича командуючим військами Ленінградського фронту.

У тяжкі дні оборони Москви Г. К. Жукова було терміново відкликано з Ленінграда й з 11 жовтня 1941 р. він почав командувати військами Західного фронту. При цьому на нього було покладено відповідальність за оборону столиці на рубежах, що знаходилися на віддаленні 100—200 км на захід від неї. Рік по тому Г. К. Жуков як представник Ставки Верховного Головнокомандування разом з О. М. Василевським керував діями фронтів у Сталінградській битві. 18 січня 1943 р. Г. К. Жукову було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу.

Влітку сорок третього Г. К. Жуков — один з керівників битви на Курській дузі, яка поклала початок визволенню України. Вже сама його присутність на тій чи іншій ділянці фронту викликала радісне пожвавлення у військах. Солдати вірили, що кожна розпочата ним справа неодмінно має завершитися черговою перемогою.

Координуючи дії Воронежського (з 20 січня 1943 р.—1-го Українського) і Степового (2-го Українського) фронтів, Г. К. Жуков довів Курську епопею до епілогу — взяття Харкова. Далі шлях радянських військ пролягав до Дніпра.

20 вересня 1943 р. Г. К. Жуков доповідав Й. В. Сталіну про підготовку до форсування головної водної артерії України:

«Сьогодні з Ніколаєвим (Ватутіним) відпрацьовували заходи по якнайшвидшому захопленню переправ на р. Дніпро.

З цією метою від кожної армії сформовано передові загони у складі танкових частин, піхоти, посадженої на машини, артилерії.

Ці рухомі передові загони мають завдання, не втягуючись у бій з частинами противника, обходячи ар'єргарди, стрімко прориватися до переправ і старатися захопити мости й переправи...

Вважаю, що ці передові частини підйдуть до р. Дніпро 22—23 вересня»³.

Однак бойовий запал радянських військ був настільки високий, що вони випередили строк, названий Жуковим Сталіну, на цілу добу! Вже з 21—22 вересня по виході до Дніпра почалася переправа. Бійці, які форсували ріку, виявили щонайвищу наполегливість, хоробрість і мужність.

До кінця вересня, подолавши оборону ворога, радянські бійці форсували Дніпро на ділянці 750 км, від Лоева до Запоріжжя, й оволоділи рядом найважливіших плацдармів, з яких планувалося розвинути дальший наступ на захід.

З 3 по 13 листопада війська 1-го Українського фронту проводили Київську операцію, в результаті якої 6 листопада 1943 р. було визволено столицю Радянської України. Верховному Головнокомандуючому Георгій Костянтинович надіслав лаконічну телеграму: «...Завдання по оволодінню нашим прекрасним містом Києвом — столицею України військами 1-го Українського фронту виконане. Місто Київ повністю очищено від фашистських окупантів»⁴.

О 9-й годині ранку Г. К. Жуков разом з членами Військової ради фронту прибув до Києва, куди вже стікалися жителі, які ховалися від жорстокої розправи фашистів на його околицях. Вони обступили

³ Новое время.— 1985.— № 13.— С. 29.

⁴ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— Т. 2.— С. 203.

машини військових. «Більшість людей,— згадував Георгій Костянтинович,— виглядала вкрай виснажено. Та як світилися очі киян, які не в мрії, а наяву побачили своїх визволителів, рідних радянських воїнів. Багато хто плакав від радості, кожний хотів щось розповісти про давно наболіле, вистраждане»⁵.

Після визволення Києва війська 1-го Українського фронту, відкидаючи ворога все далі на захід, оволоділи Фастовом, Житомиром та рядом інших міст.

Взимку 1943—1944 рр. координовані Г. К. Жуковим війська 1-го й 2-го Українських фронтів розгорнули Корсунь-Шевченківську операцію. 17 лютого 1944 р. радянські війська ліквідували оточене в районі Корсунь-Шевченківського угруповання фашистських військ. А наступного дня 18 лютого Г. К. Жуков уже був у Москві й викладав Й. В. Сталіну свої міркування про розвиток наступу. Після їх обговорення у Ставці виник грандіозний задум: 1-й Український фронт прорветься на кілька сот кілометрів у передгір'я Карпат в районі Чернівців. Тоді всі угруповання ворога, що знаходяться далі на південь, у тому числі й в Румунії, позбавляються комунікацій на якнайкоротшій відстані. Постачати південну ділянку фронту їм довелося б далеким окружним шляхом через Угорщину. 2-й Український фронт мав рухатися в напрямку на Ясси. Верховний Головнокомандуючий наказав, не гаючи часу, розпочинати наступ. І знову Г. К. Жуков відправився координувати дії обох фронтів.

Після багатоденних нарад з М. Ф. Ватутіним та іншими воєначальниками штабу 1-го Українського фронту, здавалося, було враховано всі деталі майбутньої операції. Однак сталося непередбачене. 29 лютого 1944 р. командуєчий 1-м Українським фронтом М. Ф. Ватутін, об'їжджаючи війська, дістав тяжке поранення. Незважаючи на вжиті заходи, врятувати його не вдалося. 15 квітня М. Ф. Ватутін помер.

1 березня 1944 р. командуєчі арміями, начальники військ і служб тилу фронту одержали лаконічний наказ: «У зв'язку з пораненням Ніколаєва сього числа на основі вказівки Ставки Верховного Головнокомандування я вступив у тимчасове командування 1-м Українським фронтом. Жуков»⁶.

4 березня війська фронту розгорнули наступ в рамках затвердженої Ставкою стратегічної операції. Менш як за місяць вони дісталися Карпат. 30 березня було визволено Чернівці. Під час операції війська фронту, керовані Г. К. Жуковим, просунулися вперед на 350 км. Оборону противника було розбито вщент. Від Тернополя до Чернівців утворився величезний прорив. Щоб закрити його, гітлерівському командуванню довелося перекидати значні сили з інших фронтів — з Югославії, Франції, Данії та Німеччини.

22 квітня Г. К. Жукова знову відкликали до Москви, в Ставку для обговорення літньо-осінньої кампанії 1944 р. Тоді ж йому було вручено вищу полководницьку нагороду — орден «Перемога» за № 1. Через кілька днів Г. К. Жуков повернувся у війська.

На початку травня, коли визволення Криму підходило до завершення, Г. К. Жуков запропонував Верховному передати командування 1-м Українським фронтом І. С. Коневу, щоб без затримки почати в Ставці підготовку операції по визволенню Білорусії. За період командування 1-м Українським фронтом Георгій Костянтинович ще ближче познайомився з його керівними кадрами. У своїх спогадах він із задоволенням відзначав, що своєю високою оперативною і загальною культурою офіцери і генерали штабу фронту дуже допомагали командуванню в справі організації наступальних операцій. Добре працювали, на його думку, й офіцери тилу. В будь-яких, навіть найсклад-

⁵ Там же.— С. 203.

⁶ Новое время.— 1985.— № 16.— С. 24.

ніших умовах тил 1-го Українського фронту справлявся з усіма завданнями, і війська були вдячні невтомним тиловикам за їхнє піклування.

На завершальному етапі війни Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков командував військами 1-го Білоруського фронту, який разом з іншими фронтами здійснював Вісло-Одерську наступальну операцію. Потім Георгій Костянтинович брав участь у розгромі берлінського угруповання фашистських військ і у взятті Берліна. 8 травня 1945 р. в Карлхорсті Г. К. Жуков головував на історичній церемонії підписання акта про беззастережну капітуляцію фашистської Німеччини.

У повоєнні роки Г. К. Жуков займав керівні посади в Збройних Силах СРСР. Він віддавав усі свої знання, енергію і досвід справі їх дальшого зміцнення. Георгій Костянтинович брав активну участь у суспільно-політичному житті країни, був делегатом ряду партійних з'їздів, депутатом Верховної Ради СРСР багатьох скликань, неодноразово обирався до складу Центрального Комітету КПРС. Велике, складне, до краю напружене життя було за його плечима. Він міг оглянутися на нього із спокійною совістю людини, яка добре попрацювала.

Часто журналісти запитували Георгія Костянтиновича, де те джерело сил, які дали йому таку непохитну волю і натхнення. Відповідь його завжди була однозначною: це джерело — патріотизм, мужність, велич радянського народу, безсмертні ідеали ленінської партії, вірним сином якої до кінця свого життя залишався Г. К. Жуков. «Я завжди відчував, що потрібний людям, що постійно їм зобов'язаний,— писав він.— А це, якщо думати про сенс людського життя,— найголовніше. Моя доля — лише маленький приклад у спільній долі радянського народу»⁷. Життя і діяльність людини, яка відчувала таке злиття власної долі з долею всього народу, гідні наслідування.

О. В. БУЦЬКО (Київ)

⁷ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления.— Т. 2.— С. 447.

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ АМЕЛІН

(До 90-річчя з дня народження)

Михайло Петрович Амелін народився 4(16) грудня 1896 р. у с. Соломіна Курської губернії в сім'ї селянина-бід-

няка. Його освіта обмежилася першим класом сільської школи. Тринадцятирічним хлопчиком він був змушений податися до старшого брата у Донбас, де працював спочатку на заводі теслярем, потім на шахті — кріпильником і столяром. Там й відбулися його перші уроки пролетарської солідарності.

Справжній революційний гарт М. П. Амелін здобув в армії, куди його призвали у 1915 р. Потрапивши на Північно-Західний фронт, до 68-го Рязанського полку, він закінчив учбову команду і як унтер-офіцер був призначений командиром взводу саперів. За революційну діяльність, що полягала в антиурядовій, антивоєнній агітації серед солдатів, Михайло Петрович зазнав перших переслідувань. У 1916 р. він приєднався до анархістської групи і певний час вважав себе членом партії анархістів-федералістів. Рятуючись від переслідувань, М. П. Амелін з групою товаришів залишили полк. Невдовзі його затримали, заарештували й відправили в дисциплінарний батальйон, а потім — у штрафну роту. За вироком військово-польового суду йому загрожувала смертна кара. Це примусило його знову втекти з армії. Спочатку М. П. Амелін переховувався на Петровському заводі в Єнакієвому (Донбас), а потім виїхав на Урал. На Киштимському заводі разом з місцевими більшовиками він продовжував вести революційну пропаганду. Тут і застала його звістка про Лютневу революцію. Михайло Петрович взяв ак-

тивну участь у ліквідації на місцях царської влади, роззброєнні жан-дармів, поліцейських тощо. В травні 1917 р. М. Амелін за дорученням більшовицької організації м. Киштіма повернувся в армію, де проявив себе як полум'яний пропагандист ленінських ідей. Виступаючи на солдатських мітингах, він закликав до припинення братовбивчої війни, агітував за передачу влади Радам. Солдати місцевого гарнізону виявили йому високу довіру, обравши командиром роти. Під командуванням М. П. Амеліна вона відіграла значну роль у встановленні Радянської влади в Киштімі. Саме тоді, у жовтневі дні 1917 р., він став членом більшовицької партії.

На початку 1918 р. Михайло Петрович приїхав до Курська й вступив до червоногвардійського загону, незабаром розгорнутого в Курський революційний полк, що взяв активну участь у боях проти наступаючих німецько-австрійських військ.

У листопаді того ж року М. П. Амеліна направили на курси при Всеросійському бюро військових комісарів. Після їх закінчення, в січні 1919 р., він дістав призначення на Україну на посаду надзвичайного комісара по постачанню військ катеринославського напрямку Українського фронту, які вели бойові дії по розгрому збройних сил буржуазно-націоналістичної Директорії. З того часу М. П. Амелін назавжди зв'язав свою долю з Радянською Україною. В квітні 1919 р. у визволеній від білогвардійців та антантівських інтервентів Одесі він, як заступник голови військово-революційного трибуналу, організував боротьбу проти сил контрреволюції. Водночас М. П. Амелін, будучи особоуповноваженим реввійськради 3-ї Української радянської армії, докладав багато зусиль по зміцненню дисципліни у військових частинах, які нещодавно були партизанськими загонами.

Влітку 1919 р. Михайло Петрович, як комісар 30-го стрілецького полку, брав безпосередню участь у боях проти денікінців. У серпні того ж року він став начальником Бобринської бойової дільниці, був тяжко поранений у бою під станцією Райгород*. За особисту мужність його нагородили Почесною бойовою зброєю з написом «Непохитному захисникові пролетарської революції»¹. Ця характеристика М. П. Амеліна цілком відповідала його бойовій, революційній діяльності більшовика, командира і комісара Червоної Армії. Після одужання він як уповноважений Політуправління 13-ї армії брав активну участь у боях проти контрреволюції й відновленні Радянської влади у визволених від білогвардійців районах, організував надзвичайні органи влади — ревкоми, згодом сформував військовий комісаріат у Черкасах. У травні 1920 р. під час наступу військ буржуазно-поміщицької Польщі за дорученням реввійськради армії він керував евакуацією військового майна з Києва в Полтаву.

В липні 1920 р. М. П. Амеліна направили на 29-і Полтавські піхотні курси комскладу. Однак події на фронті весь час відривали його від навчання. Як комісар курсантського загону він воював проти куркульських банд, а згодом як політрук роти й комісар батальйону зведеної курсантської дивізії брав участь у бойових діях проти врангелівців і махновців. Як справжній боєць партії М. П. Амелін від наполегливу масово-політичну роботу серед населення, допомагав робітникам і селянам відновлювати розгромлені бандами Махна місцеві органи Радянської влади.

Лише в травні 1921 р. повернувся М. П. Амелін до Полтави, на цей раз уже не курсантом, а помічником комісара 14-х Полтавських піхотних курсів. У січні 1922 р. його направили на навчання в Московську вищу військово-педагогічну школу. Після її закінчення, у вересні 1923 р., М. П. Амеліна призначили військовим комісаром Київської пі-

* Нині Кам'янський район Черкаської області.

¹ Комуніст.— 1934.— 16 квіт.

хотної школи командного складу. На цьому посту він працював п'ять років. За той час школа підготувала багато висококваліфікованих командних кадрів, насамперед, з числа робітничо-селянської молоді. Велика заслуга в цьому належала комісару М. П. Амеліну, який, за характеристикою командуючого військами Українського військового округу, відомого воєначальника громадянської війни Й. Е. Якіра, «своїм умілим підходом до мас у процесі роботи заслужив величезний авторитет і повагу як з боку курсантів, так і з боку командного складу школи»².

За рекомендацією Й. Е. Якіра в грудні 1928 р. Михайла Петровича призначили помічником командира 14-го стрілецького корпусу, яким командував І. Н. Дубовий. Наприкінці 1929 р. М. П. Амелін знову їде на навчання — на курси вдосконалення вищого командного складу. В січні 1931 р. він одержав призначення на посаду заступника начальника політуправління Українського військового округу (УВО). В 1932 р. — в день п'ятнадцятиріччя Червоної Армії — М. П. Амеліна нагородили орденом Червоного Прапора.

З утворенням в 1935 р. Київського військового округу (КВО) М. П. Амеліна призначили начальником політуправління та членом Реввійськради КВО. На цій посаді він працював до останніх днів свого життя. В листопаді 1935 р. із запровадженням нових військових звань йому було присвоєно звання армійського комісара 2-го рангу.

Понад шість років працював М. П. Амелін на одній з найвідповідальніших ділянок роботи в Червоній Армії. Його діяльність у той час була надзвичайно багатогранною. Прикордонний Український (а згодом Київський) військовий округ був одним з найбільших у країні. В 1937 р. за технічною оснащеністю військ він займав перше місце у РСЧА³.

Пліч-о-пліч з Й. Е. Якіром і його заступником І. Н. Дубовим М. П. Амелін багато працював над підвищенням бойової й політичної підготовки військ округу, зокрема, брав безпосередню участь у формуванні мотомеханізованих частин. За успішне проведення у вересні 1935 р. військами Київського округу маневрів М. П. Амелін разом з Й. Е. Якіром, І. Н. Дубовим та іншими їх керівниками одержав подяку Наркомату оборони СРСР. Високо оцінило командування Червоної Армії й організацію партійно-політичної роботи, якою керував М. П. Амелін під час окружних тактичних маневрів у вересні 1936 р.⁴

Невтомна діяльність Михайла Петровича по керівництву політичними органами й партійними організаціями частин і з'єднань, по налагодженню масово-політичної роботи давала відчутні наслідки. Комуністи та комсомольці першими освоювали нову техніку, демонстрували зразки бойової й політичної підготовки. В одному з наказів командуючого округом Й. Е. Якіра відзначалося, що політапарат, партійні й комсомольські організації надавали командирам конкретну допомогу в справі підвищення бойової підготовки військових частин.

Завдяки наполегливій роботі політуправління округу, очолюваного М. П. Амеліним, зростав партійно-комсомольський прошарок серед особового складу. В 1935 р. комуністи й комсомольці становили 44,5% загальної кількості червоноармійців і командирів. Значну увагу приділяло політуправління підвищенню ідейно-теоретичного рівня військовослужбовців. Якщо у 1931 р. в окрузі діяли 3 комуністичні вузи й 1040 партійних шкіл, то в 1935 р. — 4 комвузи, 45 шкіл пропагандистів та 2700 партійно-комсомольських шкіл⁵.

² Военно-исторический журнал. — 1964. — № 7. — С. 118.

³ Краснознаменный Киевский: Очерки истории Киевского военного округа (1919—1979). — Киев, 1979. — С. 83—86 (далі — Краснознаменный Киевский...).

⁴ Там же. — С. 93, 95, 96.

⁵ Красная Армия. — 1935. — 26 фев.

Начальник політуправління округу М. П. Амелін займався й питаннями організації оборонно-масової роботи серед населення⁶, піклувався про своєчасне й високоякісне здійснення військово-будівельних робіт.

Великого значення надавав М. П. Амелін роботі серед жінок та молоді. В грудні 1936 р. він виступив на нараді дружин командного складу Київського військового округу з доповіддю «Радянська жінка — вірна патріотка своєї соціалістичної Батьківщини», яка вийшла згодом окремою брошурою. Його перу належить й видана в тому ж році книга «Комсомол — школа комуністичного виховання». Він не раз відвідував піонерські табори, виступав перед школярами.

М. П. Амелін користувався великим авторитетом серед бійців і командирів. На XI та XII з'їздах КП(б) України Михайла Петровича обирали членом ЦК, а у 1934 р. — членом Оргбюро ЦК КП(б) України. Він був членом ВУЦВК з 1931 р.

На всіх постах М. П. Амелін залишався справжнім комуністом-ленінцем, людиною, відданою Радянській Батьківщині.

В. С. ЛЕВІН (Київ)

⁶ Краснознаменный Киевский... — С. 111.

ШЛЯХОМ БРАТЕРСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

М. И. Дмитриева.

*Сотрудничество Молдавской ССР
с союзными республиками
в народном образовании и науке
(1961—1975).*

Кишинев: Штиинца, 1984.— 167 с.

Одним з важливих факторів, що сприяють здійсненню головного напрямку економічної стратегії партії на сучасному етапі — прискоренню науково-технічного прогресу, є співробітництво народів СРСР в галузі науки, народної освіти. Нині це співробітництво являє собою складну систему загальносоюзних, міжреспубліканських та регіональних взаємозв'язків. Вивчення і використання нагромадженого досвіду творчої співдружності братніх республік у даній сфері сприяє успішному розв'язанню завдань інтенсифікації народного господарства, підвищення його ефективності.

В цьому зв'язку заслуговує на увагу рецензована праця М. І. Дмитрієвої. В ній на основі широкого використання документів і матеріалів центральних партійних, державних, а також відомчих архівів, головним чином Молдавської РСР, частина з яких введена в науковий обіг уперше, висвітлено розвиток та вдосконалення системи міжреспубліканських творчих контактів учених і працівників народної освіти, на прикладі Молдавії розглянуто напрями, форми й значення їх співробітництва із своїми колегами в інших союзних республіках у 1961—1975 рр.

В книзі ґрунтовно охарактеризовано умови і фактори, що об'єктивно сприяли поглибленню співробітництва народів СРСР в усіх сферах соціально-економічного життя країни. Особлива увага приділена розкриттю керівної ролі КПРС у формуванні і здійсненні державного курсу в галузі освіти, науки і техніки в інтересах соціалістичного суспільства, її ленінської національної політики, спрямованої на зміцнення дружби та інтернаціональної єдності радянських народів.

Інтенсивне міжреспубліканське наукове співробітництво закономірно веде до прискореного розвитку всієї радянської науки, до примноження її потенціалу, який безпосередньо пов'язаний з розвитком народної освіти. Тому цілком правомірно автор насамперед показує зв'язки між колективами загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів Молдавської РСР із своїми колегами, що живуть і працюють в різних куточках нашої багатонаціональної Батьківщини. Автор акцентує увагу на використанні в МРСР досвіду

вчителів і вчених-педагогів РРФСР, УРСР, БРСР та інших радянських республік у розробці нових навчальних програм, підготовці підручників і наочних посібників, у впровадженні передових форм і методів навчання й виховання. Все це сприяло підвищенню успішності учнів, збагатило арсенал форм виховної роботи. На жаль, автор обмежилася дослідженням зв'язків і співробітництва з колегами в інших радянських республіках педагогічних та учнівських колективів переважно міських шкіл МРСР, хоч, як вона пише, близько 70% учнів загальноосвітніх шкіл Молдавії проживали в сільській місцевості (с. 17).

Плідним було співробітництво і в підготовці кадрів кваліфікованих робітників. У результаті вмілого поєднання запозиченого в братніх республіках досвіду з власною практикою в Молдавії склалася струнка система професійно-технічної освіти.

В процесі дальшого вдосконалення роботи вищої та середньої спеціальної школи, поліпшення підготовки й використання спеціалістів, підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання основ наук дістали розвиток традиційні та з'явилися нові ефективні форми співробітництва Молдавської РСР з союзними республіками. Автор підкреслює, що це співробітництво мало в основному характер допомоги, що її подавали Молдавії навчальні заклади братніх республік у підготовці кадрів народної інтелігенції. Практикувалося також направлення молоді з МРСР на підготовчі курси вузів РРФСР і УРСР; переведення студентів молдавських вузів для продовження освіти на 4-й і 5-й курси провідних вузів країни, насамперед з дефіцитних спеціальностей; читання відомими вченими курсів лекцій у навчальних закладах Молдавії; направлення молодих спеціалістів з інших регіонів СРСР на роботу в республіку тощо. Все це давало можливість забезпечити її народне господарство висококваліфікованими кадрами.

Значна увага в праці приділена розкриттю ролі, що її відіграє в міжреспубліканських зв'язках профтехучилищ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів виробнича та переддипломна практика учнів і студентів Молдавії на передових заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах, наукових установах країни. Під час практики, справедливо зазначає автор, майбутні робітники і спеціалісти не тільки набували необхідних трудових навичок, а й виховувалися на славних традиціях багатонаціональних виробничих колективів. У свою чергу, здобутки Молдавської РСР в галузі освіти і науки швидко ставали загальносоюзним надбанням. Так, у досліджуваній автором період там виникла й утвердилася нова форма підготовки спеціалістів середньої ланки для сільського господарства — радгоспи-технікуми агро-

промислового типу. Досвід організації навчально-виховного процесу, методика виробничого навчання в цих закладах дістали загальне визнання і поширення в усіх союзних республіках.

Важливе місце в книзі відведено висвітленню міжреспубліканських наукових зв'язків як фактора інтернаціоналізації радянського суспільства, прискорення науково-технічного прогресу. На думку автора, становлення й розвиток наукового співробітництва Молдавії з братніми радянськими республіками пройшли три етапи. Перший з них збігається з періодом побудови основ соціалізму в СРСР, другий охоплює 1940 — першу половину 60-х років, третій почався з середини 60-х років і триває й досі (с. 53—54). Полемізуючи з окремими істориками Молдавії, М. І. Дмитрієва переконливо аргументує запропоновану періодизацію і дає характеристику кожного етапу, розкриває вплив міжреспубліканського наукового співробітництва на вдосконалення системи організації науки в республіці, на зростання кількості і якості національних наукових кадрів. При цьому вона цілком справедливо підкреслює, що істотною особливістю першого етапу наукового співробітництва, коли Молдавія на правах автономної республіки входила до складу УРСР, була величезна допомога їй з боку України і Російської Федерації в становленні й розвитку науки.

Досить повно показано в праці організації і становлення Академії наук Молдавської РСР, що стало важливим результатом соціалістичних перетворень в економіці й культурі республіки, допомоги братніх народів СРСР. Зокрема, автор вдало використала документи, архівні матеріали, які свідчать про великий вклад АН СРСР у розвиток науки в Молдавії, у підготовку з цією метою необхідних кадрів та створення в республіці академічних установ, у визначенні головних напрямів досліджень в галузі фізики, автоматки, кристалографії тощо.

У книзі розкрито найпоширеніші форми наукового співробітництва Молдавської РСР з союзними республіками. Це, зокрема, координація науково-дослідних робіт, спільна розробка окремих тем, обмін інформацією, досвідом роботи, укладення договорів про творчу співдружність між спорідненими науковими установами. Багато уваги приділено також значенню в цій важливій справі всесоюзних, міжреспубліканських і регіональних наукових з'їздів, конференцій та інших форумів.

Належне місце в рецензованій праці відведено характеристиці багатогранних контактів учених МРСР з науковими колективами братніх республік у галузі суспільних наук. Автор показує, що зростання наукового потенціалу республіки, посилення обміну досягненнями і кооперації у здійсненні важливих розробок дало можливість ученим-суспільствознавцям Молдавії створити значні узагальнюючі праці з історії, етнографії, мовознавства та літературознавства, взяти участь у написанні фундаментальних багатотомних загальносоюзних праць з історії КІРС, Радянської держави, культури народів СРСР. Певну ува-

гу в книзі приділено висвітленню розвитку творчих контактів істориків та археологів Академії наук МРСР із своїми колегами з АН СРСР, АН УРСР і АН БРСР в розробці регіональної проблеми «Історичні зв'язки і дружба російського, українського, білоруського та молдавського народів у братерському союзі народів СРСР».

Основні напрями й форми співробітництва МРСР з союзними республіками в галузі природничих і технічних наук розглядаються в нерозривному зв'язку з розв'язанням ключових народногосподарських проблем, що стояли перед Молдавською РСР і всім Південно-Західним регіоном країни в 60-ті роки. Такий підхід дав автору змогу досить повно висвітлити величезну роботу вчених академії наук МРСР, УРСР і БРСР, спрямовану на створення нових та вдосконалення існуючих технологій, швидше впровадження результатів наукових досліджень у промислові і сільськогосподарське виробництво, розробку рекомендацій з раціонального використання ресурсів. Особливо плідним було співробітництво в галузі природничих наук. Учені Молдавської РСР внесли в нього значний вклад.

Співробітництво вчених союзних республік справило вплив на розвиток у МРСР ряду оригінальних наукових шкіл, зокрема в галузі агробіології, гідробіології, генетики, ботаніки, ембріології, фізики твердого тіла, фізики і хімії напівпровідників, алгебри та ін. Досягнення вчених МРСР дістали широке визнання наукової громадськості країни і впроваджувалися в народне господарство багатьох республік.

Певна річ, монографія М. І. Дмитрієвої не охоплює всього комплексу проблем розвитку співробітництва Молдавської РСР з союзними республіками в народній освіті й науці, та автор і не ставила перед собою такого завдання. Однак деяким питанням, порушеним у книзі, на наш погляд, слід було б приділити більше уваги. Так, розповідаючи про вивчення та використання кращого досвіду викладання в школах республіки російської мови, авторіві варто було б розкрити роль цієї мови як одного з важливих факторів, що сприяє дальшому зміцненню і розширенню співробітництва народів СРСР в усіх сферах економічного, політичного й культурного життя країни, у зближенні соціалістичних націй і народностей. Значно ширшого висвітлення в праці потребувало й співробітництво МРСР з союзними республіками у створенні матеріально-технічної бази народної освіти і науки. Слід було б повніше показати розвиток творчих зв'язків між представниками різних галузей знань, а також ефективність співробітництва вчених навчальних закладів МРСР з установами і вузами братніх республік у вивченні актуальних проблем природничих, технічних і суспільних наук. Безумовно, праця значно виграє б, коли б досить значний статистичний матеріал, використаний автором, був краще систематизований і узагальнений. Це дало б можливість читачеві чіткіше простежити результативність співробітництва МРСР з іншими радянськими республіками, особливо в підготовці кадрів.

В цілому ж рецензована праця виконана із знанням досліджуваної проблеми. Вона становить певний вклад в розробку

міжнаціональних відносин у соціалістичному суспільстві.

Г. С. БРЕГА (Київ)

ЛИТОПИС ВСЕНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ПРОТИ ЗАГАРБНИКІВ

*Народная война
в тылу фашистских оккупантов
на Украине, 1941—1944:
В двух книгах.*

*Книга первая: Борьба в подполье.— 399 с.**

*Книга вторая: Партизанская
борьба.— 431 с.***

Киев: Наук. думка.— 1985.

Історія всенародної боротьби в тилу німецько-фашистських загарбників не втрачає своєї актуальності. Нині її наукова розробка відіграє важливу роль у військово-патріотичному вихованні молоді, допомагає викриттю буржуазних фальсифікацій минулої війни, творчо використовується прогресивною громадськістю країни, які борються за своє національне визволення і соціальну справедливість. Героїка народної боротьби проти іноземних поневолювачів викликає неослабний інтерес не тільки з боку дослідників, а й широких кіл читачів, про що свідчить, зокрема, великий попит на численні видання, присвячені цій темі.

Протягом тривалого часу в радянській історіографії майже не було узагальнюючих праць з даної проблеми. Це пояснювалося, по-перше, її складністю, а по-друге, розпорошеністю документальної бази, недосконалою систематизацією відповідних архівних матеріалів. Тому боротьба радянських людей у тилу фашистських окупантів висвітлювалася переважно по окремих регіонах або основних напрямках і формах її прояву. Багато аспектів теми порушувалося лише в загальних рисах в узагальнюючих монографіях з історії Великої Вітчизняної війни. Деякі ж питання, в тому числі зрив населенням економічних, політичних, воєнних та інших заходів окупантів, були зовсім не розкриті, а діяльність підпільників штучно зводилася в основному до організаторської і керівної ролі партійного підпілля. Вихід у світ багатьох історичних досліджень і значної мемуарної літератури дали можливість розпочати створення узагальнюючих праць про боротьбу трудящих окупованих територій проти фашистських загарбників. Особливо цінними в цьому

відношенні є тритомна колективна праця «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.», а також серія монографій і документальних збірок, підготовлених московськими і київськими істориками.

Створенню рецензованої фундаментальної праці сприяло видання ряду книг, присвячених окремим складовим частинам всенародної боротьби в тилу ворога, а саме: саботажу економічних заходів окупантів, партизанським краям і зонам, партизанській розвідці, взаємодії народних месників з регулярними частинами Червоної Армії, бойовій діяльності підпільників, умовам життя і боротьби радянських людей у ворожому тилу, боротьбі проти вигнання радянських людей на каторгу до «рейху», порушенню залізничних комунікацій фашистських військ тощо.

Книг, подібних до рецензованої праці, в Радянському Союзі випущено ще мало. Серед них слід назвати «Народную войну в тылу врага» (на матеріалах Калінінської області), тритомну «Всенародную борьбу в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны», «Войну народную» (нариси з історії боротьби на окупованій території Смоленщини). Безумовно, ці праці, в тому числі рецензовані нами двотомник, не рівнозначні за своєю науковою цінністю, обсягом розглядуваних проблем та ін., як це неправильно, на нашу думку, твердить В. І. Куликов¹.

Автори двотомної праці, історики Радянської України ставили своєю метою спеціально розглянути: по-перше, діяльність партійного, загалом антифашистського підпілля; по-друге, розвиток партизанського руху на окупованій фашистами території УРСР. Відповідно до цього перша і друга книги рецензованої дослідження відрізняються одна від одної. У першій — «Боротьба в підпіллі» — розглядається організаторська і керівна робота парторганізацій, політичне і соціально-економічне становище населення України в умовах фашистської окупації, боротьба за зрив грабіжницьких планів гітлерівців, бойова діяльність комуністичного підпілля. Тут доцільно згадати, що без будь-яких підстав, навіть належним чином не проаналізувавши факти, В. І. Куликов протиставляє білоруське підпілля українському, заявляючи, що «партійні комітети різного рівня — від райкомів до обкомів — у Білорусії діяли в основному на базі партизанських загонів, тобто в лісах, а на Україні — в підпіллі, в містах та інших великих населених пунктах, де були фашистські гарнізони»².

* Автори книги: В. М. Нем'ятій, Д. П. Григорович, В. О. Замлинський, М. В. Коваль, В. І. Кучер, П. Т. Тронько.

** Автори книги: Ю. В. Бабко, Д. П. Григорович, І. Я. Жученко, А. М. Зеніна, Ю. І. Зінченко, А. В. Кентій, В. І. Клоков, М. В. Коваль, В. І. Кучер.

¹ Вопросы истории КПСС. — 1986. — № 4. — С. 126—132.

² Там же. — С. 132.

Автори першої книги переконливо показали, що підпільники України діяли скрізь, а їх керівні органи залежно від конкретних умов перебували або в населених пунктах, або в партизанських загонах. Це ж саме характерне й для Білорусії. Водночас специфіка умов боротьби на окупованій території України показана в рецензованій праці недостатньо не тільки порівняно з іншими республіками, а й в різних регіонах УРСР.

Матеріал першої книги рецензованої монографії в основному взятий з тритомника «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.» і раніше виданих праць її авторів, хоч у вступі вказується, що вона написана на основі «фактичного матеріалу, який багато в чому вводить до наукового обігу вперше» (с. 23).

У другій книзі — «Партизанська боротьба» — на багатому фактичному матеріалі чітко показано організаційно-політичне зміцнення сил народних месників, централізацію керівництва партизанським рухом, умови життя і боротьби партизанів, дезорганізацію комунікацій ворожих військ, рейди партизанських формувань, партизанську розвідку, партизанські краї і зони, бойову взаємодію загонів народних месників з частинами Червоної Армії тощо.

Щодо використання оригінального матеріалу, а також нових узагальнень і висновків друга книга суттєво відрізняється від першої. Автори другої книги у вступі відверто зазначили, що в «основу були покладені раніше опубліковані дослідження радянських учених» (с. 9). Безумовно, серйозний дослідник обов'язково повинен враховувати досягнення своїх попередників і йти далі. Коли ж йдеться про «новий матеріал», то слід мати на увазі не тільки (і не стільки) невідомі раніше факти, а саме нові наукові узагальнення і глибокі висновки. Наявність їх і є істотною відмінністю другої книги. Крім того, її авторам удалося більш доказово і чітко виділити керівну і організаторську роль партії в процесі розгортання різних форм народної боротьби. На наш погляд, у першій книзі недоцільно було вмішувати матеріал про створення партизанських загонів і диверсійних груп (§3 першого розділу), оскільки він, по суті, повторюється у другій книзі. Натомість потрібно було детальніше розповісти про керівництво підпільних організацій народною боротьбою, виділити їх головні завдання щодо добору і розстановки кадрів, контролю за діяльністю бойових формувань, а весь матеріал про створення партизанських загонів і груп зосередити у другій книзі.

Досить ґрунтовно висвітлена в праці і така важлива форма боротьби неозброєного населення республіки, як протидія здійсненню грабінницьких планів окупантів. Однак, зосередивши увагу на саботажі на вже введених у дію підприємствах, автори відповідного розділу не показали діяльність підпільників, партизанських загонів і з'єднань, спрямовану на затримку відбудови інших заводів і фабрик.

Безперечною заслугою авторів першої книги є чітка постановка питання про окупаційний режим не тільки у плані висвітлення його суті, а й у новому аспекті — акцентуванні на складності умов, в яких доводилося вести боротьбу партизанам і підпільникам. Цим самим підкреслюється значимість кожного здійсненого ними диверсійного акту. Проте цікаво було б у даному розділі зробити порівняльний аналіз умов, в яких боролося проти загарбників населення СРСР і країн Європи.

Організаторська і керівна роль партії у першій книзі розкрита загалом досить детально. Читачі дізнаються про розробку ВКП(б) програми боротьби в тилу ворога, діяльність парторганізацій по формуванню партійного і комсомольського підпілля, про вдосконалення керівництва всенародною боротьбою, а також конкретну роботу комуністів у тилу ворога — викриття загарбницьких планів окупантів, посилення патріотичного виховання населення, форми і методи агітаційної діяльності партійного підпілля.

Цілком закономірним є виділення в першій книзі матеріалу про бойову і диверсійну діяльність підпільників. Для специфічних умов України, більша частина території якої — густо населені райони, де зосереджувалися охоронні й каральні сили окупантів, або малолісисти і степові простори, де дії партизанських загонів мали епізодичний характер (у період їх рейдів), основною формою збройної боротьби проти загарбників були бойові і диверсійні дії ретельно замаскованих підпільних груп і стихійна боротьба неозброєного населення. Цей розділ однаковою мірою можна віднести як до діяльності в умовах підпілля, так і до партизанської боротьби, якій присвячена друга книга.

В другій книзі вперше узагальнено таке раніше не порушуване питання, як умови життя і боротьби партизанів. Яскраво і образно відображені їх побут, медичне і санітарне обслуговування, суспільно-політичне і культурне життя. Це спростовує облудні твердження буржуазних фальсифікаторів, підкреслює винятково високу дисципліну й організованість партизанів, їх міцні зв'язки з населенням.

Автори слушно приділили значну увагу диверсійній діяльності партизанів на залізничних комунікаціях ворога. Лейтмотивом до розділу є висловлювання легендарного партизана Вітчизняної війни 1812 р. Дениса Давидова: «Партизанська війна... обіймає і пересікає всю протяжність шляхів, від тилу супротивної армії до того простору землі, який визначений на поставлення її військами, харчами і зарядами, через що, перепиняючи течію джерела її сил та існування, вона завдає їй ударів своєю армією знесиленою, голодною, обеззброєною і позбавленою рятівних уз підпорядкованості. Ось партизанська війна в повному смислі слова» (с. 173). На відміну від інших розділів тут показано труднощі, які доводилося долати партизанам у процесі здійснення цієї важливої форми боротьби. На жаль, у розділі немає навіть згадки про «рельсову війну», в якій

у трох видозмінених формі брали активну участь партизани і підпільники України.

На відміну від своїх попередників автори монографії зробили спробу класифікувати рейди партизанських загонів і з'єднань залежно від поставлених перед ними завдань і умов, які вони викликали. Безумовно, в перший період війни переважали вимушені рейди, а після Сталінградської битви — цілеспрямовані рейди великих партизанських сил, зумовлені конкретними завданнями і матеріальними можливостями.

В узагальнюючому плані у другій книзі розглядається питання про партизанську розвідку. Авторі показали структуру і функції розвідувальних органів партизанських загонів і з'єднань та їх діяльність в інтересах Червоної Армії. Слід було б детальніше спинитися на розвідці, яку вони проводили у власних інтересах, оскільки від цього залежав не тільки її успіх, а й саме існування народних месників. Питання про розвідувальну діяльність в інтересах радянського командування правомірніше було б висвітлити в розділі про взаємодію партизанів з частинами Червоної Армії, де розповідається тільки про бойові дії народних месників у прифронтовій смузі. На жаль, як і у раніше виданих працях, в рецензованій монографії не внесено ясності у з'ясування функцій ДКО, Центрального, республіканських, обласних і фронтових штабів партизанського руху.

В другій книзі «Партизанська боротьба» повторюється ряд питань, які викладені в першій книзі. Цей недолік у цілому притаманний рецензованій праці. Кілька разів повторюються сюжети про створення партійних і комсомольських організацій в загонах, про їх комісарів, про організаційно-партійну і політико-виховну роботу. Особливо багато повторень з першою книгою в розділі про централізацію керівництва партизанським рухом. Безумовно, при висвітленні такої важливої теми, як народна боротьба в тилу ворога, організаторська і керівна роль партії у ній, зовсім уникнути повторів неможливо, хоча потрібно до цього прагнути.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовані книги, вкажемо на недоліки, яких можна було б уникнути за умови широкого попереднього обговорення їх змісту спеціалістами з історії Великої Вітчизняної війни. Ось деякі з них.

У передмові до першої книги замість історіографічного огляду фактично дається лише коротка анотація літератури. У ній навіть не згадується багато узагальнюючих праць з історії війни. Це не дало

можливості авторам виділити ті моменти питання, у висвітленні яких вони пішли далі своїх попередників. До того ж відсутність посилань на джерела та раніше опубліковані праці, з яких взяті факти, значно знижує наукову цінність книг і не дає змоги читачам з'ясувати конкретний вклад їх авторів у висвітлення теми.

В ряді випадків автори обіцяють розкрити певні проблеми або питання, однак надалі згадують про них лише побіжно (кн. 1, с. 19, 23, 24, 202; кн. 2, с. 10).

У такій узагальнюючій праці, як рецензована, мало бути обгрунтоване визначення загальної кількості партизанів на Україні. Свого часу журнал «Вопросы истории КПСС» звертав на це увагу. Порушувалося дане питання і на засіданні об'єднаної наукової ради Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у грудні 1973 р. Однак в рецензованих книгах такого обгрунтування не знаходимо.

На с. 118 першої книги зазначається, що загарбники при проведенні окупаційної політики переслідували одну з головних цілей — «повсюдне руйнування продуктивних сил». Проте таку мету вони ставили вже в період втечі з радянської території.

На с. 398 другої книги міститься твердження про те, що «фашисти намагалися розколоти союз робітничого класу, колгоспного селянства і радянської інтелігенції». Це визначення нечітке, оскільки у Конституції СРСР 1936 р. говорилося про «союз робітників і селян».

Немає чіткої межі між поняттями «створено» і «діяло» певне число партизанів або підпільників, що вносить плутанину у висвітлення загальної картини їх діяльності, оскільки з ряду причин деякі загони, групи, підпільні організації не вели бойових дій (с. 50—55, 60, 76, 84 та ін. першої книги).

В обох книгах є багато друкарських помилок, редакційних огріхів. Безумовно, наявність недоліків певною мірою применшує результати здійсненої авторами великої роботи. До того ж книги вийшли під грифом провідних наукових установ України, в зв'язку з чим наявні в них помилки і недоречності можуть «перекочувати» в інші праці.

Отже, на наш погляд, слід перевидати рецензований двотомник у доопрацьованому вигляді, де було б усунуто наявні недоліки, і таким чином повніше й ґрунтовніше задовольнити запити численних читачів, які цікавляться даною проблематикою.

А. Ф. ЮДЕНКОВ (Москва)

ІДЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ

В 1941—1945 рр.

А. П. Прядко.

*Политическое воспитание рабочего класса
в годы Великой Отечественной войны.*

Харьков: Изд-во при Харьков. ун-те
изд. об-ня «Вища школа», 1986.— 166 с.

Історичний досвід Комуністичної партії у політичному вихованні робітничого класу, в удосконаленні форм і методів керівництва його системою, зокрема у роки Великої Вітчизняної війни, має велике наукове, політичне й практичне значення. Він є для комуністів, усіх трудящих неозціненним здобутком, особливо у військово-патріотичному вихованні молоді, і водночас надійною зброєю в боротьбі проти буржуазних та ревізійністських фальсифікацій історії Країни Рад.

У світлі сказаного звертає на себе увагу книга А. П. Прядка «Политическое воспитание рабочего класса в годы Великой Отечественной войны». Актуальність її зумовлюється необхідністю посилення наступального характеру пропаганди й контрпропаганди, роз'яснення масам внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави, виховання у них політичної пильності, гострого класового чуття.

За своїм характером рецензована праця є конкретно-історичною. Водночас виклад фактів і подій у ній органічно поєднується з теоретичними узагальненнями, розкриттям закономірностей і специфіки ідейно-політичної діяльності партії в 1941—1945 рр., а також у окремі періоди боротьби проти фашизму. Книга пройнята духом комуністичної партійності. В ній показано роль Центрального Комітету КПРС, лінзових партійних ланок, окремих державних діячів у політичному вихованні мас, розв'язано важливі конкретно-історичні питання. Це допомагає глибшому осягненню й осмисленню складних процесів, що відбувалися в усіх сферах життя радянського суспільства в умовах війни.

У монографії дається марксистсько-ленінське трактування співвідношення національного й інтернаціонального в духовному житті народів, відзначається зростання ролі духовного фактора у творчій діяльності трудящих. Звертається увага на розвиток духовної сфери в органічній взаємодії її наукового, морально-політичного й художнього компонентів.

А. П. Прядко висвітлює різнобічну політико-виховну діяльність Комуністичної партії серед робітничого класу в період війни, розкриває форми й методи ідеологічного впливу на маси, дає соціальний портрет робітника, аналізує розвиток трудової і суспільно-політичної активності робітничих мас. Будучи багатоплановою, книга водночас являє собою єдине ціле, оскільки вся вона спрямована на досягнення однієї мети — дослідження конкретно-історичних питань мобілізації духовних і фізичних сил народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників.

Розглядувана проблема досліджується давно. Однак, як справедливо зазначає автор у передмові до книги, на поглиблене висвітлення заслуговує ще багато питань, зокрема, багатогранна діяльність КПРС і Радянського уряду по вихованню нових кадрів в умовах війни, ідейно-політична робота партії у трудових колективах, з різними групами й галузевими загонами робітничого класу в глибокому тилу, у прифронтових і визволених районах, авангардна роль робітників-комуністів і ветеранів у підготовці молодого змїни, боротьба за підвищення продуктивності праці й зміцнення трудової дисципліни.

А. П. Прядко зробив спробу висвітлити один з найважливіших аспектів діяльності партії в період боротьби проти фашизму — політичне виховання робітничого класу, мобілізацію його зусиль на всебічну допомогу фронту. З цією метою залучено документи центральних і ряду місцевих архівів, а також матеріали Партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Враховуючи ту обставину, що в республіках Прибалтики, західних областях України, Білорусії та у Молдавії робітничий клас був нечисленим, ідейно-виховну роботу в цих регіонах автор розглянув лише у загальних рисах. Особливу увагу приділено парторганізаціям і трудовим колективам підприємств великих промислових центрів РРФСР і України.

Безсумнівною досягненням автора є аналіз впливу ідейно-політичної діяльності КПРС на підвищення трудової і суспільно-політичної активності робітників, виховання робітничого класу як провідної сили суспільного розвитку. Автор приділив увагу й виховній роботі серед юної змїни робітничого класу — учнів РУ та ФЗН, яку проводили парторганізації навчальних закладів та базових підприємств, підкреслив піклування про кадри вихователів та майстрів виробничого навчання.

Відомо, що Комуністична партія надавала великого значення політико-виховній роботі серед трудівників села. Автор рецензованої праці порушив таке малодосліджене питання, як допомога робітничого класу в ідейно-політичному вихованні колгоспного селянства.

Для повнішого висвітлення різноманітних аспектів ідейно-політичної діяльності КПРС серед трудящих А. П. Прядко визнав за необхідне розглянути заходи партії по формуванню робітничого класу у воєнний період, відтворив його соціальний портрет, простежив кількісні та якісні зміни в його складі, зумовлені новою обстановкою.

У монографії показано самовіддану працю робітничого класу в тилу. Багато місця в ній відведено трудовим звершенням молоді. Названо патріотичні рухи на подання допомоги фронту, простежується про ініціаторів важливих починаючи воєнних років. Комуністична партія, піднімаючи робітників на розв'язання найскладніших завдань воєнного часу, широко спиралася на багаторічний досвід соціалістичного змаган-

ня — ефективний метод мобілізації трудової і політичної активності робітничого класу. Дано характеристику руху двох- і трохсотенників, тисячників, багатостатників, комсомольсько-молодіжних фронтових бригад. Автор підкреслює, що такого злету трудового героїзму доти ще не було в історії країни. Статистичні дані про зростання кількості учасників змагання підтверджують висновки дослідника.

В книзі наводяться численні факти героїчної праці будівельників, шахтарів, металургів, машинобудівників. Цифрові дані про виробництво найважливіших видів промислової продукції у роки війни згруповані в таблиці (с. 104). У напруженій праці в ім'я перемоги радянський робітничий клас виявив безприкладну мужність і невичерпну енергію. Високою організованістю й свідомістю він ще раз підтвердив свою роль як провідної сили радянського суспільства, зробивши усе необхідне для розгрому ворога. Великий інтерес становлять сторінки книги, присвячені ідейно-виховній діяльності КПРС у справі розвитку і вдосконалення цих якостей робітничого класу.

Автор справедливо зазначає, що рівень партійного впливу на хід усієї роботи залежить насамперед від того, наскільки послідовно здійснюють комуністи свою авангардну роль у колективах. Матеріал книги свідчить про ініціативу заводських і цехових парторганізацій, їхню увагу до всього нового, прогресивного. В умовах війни істотно змінилися, стали оперативнішими й діловитішими методи роботи парторганізацій.

Спеціальну увагу приділено розкриттю суспільно-політичної активності радянського робітничого класу, яка вилилася в різноманітні форми патріотичних починань: створення фонду оборони, передплата державних позик, збирання коштів на виробництво бойової техніки тощо. Тісний зв'язок фронту й тилу, духовна єдність старшого й молодого поколінь робітничого класу, безмежна відданість Батьківщині — ці думки проймають усі розділи рецензованої праці. Її матеріали приводять до переконання: радянський робітник з високими моральними якостями, з новим світоглядом не уявляв свого життя поза служінням Вітчизні. Ворог допустив глибокий прорухон в оцінці морально-політичного стану радянського народу.

Великої виразності і переконливості надають історичній праці, в тому числі й рецензованій, матеріали мемуарного характеру. До кожного з розділів книги включено спогади безпосередніх учасників подій, які читаються з особливим інтересом.

Відзначаючи достоїнства рецензованого дослідження, треба сказати й про те, що менше вдалося автору. Так, історіографічний огляд літератури з проблеми, який дано в передмові, надто лаконічний і не включає цілого ряду праць з історії робітничого класу, де розглядаються й питання його виховання, підвищення трудової і суспільно-політичної активності у воєнний час. Досить докладний огляд таких досліджень вміщено в фундаментальному виданні «История советского рабочего класса», підготовленому в Інституті історії СРСР АН СРСР. Третій його том охоплює період з 1938 р. по 1945 р. Не наведено в історіографічному огляді рецензованої книги й не використано у ній опубліковані збірники документів, які є цінним джерелом для дослідників.

Не показано в праці роль робітників великих промислових підприємств, евакуйованих на Схід, у вихованні й підготовці кадрів у республіках Середньої Азії та Казахстану, вплив їхнього класового загартування, професійної майстерності, політичної культури на формування національних загонів робітничого класу, зростання його свідомості і творчої активності.

Бажано було б назвати більше імен ідеологічних бійців, талановитих лекторів, доповідачів, агітаторів, які несли ідеї партії в маси, у робітничі колективи, а також глибше осмислити й розкрити їхній досвід.

Для викриття тверджень буржуазних «радянологів» про нещадну експлуатацію народів СРСР у роки війни та ідейно-політичну роботу партії серед неросійського населення слід було б ґрунтовніше показати внесок трудящих національних республік у створення міцного тилу, їхні високі моральні якості.

В цілому ж монографія А. П. Прядка стане в пригоді широкому колу пропагандистів у вивченні досвіду виховання народних мас, формування у них почуттів радянського патріотизму та інтернаціоналізму.

М. С. ЗІНИЧ (Москва)

ЗА ЗАКОНАМИ
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ

П. Н. Кобринец.

*Могучий фактор мужества и героизма:
Интернационально-патриотическое
воспитание трудящихся Белоруссии
в тылу врага
(1941—1944 гг.).**Минск: Изд-во «Университетское»,
1985.—158 с., ил.*

Одним з найважливіших напрямів діяльності Комуністичної партії у роки Великої Вітчизняної війни було зміцнення дружби народів і перетворення її на одне з головних джерел перемоги над ударною силою світового імперіалізму — фашистською Німеччиною.

Вивчення багатогранної діяльності партії, спрямованої на зміцнення братерського союзу народів СРСР у сувору годину війни, є важливим завданням радянської історичної науки. До речі, на цю тему вже написано ряд монографій, брошур, статей, у яких докладно, на значному архівному матеріалі висвітлено різні аспекти вияву патріотизму та інтернаціоналізму радянського народу, показано їх значення у боротьбі трудящих за честь, свободу і незалежність багатонаціональної соціалістичної держави.

Важливо, що поза увагою авторів не залишилися жодного кардинального аспекту цієї теми, в тому числі закономірності вияву інтернаціоналізму, братерської єдності народів Радянського Союзу в ході захисту соціалістичної Вітчизни. Однак значно менше місця в працях приділено виховному аспекту. Тим часом інтернаціональне та патріотичне виховання радянського народу у роки Великої Вітчизняної війни було найтісніше пов'язане з воєнно-організаторською роботою партії, спрямованою на мобілізацію всіх сил народу на розгром ненависного ворога. Глибоке усвідомлення свого обов'язку щодо захисту соціалістичної Вітчизни, правильно зрозумілий смисл радянського патріотизму й інтернаціоналізму зміцнювали віру воїнів, партизанів, підпільників, трудівників тилу, всього народу в остаточну перемогу над загарбниками, ставали джерелом героїчних звершень в ім'я свободи і незалежності Батьківщини. Саме цим зумовлюється наукова, політична і виховна цінність рецензованої праці. Автор поставив завдання, як зазначається у передмові, показати джерела могутності і героїзму радянської людини — громадянина, патріота, борця-інтернаціоналіста, дослідити особливості, зміст, форми і методи інтернаціонально-патріотичного виховання трудящих Білорусії в період тимчасової окупації її території в роки Великої Вітчизняної війни. В основному автор досяг поставленої мети, про що свідчить і зміст праці, в якій відображені основні аспекти проблеми, і залучення широкої джерельної бази, у тому числі нових матеріалів, і оригінальні формулювання та висновки.

Особливістю дослідження П. М. Кобринця є не лише те, що воно присвячене досі

недостатньо дослідженій проблемі, а й залучення багатого фактичного матеріалу, який вміло згрупований і ґрунтовно проаналізований. Докладні описи різних подій і фактів дали можливість автору показати обстановку і умови, в яких проводилася ідейно-політична робота у ворожому тилу, вироблення її нових форм і методів. П. М. Кобринець правильно підкреслює, що всі вони були спрямовані для досягнення єдиної мети — мобілізації трудящих на розгром ворога.

Однак, на жаль, монографія не позбавлена недоліків. Це в основному зумовлюється світоглядним підходом автора до висвітлення проблеми, її розкриття в книзі. Ґрутуючись на лєнінській теоретичній спадщині і виходячи з вимог воєнного часу, варто було б сформулювати її таким чином, щоб вона історично достовірно відображала практику і досвід діяльності партії по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих у роки війни як на фронті, в радянському тилу, так і на окупованій ворогом території. На перший план партія ставила виховання радянських патріотів, здатних не складувати життя в ім'я захисту рідної Вітчизни, і вже на основі цього розвивати у них інтернаціональну свідомість. Про це свідчить і зміст праці П. М. Кобринця. Чіткій постановці проблеми мала б бути підпорядкована структура монографії, відбір певних питань, які є її складовими частинами. В зв'язку з цим викликає сумнів правомірність розкриття процесу інтернаціонально-патріотичного виховання трудящих Білорусії у тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни лише в трьох параграфах.

Недостатньо чітко сформульовані і назви розділів книги, що, в свою чергу, зумовило не завжди чітке відображення різних аспектів проблеми у параграфіях.

Патріотичне та інтернаціональне виховання трудящих — це один з напрямів ідейно-політичної роботи партії. У роки війни в зв'язку із специфікою обстановки він став основним.

27 червня 1941 р. «Правда» писала: «Інтересам фронту, завданням організації відсічі ворогу має бути підпорядкована вся партійно-політична, масово-роз'яснювальна, агітаційно-пропагандистська робота». Саме цим і необхідно було керуватися автору, визначаючи сутність обраної проблеми, яка, крім певної специфіки, має і предмет дослідження. Насамперед, це визначення специфічних завдань патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих у роки Великої Вітчизняної війни, обґрунтування їх особливостей і мети в обраному автором регіоні, наукове визначення основ патріотичного та інтернаціонального виховання та обґрунтування їх принципів, висвітлення форм, методів та засобів діяльності партійних організацій по втіленню їх у життя в умовах фашистської окупації тощо. Всі названі вище питання повинні були, на нашу думку, лягти в основу структури книги П. М. Кобринця і визначати її зміст, оскільки вони найтісніше пов'язані з вихованням трудящих у дусі радянського патріотизму, дружби народів і

пролетарського інтернаціоналізму, а отже, з використанням одного з невичерпних джерел сили і могутності нашого народу у боротьбі проти ненависного ворога. Виховання трудящих СРСР, в тому числі населення Білорусії, у душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму в роки війни здійснювалося, по-перше, шляхом систематичної пропаганди ленінської національної політики, показу успіхів у її здійсненні як у довоєнні роки, так і в ході війни; по-друге, у процесі роз'яснення об'єктивної необхідності зміцнення братерської дружби народів для їх мобілізації на боротьбу з ворогом; по-третє, в ході викриття ганебної суті буржуазного націоналізму і шовінізму, з допомогою яких фашистські ідеологи планували розколоти союз народів СРСР і таким чином ослабити його сили і могутність.

Все це, звичайно, тією чи іншою мірою розкрито в книзі, однак належним чином не систематизоване і не відображене в її структурі. Натомість автор основну увагу приділив висвітленню загальних питань ідейно-політичної і політико-виховної роботи, зриву політичних, економічних і воєнних заходів окупантів, обстановці на окупованій ворогом території республіки та ін. В книзі показано, як виховували патріотів-інтернаціоналістів у партизанських крayah і зонах та «зонах дислокації ворога», хоча незрозуміло, як фашисти захоплювали окремі зони і чому саме в них, а не на всій окупованій території проводилася виховна робота. Даний недолік характерний і для третього розділу «Виховання радянського патріотизму та інтернаціоналізму». Якщо навіть залишити поза увагою той факт, що розгляду цих питань мала бути присвячена вся книга, у ньому все ж потрібно було показати завдання, форми і методи патріотичного та інтернаціонального виховання трудящих. Однак у першому параграфі розділу розглядаються форми і методи ідейно-політичної роботи, а в другому — інтернаціональний характер партизанського руху в Білорусії, що лише опосередковано стосується проблеми, сформульованої у назві.

Що ж до підходу автора до такого важливого питання, як визначення принципів патріотичного та інтернаціонального виховання, то він чомусь вважає, що цими принципами є систематичність, актуальність

проблематики, дієвість. Проте радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією, довели, що висхідним серед загальних принципів патріотично-інтернаціонального виховання є принцип партійності, який завжди визначає його соціальну, класову спрямованість. Основним же є також принцип єдності радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, який ґрунтується на неподільності національних та інтернаціональних завдань пролетаріату.

Іншим важливим принципом є принцип єдності теорії і практики, який у роки Великої Вітчизняної війни знаходив вияв у необхідності набуття теоретичних знань для правильного розуміння необхідності боротьби з фашизмом та їх поєднання з практикою.

Одним із загальних принципів патріотичного та інтернаціонального виховання є принцип поєднання цілей і засобів їх досягнення. Оскільки патріотично-інтернаціональне виховання — частина комуністичного виховання, то мета першого підпорядкована досягненню завдань останнього. Але патріотичне та інтернаціональне виховання, маючи власні цілі, служить важливим засобом комуністичного виховання. У роки війни всі ці та інші більш специфічні принципи були тісно пов'язані і відіграли важливу роль у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих, тому ігнорувати їх не слід.

Остаточно не з'ясувавши теоретичний аспект проблеми, автор безпідставно визначив напрями патріотичного та інтернаціонального виховання не в плані роз'яснення ленінських ідей, переваг радянського ладу, пропаганди завоювань соціалізму, виховання ненависті до ворога, в душі дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму, а в територіальному плані.

У дослідженні П. М. Кобринця є й інші недоліки, які знижують наукову цінність рецензованої книги. Однак використання великого фактичного матеріалу дало можливість автору показати в цілому правильну картину діяльності парторганізацій Білорусії по вихованню трудящих тимчасово окупованої території республіки в душі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

ЮРЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ТРОХИМОВИЧ

1 жовтня 1986 року після тяжкої хвороби помер пенсіонер союзного значення, член КПРС з 1940 року, професор, колишній заступник директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС Олександр Трохимович Юрченко.

О. Т. Юрченко народився 27 лютого 1905 р. в м. Харкові в сім'ї службовця. Після закінчення у 1934 р. аспірантури при Центральному архівному управлінні УРСР працював у цій системі — завідуючим науково-видавничим відділом, заступником начальника Архівного управління, директором Центрального державного архіву Жовтневої революції УРСР. З 1945 по 1954 рік був заступником директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. До виходу на пенсію у 1975 р. працював старшим науковим співробітником Інституту.

О. Т. Юрченко — автор близько 150 наукових праць з історії КПРС, у тому числі монографії «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». Він був одним із авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України», редактором і упорядником ряду збірників документів з історії більшовицьких організацій на Україні.

Заслуги О. Т. Юрченка перед Батьківщиною відзначені орденом «Знак Пошани», Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, медалями.

Світла пам'ять про О. Т. Юрченка — вченого-комуніста — назавжди збережеться в наших серцях.

Інститут історії партії при ЦК Компартії України —
філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС,
Головне архівне управління при Раді Міністрів Української РСР

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1986 р.

Вчені-історики обговорюють проекти нової редакції Програми КПРС та Статуту КПРС з пропонуваними змінами 1

СТАТТІ

До 116-річчя з дня народження В. І. Леніна

Глазов Л. М. (Кіровоград). Розробка В. І. Леніним теорії соціалістичного федералізму	4
Плясовських В. С. Втілення ленінських принципів у розвитку радянської школи на сучасному етапі	4
Ревегук В. Я. (Полтава). В. І. Ленін і боротьба за хліб на Україні в 1917—1921 рр.	4
Черненко А. М. (Дніпропетровськ). В. І. Ленін і російська революційна еміграція в США	4

Назустріч XXVII з'їзду КПРС

Гончар О. Т. Україна в боротьбі за мир	1
Шевченко В. С. На рівень нових завдань	1

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Байраківський А. І., Мельникова Л. О. Патріотичне виховання трудящих — складова частина ідеологічної роботи на сучасному етапі	12
Беренштейн Л. Ю. XXVII з'їзд КПРС про дальше зміцнення і підвищення ефективності агропромислового комплексу	6
Валуйський О. О. Актуальні проблеми розвитку сучасного міжнародного комуністичного руху	5
Гаврилюк О. Ю. Діяльність парторганізацій України по поліпшенню умов праці трудівників сільського господарства	10
Грущенко І. П. Програмний документ партії — живе втілення ленінських ідей	4
Гусев В. І., Слюсаренко А. Г. Київська партійна організація в боротьбі за науково-технічний прогрес	6
Зайцев Ю. Д. (Львів). Дальший розвиток колективних форм організації праці у промисловості УРСР у роки одинадцятої п'ятирічки	3
Кадацький Є. М. Розвиток професійно-технічної освіти в УРСР в одинадцятій п'ятирічці	4
Калакура Я. С. Нова редакція Програми КПРС — програма вдосконалення соціалізму, дальшого просування до комунізму	3
Кожукало І. П. Активізація людського фактора — важливий резерв прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства	3
Королько В. Г. Соціальна політика КПРС як могутній засіб утвердження соціалістичного способу життя	11
Кравчук Л. М. Концепція прискорення соціально-економічного розвитку і питання ідеологічної роботи	9
Лихолат О. В. Ленінські ідеї про роль науково-технічного прогресу і сучасність	4
Лук'яненко О. М. Розвиток соціального забезпечення в Українській РСР на сучасному етапі	2
Мултих Г. М. Принцип революційної наступності і його втілення в новій редакції Програми КПРС	7
Мяловицький А. В. Питання атеїстичного виховання трудящих у виступах засобів масової інформації	2
Нагорна Л. П. Проект нової редакції Програми КПРС про ідейне протиборство двох світових систем	2

Олененко Ю. О. Культурне будівництво на Україні в роки одинадцяті п'ятирічки	2
Олійник О. І. Досягнення УРСР у піднесенні економіки та добробуту трудящих (1981—1985 рр.)	2
Охмакевич М. Ф. Розвиток телебачення і радіомовлення УРСР	5
Панченко Є. Г. XXVII з'їзд КПРС і вдосконалення управління народним господарством	12
Панченко П. П., Тимченко С. М. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР	3
Партія веде	2
Пащенко А. Я. Книговидавнича справа в УРСР у період між XXVI і XXVII з'їздами КПРС	2
Проценко Д. Й. Охорона природи — всенародна справа	3
Селіхов М. Г. Діяльність профспілок республіки по дальшому поліпшенню умов праці та життя радянських людей	11
Сенченко В. І. Прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства — стратегічне завдання КПРС	3
Сиволоб Ю. В. Проблеми розвитку соціалістичного змагання на сучасному етапі	8
Шевченко В. Ф. XXVII з'їзд КПРС про зміни в Статуті партії	12

До 70-річчя Великого Жовтня

Гриценко А. П. Перші кроки соціалістичних перетворень у сільському господарстві України (1920 р.)	11
Рибалка І. К. (Харків). Робітничий клас України в 1917—1920 рр.	11
Симоненко Р. Г. Великий Жовтень і поразка таємної дипломатії імперіалізму (листопад 1917 р.—січень 1918 р.)	11

*Інституту історії Академії наук Української РСР —
50 років*

Гамрецький Ю. М., Щусь О. Й. Деякі актуальні питання історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни	7
Клоков В. І., Коваль М. В. Проблематика Великої Вітчизняної і другої світової війн	7
Кульчицький С. В., Сарбей В. Г. Проблеми історії робітничого класу	7
Курносів Ю. О. Розробка питань історії радянської інтелігенції	7
Лихолат А. В. Основні дослідження проблем історії Української РСР 60-х — першої половини 80-х рр.	7
Мельникова І. М. Вивчення історії країн соціалістичної співдружності	7
Панченко П. П. Дослідження тематики історії селянства і розвитку продуктивних сил сільського господарства	7
Симоненко Р. Г. Основні напрями вивчення історії дружби народів СРСР	7
Тронько П. Т. Актуальні питання історичного краєзнавства	7
Хміль І. С. Підсумки досліджень ключових питань загальної історії	7

Методологія та методика історичних досліджень

Курносів Ю. О. Програма КПРС про етапи формування соціально однорідного суспільства	8
---	---

Проти буржуазної фальсифікації історії

Історичний досвід КПРС по здійсненню ленінської аграрної політики і неспроможність її буржуазних фальсифікацій (Матеріали «круглого столу»)	1
Соломатін М. М. Буржуазний націоналізм в арсеналі антикомунізму: історичні аспекти	5

* * *

Гуржій О. І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст.	8
Котляр М. Ф. Політичні взаємини Києва і Новгороду в XII ст.	9
Кравець В. О. Членство України в Раді Безпеки ООН	10
Майданник О. І., Ткаченко В. М. Порушення США принципів Хельсінкі у справі радянсько-американського культурного обміну	9
Мельниченко В. Ю. Історичне значення воєнно-політичного союзу радянських республік	1
Мигович І. І. З історії протидії уніатсько-націоналістичного альянсу встановленню Радянської влади і будівництву соціалізму на Україні	1
Невичерпний арсенал революційної думки	2

Токарев В. Ф. (Москва), Денисенко В. М. Сучасний неофашизм на службі сил імперіалізму та агресії	6
Шилов В. С. (Москва). До підсумків XVI Міжнародного конгресу історичних наук	2

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Галенко О. І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921—1941 рр. у документальних публікаціях	8
Герасименко Н. О. Стан вивчення общинного землеволодіння селян і рядових козаків на Лівобережній Україні в XVIII ст.	7
Міхненко А. М. (Донецьк). Проблеми відбудови металургійних підприємств Донбасу в українській радянській історичній літературі 1943—1985 рр.	11
Пінчук Ю. А. Висвітлення радянськими істориками ролі народних мас у возз'єднанні України з Росією	9
Реєнт О. П. Праці соратників В. І. Леніна як джерело вивчення історії боротьби робітничого класу України за зміщення Радянської влади (1917—1920 рр.)	4
Серищев Я. М. Діяльність Комуністичної партії по розвитку творчої активності молоді в 60-ті—70-ті рр.	9
Скржинська М. В. Методика дослідження писемних джерел з античної історії Північного Причорномор'я	12
Солдатенко В. Ф. Більшовики України у боротьбі за здійснення ленінської стратегії і тактики у Великій Жовтневій соціалістичній революції	4
Сургай Г. І. Продовольча програма СРСР в українській радянській історичній літературі	1

ПОВІДОМЛЕННЯ

Питання вдосконалення соціалізму в СРСР

Киричук Ю. А. (Львів), Марискевич Т. Г. (Львів). Роль профспілок у розвитку винахідництва і раціоналізаторства в УРСР (1971—1980 рр.)	6
Стояновська Л. К. (Львів), Коробчук В. М. (Ровно). Діяльність парторганізації України по розвитку меліорації в республіці (1971—1980 рр.)	6
Шкварець В. П. (Тернопіль). Розвиток колгоспної демократії в сучасних умовах	6

З історії боротьби КПРС і трудящих СРСР за науково-технічний прогрес

Барановська Н. П. До питання про роль міжреспубліканського взаємобміну передовим досвідом в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва	12
Бесов Л. М. (Харків). Партійне керівництво науково-технічним прогресом у промисловості УРСР	3
Овчаренко П. Д., Онищенко І. Г. Діяльність парторганізацій України по розвитку міжреспубліканського співробітництва наукових та виробничих колективів (1976—1980 рр.)	12
Онопрієнко В. І. З досвіду АН УРСР у розв'язанні проблем прискорення науково-технічного прогресу	3

З історії Великої Жовтневої соціалістичної революції

Борисов В. І. (Ворошиловград). З історії перших продзагонів на Україні (листопад 1917—квітень 1918 рр.)	11
Наумов С. О. (Харків). Про чисельність Рад, ревкомів і комбідів на Лівобережній Україні в 1919 р.	11
Панайотов П. (Софія). Болгарські інтернаціоналісти в боротьбі за перемогу і захист Радянської влади	11
Ізневський Д. Б. Профспілки України в період підготовки Великого Жовтня	11

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Бахмут А. І. (Корсунь-Шевченківський). Оборона дунайських плацдармів у червні—липні 1941 р.	6
Голошко М. Л. З історії відбудови і розвитку вищої та середньої педагогічної школи УРСР (1943—1950 рр.)	5
Киричок Р. І. (Харків). Участь комсомольських організацій України у всебічній допомозі фронту (1943—1945 рр.)	5
Коваль М. В. До історії прикордонних боїв на Україні (червень—липень 1941 р.)	6

Кутузов О. П. Героїчні традиції Великої Вітчизняної війни — важливе джерело комуністичного виховання радянських людей	6
Чайковський А. С. Воїни-чекісти і народні добровільні формування в охороні прифронтового тилу (1941—1945 рр.)	5

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Добржанський О. В. (Чернівці). Економічне співробітництво УРСР і республік Прибалтики (1966—1980 рр.)	3
Заліський М. І. (Дніпропетровськ). Участь Української РСР у становленні радянсько-латиноамериканських відносин у 20—30-х роках	8
Знаменська М. В. Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-і—початок 80-х рр.)	1
Індутна Н. Є. Співробітництво вузів СРСР та інших країн соціалістичної співдружності (60-ті—80-ті рр.)	1
Коваль М. В. Зміцнення співдружності працівників науки і культури України та Казахстану в 1941—1944 рр.	3
Мірошниченко І. М. (Львів), Юкіш В. В. (Львів). Деякі питання масово-політичної роботи військових органів Червоної Армії серед населення Польщі (1944—1945 рр.)	8
Сухомлинська О. В. З історії Інтернаціоналу працівників освіти (1920—1939 рр.)	8

З історії революційного руху в Болгарії

Веков А. (Софія). В. І. Ленін і революційний рух у Болгарії	10
Григоров Б. (Софія). Вивчення ленінської теоретичної спадщини в фашистських тюрмах, концтаборах та партизанських загонах Болгарії	10

100-річчя Міжнародного свята солідарності трудящих Першого травня

Ковальчук О. О. З історії відзначення Першого травня в США і країнах Європи	5
Шип Н. А. Відзначення Першого травня робітниками України в 1905—1907 рр.	5

До 100-річчя з дня народження Е. Тельмана

Давидович Д. С. (Москва). Ернст Тельман — видатний діяч німецького й міжнародного робітничого і комуністичного руху	4
Кулинич І. М. Е. Тельман і Україна	4

50-річчя початку національно-революційної війни іспанського народу

Гусаров В. К. Солідарність трудящих УРСР з патріотами республіканської Іспанії (1936—1939 рр.)	7
Лялька Я. С. (Львів). Інтернаціональна солідарність трудящих західноукраїнських земель з республіканською Іспанією (1936—1939 рр.)	7

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені визволенню Радянською Армією народів Європи	5
--	---

Питання історичного краєзнавства

Бородій М. К. (Боярка). Сторінки історії населених пунктів Кіровоградщини	9
Пойда Д. П. (Дніпропетровськ). Селянські виступи у зв'язку з похованням Т. Г. Шевченка на Україні	10

З історії атеїзму на Україні

Крижанівський О. П. Антицерковна боротьба селян Правобережної України у середині XIX ст.	10
--	----

Проти буржуазної фальсифікації історії

Горак В. С. Неспроможність буржуазних фальсифікацій концепцій союзу робітничого класу і селянства України (1917—1920 рр.)	11
---	----

- Балтажі М. Ф. Деякі аспекти розвитку науково-технічної політики Народної Республіки Болгарії (1944—1986 рр.) 12
- Бойко О. Д. (Ніжин). З історії діяльності більшовицьких організацій України по залученню робітничої молоді до революційної боротьби (1914—лютий 1917 рр.) 8
- Бойко О. Я., Мирончук В. Д. Підтримка правлячими колами ФРН реваншистських сил у першій половині 80-х років 8
- Васильєв В. В. (Сімферополь). З історії руху тридцятитисячників на Україні (1955—1960 рр.) 8
- Васюк Л. І. (Чернівці). Революційний рух на Буковині в роки першої світової війни 10
- Васюта І. К. (Івано-Франківськ). Робітничо-селянський союз у народному фронті в Західній Україні (1935—1939 рр.) 9
- Вітко Д. О. (Тернопіль), Панчук М. І. Під прапором Народного фронту (До 50-річчя барикадних боїв львівського пролетаріату) 4
- Волковинський В. М. Культурне шефство творчих колективів Української РСР над частинами Червоної Армії та Флоту (1929—1941 рр.) 5
- Гордєєв А. Ф. (Дніпропетровськ). Діяльність комсомольських організацій республіки по відродженню шахт Донбасу (1943—1945 рр.) 8
- Греченко В. А. (Комунарськ), Кириченко О. В. (Ворошиловград). Партиїно-радянська преса України—бойова зброя партії у боротьбі проти троцькістсько-зінов'євського блоку (1926—1927 рр.) 8
- Гречко І. В. (Горлівка). Діяльність парторганізацій України по вдосконаленню початкової партійної освіти і посилення активності комуністів (1927—1937 рр.) 6
- Довгич В. А. З історії «Південноросійського робітничого союзу» і газети «Заря» 3
- Димиров М. Ф. (Одеса). Студентський рух на Україні в період нового революційного піднесення (1910—1914 рр.) у висвітленні газет «Звезда» і «Правда» 10
- Зенкова Л. М. (Полтава). Діяльність КП(б)У по залученню споживчої кооперації до здійснення продовольчої політики (1919—1920 рр.) 5
- Ігнатенко О. І. (Одеса). Піклування партійних організацій України про поліпшення умов праці робітничого класу (1971—1975 рр.) 5
- Катренко А. М. Пропагандистська діяльність харківських революційно-народницьких гуртків у середині 80-х років XIX ст. 2
- Кириченко В. П. Псевдонаукові дослідження в арсеналі неоколоніалістської політики імперіалізму США в Латинській Америці (70-ті роки) 5
- Кізченко В. І., Ткачук А. П. (Сімферополь). До історії харківських курсів для робітників 9
- Козницький М. Ю., Павко А. І. Ідейно-теоретична боротьба В. І. Леніна проти меншовиків з питань досвіду застосування лівоблокістської тактики в роки першої російської революції 6
- Кривець Н. В. Трудове співробітництво молоді СРСР і НДР у процесі соціалістичної економічної інтеграції в 70-х—першій половині 80-х рр. 10
- Кругляк Б. А. (Сизрань). Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні 10
- Кулінська С. Ю. (Чернівці). Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині XIX ст. 12
- Кульчицький С. В. Подолання правоопортуністичних поглядів у профрусі (1928—1929 рр.) 6
- Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943—1945 рр.) 12
- Лещенко М. Н., Сесак І. В. (Кам'янець-Подільський). Земські установи на Правобережній Україні (1904—1917 рр.) 5
- Логунов О. П. (Ростов-на-Дону). В. І. Ленін про досвід більшовицької партії у першій російській революції (січень—грудень 1905 р.) 4
- Луцький О. І. (Львів). Підвищення загальноосвітнього рівня робітничого класу УРСР у 70-х—першій половині 80-х років 3
- Макар Ю. І. (Чернівці). Початковий етап утвердження народно-демократичного ладу в Польщі 12
- Меженін М. М. (Ворошиловград). Роль парторганізацій у зміцненні трудової дисципліни на промислових підприємствах УРСР (1952—1961 рр.) 10
- Мовчан О. М. Державна допомога селянам півдня УСРР у подоланні наслідків неврожаїв 1921—1923 рр. 6
- Паламарчук Н. І. Співробітництво партійних організацій технічних вузів і промислових підприємств України по впровадженню досягнень науки у виробництво (1971—1975 рр.) 2
- Папенко Н. С. До питання про діяльність Німецької комуністичної партії та спроби її фальсифікації політологами ФРН 2
- Присяжний М. С. (Ростов-на-Дону). Діяльність політорганів Першої кінної армії серед населення (квітень 1920 р.—травень 1921 р.) 9

Сарбей В. Г. Морозовський страйк у працях В. І. Леніна	4
Северинюк В. М. (Одеса). Ленінський «Союз боротьби за визволення робітничого класу» і піднесення революційної соціал-демократичної агітації на Україні	4
Скакун Ю. В. (Запоріжжя). З історії скликання V (Лондонського) з'їзду партії	9
Толочко О. П. Про походження поземельної форми данини на Русі в IX—X ст. Трубайчук А. Ф. Страйк англійських гірників (березень 1984—березень 1985 рр.)	8
Хворостяний І. М., Ладивірів О. І. Торгівля зброєю як засіб імперіалістичної політики США	10
Чліянц А. Я. (Львів). Прижиттєві публікації праць В. І. Леніна у видавництвах Червоної Армії	3
Широков А. І., Шнлов В. І. Мілітаризація держави Ізраїль: соціально-економічний і політичний аспекти	4
	1

ЗАМІТКИ

Борці за щастя народу

Журавський Ю. Й. (Харків), Зайцев Б. П. (Харків). Історик-декабрист В. Д. Сухоруков	10
Маїлян В. Р. (Єреван), Гудзь Б. Г. (Москва). М. П. Козеренко	12
Маленко Є. Ю. (Харків). 100-річчя з дня народження С. А. Сови-Степняка	8
Осташко Т. С. Й. Е. Якір на Україні (До 90-річчя з дня народження)	8
Солдатенко В. Ф. Більшовик, публіцист, вчений (До 100-річчя з дня народження В. О. Бистрянського)	5

* * *

Корольов Б. І., Мезеря О. А. (Ворошиловград), Осадча І. Л. (Ворошиловград). Нові дані про публікацію праць В. І. Леніна в більшовицьких газетах України (1918—1920 рр.)	6
Мартиненко Б. А. З історії становлення радянсько-канадських відносин у роки другої світової війни	6
Матеріали суспільно-політичних читань «Історія класів і соціальних груп Української РСР»	12
Перчиков Ю. А. (Горький) Участь учнів трудових резервів Горьковської області у відбудові Штерівської ДРЕС (1943—1944 рр.)	7
Солдатенко Л. В. Поселення мустьєрської доби на Закарпатті	10
Тельман Й. Г. (Вінниця), Белякова В. С. (Вінниця). Боротьба парторганізацій України за відбудову цукрової промисловості республіки та її сировинної бази (1944—1945 рр.)	6

Трибуна молодого автора

Алещенко М. І. (Охтирка). До питання про участь комнезамів республіки у культосвітній роботі на селі (1921—1925 рр.)	6
Боровик А. М. Більшовицька преса про підготовку кадрів у партійних школах України (1919—1920 рр.)	10
Громов А. В. Матеріали Біографічної хроніки В. І. Леніна як джерело вивчення міжнародних науково-технічних зв'язків Радянської держави	11
Дудукалов С. М. (Миколаїв). Участь трудящих жінок у боротьбі проти контрреволюції (1918—1920 рр.)	5
Калинков Ю. Л. Зростання добробуту трудящих країн — членів РЕВ в умовах соціалістичної економічної інтеграції (70-ті—80-ті роки)	9
Крот В. А. (Ворошиловград). Перші вторгнення османських військ на Україну в 1498 р.	1
Кулинич О. І. Українські буржуазні націоналісти на службі сил антикомунізму та конфронтації (80-ті роки)	3
Лазечко П. В. (Львів). До питання про участь залізничників у революційному русі Східної Галичини в кінці XIX—на початку XX ст.	8
Латун О. І. (Запоріжжя). Про допомогу трудящих Придніпров'я фронту (1943—1945 рр.)	6
Матвеева О. М. (Запоріжжя). Вдосконалення діяльності Рад народних депутатів УРСР по здійсненню планів житлового будівництва (1971—1980 рр.)	3
Мекешкін О. М. (Полтава). Партійне керівництво робітничою споживчою кооперацією на Україні (1926—1935 рр.)	7
Низова Л. В. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення	11
Нікольський В. М. (Донецьк). Діяльність парторганізацій Донбасу по підвищенню дієвості місцевої преси (1971—1980 рр.)	2

Петренко С. М. (Полтава). Діяльність парторганізацій України по відбудові сировинної бази цукрової промисловості (1921—1925 рр.)	12
Писаренко Ю. Г. Міфологічні та історичні риси «Легенди про смерть Олега від коня»	11
Савчук В. О. (Кам'янець-Подільський). Роль шкільних музеїв бойової слави в комуністичному вихованні підростаючого покоління	10
Тараненко М. Г. Участь комсомольсько-молодіжних колективів України у впровадженні передового досвіду в сільськогосподарське виробництво (1976—1980 рр.)	3
Татолі Т. В. Солідарність болгарських трудящих з боротьбою народних мас Росії проти самодержавства в період революції 1905—1907 рр.	9

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Бейліс В. Л. (Васильків). З досвіду організації туристсько-краєзнавчої роботи	7
Заруба В. М. (Дніпропетровськ). Патріотичне виховання семикласників на прикладах бойового єднання російського і українського народів в останній чверті XVII ст.	8
Козік П. З. (Миколаїв). Мета уроку історії	10
Кузнецов В. О. (Донецьк). Лекторська майстерність В. І. Леніна (Дослідження «Доповіді про революцію 1905 року»)	9
Чашко Л. В. Комплексне використання аудіовізуальних засобів на уроках історії	11

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Дудник І. О. Державний історичний музей Української РСР	9
Кібальник Ю. Д. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник	12
Кот С. І. З історії охорони пам'яток на Чернігівщині (1917—1927 рр.)	9

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Давидич С. В. Криголам приймає бій	8
Цимбал Є. І. (Одеса). На водних магістралях Великої Вітчизняної	7
Шевченко В. Д. (Павлодар). Бригадир В. П. Капіст — герой Семилітньої війни	10

НАШ КАЛЕНДАР

Божко О. І. Яків Христофорович Петерс (До 100-річчя з дня народження)	12
Буравченкова О. Б., Гержод Г. І. 80-річчя IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП	4
Буцько О. В. Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков (До 90-річчя з дня народження)	12
Держалюк М. С. Бела Кун і Україна (До 100-річчя з дня народження)	2
Дзюба О. М. До 400-річчя з часу заснування на Україні першого братства	9
Євселевський Л. І. (Кременчук). Повстання солдатів у Кременчуці в жовтні 1916 р.	10
Кондратюк В. О. (Львів), Чоповський В. Ю. (Львів). 50-річчя Антифашистського конгресу діячів культури у Львові	5
Левін В. С. Михайло Петрович Амелін (До 90-річчя з дня народження)	12
Носовський Є. М. (Ворошиловград), Теплицький Ю. М. (Ворошиловград). Олександр Якович Пархоменко (До 100-річчя з дня народження)	12
Пірко В. О. (Донецьк). 250-річчя з часу спорудження Української лінії	8
Резников А. В. (Ворошиловград). Нелегальна Макіївська конференція більшовиків (До 70-річчя)	6
Руденко Н. М. 90-річчя з дня народження Маршала Радянського Союзу С. К. Тимошенка	2
Соловйова А. А. 100-річчя з дня народження К. В. Сухомліна	5
Східний А. А. Про участь Української РСР у роботі ЮНЕСКО (До 40-річчя заснування організації)	11
Ткачова Л. І. Перша декада українського мистецтва в Москві (До 50-річчя відкриття)	6
Шевчук І. М. 90-річчя з дня народження Я. А. Яковлева	6
Щедрина Д. С. 90-річчя з дня народження М. Н. Демченка	5
Ярошенко А. Д. Юрій Михайлович Коцюбинський (До 90-річчя з дня народження)	12

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Байраківський А. І. Фашистський терор на Україні	1
Березовчук М. Д. Актуальне дослідження впливу історичного досвіду на свідомість мас	3
Брега Г. С. Шляхом братерського співробітництва	12
Брик М. В. (<i>Львів</i>), Масловський В. І. (<i>Львів</i>). Проблеми розвитку сучасного села	2
Ваколюк В. С. Головна заповідь революції	11
Варгатюк П. Л. Історія України на сторінках більшовицької преси	9
Васюта І. К. (<i>Івано-Франківськ</i>). Підступна роль буржуазно-націоналістичної реакції в Західній Україні в антирадянських планах імперіалізму	6
Гордієнко Л. М., Курко Я. С. (<i>Чернівці</i>). Важливі складові ідеологічної роботи	2
Гранчак І. М. (<i>Ужгород</i>), Приходько В. П. (<i>Ужгород</i>). Актуальні проблеми соціального розвитку братніх країн	6
Даниленко В. М. З досвіду соціалістичної індустріалізації	1
Даниленко В. М., Ткачова Л. І., Яценюк П. І. (<i>Чернівці</i>). Культурні традиції робітничого класу	8
Даннільченко О. П., Кульчицький С. В. Комуністи на БАМі	2
Демиденко Г. Г. (<i>Харків</i>). Борці за владу Рад	11
Демченко М. В., Кір'янов Ю. І. (<i>Москва</i>). Нове дослідження з історії робітничого руху	1
Добровольська Л. К. (<i>Ровно</i>). Авангард радянського народу	8
Дрожжин В. П. Натхненна праця в ім'я перемоги	6
Замлинський В. О. За законами інтернаціоналізму	12
Зінич М. С. (<i>Москва</i>). Ідеологічна діяльність Комуністичної партії в 1941—1945 рр.	12
Зубар В. М., Мещеряков В. Ф. (<i>Харків</i>). Херсонес Таврійський	3
Калакура Я. С., Хижняк В. П. Внутрішня і зовнішня політика КПРС в період між з'їздами	6
Кізченко А. Ф. Становлення нового типу міжнародних відносин	1
Клоков В. І., Зінченко Ю. І. Ніхто не забутий, ніщо не забуде	2
Кобринець П. М. Героїчна сторінка з історії машинобудівників	1
Ковальський М. П. (<i>Дніпропетровськ</i>). Соціальний і національний склад населення Західної України	1
Козибаєв М. К. (<i>Алма-Ата</i>). Інтернаціональний подвиг радянського народу	11
Комаренко Н. В. Нація і вдосконалення соціалістичного суспільства	8
Корольов Б. І., Харабуга В. В. (<i>Сімферополь</i>). Нове дослідження з історії економічної політики	11
Котляр М. Ф., Кульчицький С. В. Яскрава сторінка історії українського народу	4
Кравчук М. І. Актуальне дослідження з проблем Великої Вітчизняної війни	9
Курносов Ю. О. На шляху до соціальної однорідності	2
Курносов Ю. О., Шейко В. М. (<i>Харків</i>). Нова праця з історії культурної революції на Україні	11
Кучер О. О. (<i>Харків</i>), Епштейн А. І. (<i>Харків</i>). Традиції й сучасність	7
Кучер В. І. Народні месники — «Центру»	5
Лисенко М. М. Ювілейний історіографічний збірник	1
Лобурець В. Є. (<i>Полтава</i>), Деннсовець П. М. (<i>Полтава</i>). Фундаментальне дослідження з історії радянського робітничого класу	10
Лукач Б. І., Парасунько О. А. Книга про Ужгород	2
Лутченко О. І. (<i>Москва</i>). Неоколоніалізм проти прогресивних сил	4
Макар Ю. І. (<i>Чернівці</i>), Макар О. Ю. (<i>Чернівці</i>). Правдива розповідь про канадських антифашистів українського походження	7
Масловський В. І. (<i>Львів</i>), Козак В. Й. (<i>Дрогобич</i>). Нездолання зброя	5
Малиновський М. О. (<i>Харків</i>). Правда історії та безсилля фальсифікаторів	9
Мельник Л. Г. Імперіалістична радянологія — знаряддя буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України	1
Мельников Ю. М. (<i>Москва</i>). Політика реалізму і західні держави	8
Мерцалов А. М. (<i>Москва</i>). Викриваючі неспроможність радянології	10
Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1985 р.)	2, 8
Петруня Н. А., Позняк В. Т. Дослідження з проблем проведення соціалістичних перетворень на західноукраїнських землях	6
Плющ М. Р., Веселова О. М. Документи про боротьбу робітничого класу республіки за розвиток промисловості	8
Рогач А. А. Слово про сувору правду війни	5
Руденко Н. М., Сушко О. О. (<i>Боярка</i>). Братерська єдність народів СРСР — велике завоювання соціалізму	6
Рудь М. С. Джерелознавчі праці з історії визвольної війни українського народу	10

Санцевич А. В. Новий посібник з джерелознавства історії СРСР	5
Санцевич А. В. Змістовна монографія про розвиток історичної науки УРСР	11
Сирцова С. М. З досвіду наукового співробітництва братніх народів	3
Ситник М. К. (<i>Кишинів</i>), Зеніна А. М., Шорников П. М. (<i>Кишинів</i>). Дружба, опалена війною	6
Сливка Ю. Ю. (<i>Львів</i>), Терещенко Ю. І. Нова праця про встановлення Радянської влади на Правобережжі	10
Сусоров В. Д. Військова преса більшовиків у боротьбі за армію і флот у трьох революціях	5
Трошинський В. П. Поглиблення кризи зарубіжних українських буржуазно- націоналістичних угруповань	9
Хижняк І. А. Проти буржуазних викривлень культури Української РСР	1
Цапанов В. І. (<i>Москва</i>). Єдиним фронтом до соціалізму	11
Чайковський А. С. Трудящі придунайського краю у Великій Вітчизняній війні	1
Шаповал Ю. І. Історична правда проти вигадок	6
Шевченко Ф. П. Джерельна основа вивчення визвольної війни 1648—1654 рр.	3
Щербак В. Г. Курсом агресії та зради	2
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>). Літопис всенародної боротьби проти загарбників	12

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Асатуров С. К., Іванова Н. В. Гості з Лейпцига в Інституті історії АН УРСР	10
Асатуров С. К. Молоді суспільствознавці — 50-річчю Інституту історії АН УРСР	9
Бабак Т. І. (<i>Кіровоград</i>), Брайченко О. Д. (<i>Кіровоград</i>). Науково-теоре- тична конференція в Кіровограді, присвячена 80-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії	3
Воробйов В. П. (<i>Москва</i>). Пропаганда героїчних традицій Великої Вітчиз- няної війни у Феодосійському краєзнавчому музеї	5
Грицак Я. П. (<i>Львів</i>), Луцький О. І. (<i>Львів</i>). V Всесоюзний семінар з історичної демографії	4
Гуржій О. І., Іванова Т. Є. Вшанування доктора історичних наук К. І. Сте- цюк у зв'язку з її ювілеєм	3
Даниленко В. М. Засідання Головної редакційної колегії та авторського колективу «Історичні класові та соціальні слоеви Української ССР»	3
Діброва С. С. Вшанування доктора історичних наук І. І. Коломійченка у зв'язку з його 70-річчям	5
Забарко Б. М. Науково-теоретична конференція «XXVII з'їзд КПРС про актуальні проблеми світового розвитку»	9
Євселевський Л. І. (<i>Кременчук</i>), Шмирьова В. І. (<i>Кременчук</i>). Всесоюз- на науково-практична конференція «Історія підприємств СРСР: соціальний роз- виток трудового колективу»	8
Івакін Г. Ю., Моця О. П. V Міжнародний конгрес археологів-сла- вістів	2
Корнілова В. О. (<i>Харків</i>), Ковальов В. О. (<i>Харків</i>). Вшанування доктора історичних наук, професора О. О. Воскресенського у зв'язку з його 90-річчям	5
Кривий І. А. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжву- зівська науково-методична конференція	8
Кулиннич І. М. VI колоквиум з проблем розвитку міжнародних побратим- ських зв'язків соціалістичних країн	2
Кулиннич І. М. Міжнародна конференція істориків СРСР і НДР	9
Ларін А. Ф. Захист докторської дисертації В. В. Мусієнко	8
Макаренко Л. Л. Державна історична бібліотека до XXVII з'їзду КПРС	3
Маркова О. Є. XIII з'їзд Географічного товариства країни	1
Мітряєва С. І. Міжнародна нарада вчених з проблем прикордонних зв'язків	10
Овсієнко О. Ф., Лугова О. І., Знаменська М. В. Діяльність Наукових рад Інституту історії АН УРСР	7
Павленко В. В. II Міжнародний конгрес болгаристів	9
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. А. Смолієм	4
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Ф. Дмитрієнко	3
Пінчук Ю. А. Підготовка та атестація висококваліфікованих кадрів в Інсти- туті історії АН УРСР	7
Плоха Д. С. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослід- ної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	5
Поляков С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Вшанування доктора історичних наук, про- фесора А. М. Черненка у зв'язку з його 60-річчям	8
Полянський О. А. (<i>Львів</i>), Усенко П. Г. Науковий симпозиум «Револю- ційно-демократичний рух у країнах Східної Європи другої половини XIX ст. і його роль у розвитку інтернаціональних зв'язків»	2

Санцевич А. В. Новий посібник з джерелознавства історії СРСР	5
Санцевич А. В. Змістовна монографія про розвиток історичної науки УРСР	11
Сирцова С. М. З досвіду наукового співробітництва братніх народів	3
Ситник М. К. (<i>Кишинів</i>), Зеніна А. М., Шорников П. М. (<i>Кишинів</i>). Дружба, опалена війною	6
Сливка Ю. Ю. (<i>Львів</i>), Терещенко Ю. І. Нова праця про встановлення Радянської влади на Правобережжі	10
Сусоров В. Д. Військова преса більшовиків у боротьбі за армію і флот у трьох революціях	5
Трошинський В. П. Поглиблення кризи зарубіжних українських буржуазно- націоналістичних угруповань	9
Хижняк І. А. Проти буржуазних викривлень культури Української РСР	1
Шапанов В. І. (<i>Москва</i>). Єдиним фронтом до соціалізму	11
Чайковський А. С. Трудящі придунайського краю у Великій Вітчизняній війні	1
Шаповал Ю. І. Історична правда проти вигадок	6
Шевченко Ф. П. Джерельна основа вивчення визвольної війни 1648—1654 рр.	3
Щербак В. Г. Курсом агресії та зради	2
Юденков А. Ф. (<i>Москва</i>). Літопис всенародної боротьби проти загарбників	12

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Асатуров С. К., Іванова Н. В. Гості з Лейпцига в Інституті історії АН УРСР	10
Асатуров С. К. Молоді суспільствознавці—50-річчю Інституту історії АН УРСР	9
Бабак Т. І. (<i>Кіровоград</i>), Брайченко О. Д. (<i>Кіровоград</i>). Науково-теоре- тична конференція в Кіровограді, присвячена 80-річчю революції 1905—1907 рр. у Росії	3
Воробйов В. П. (<i>Москва</i>). Пропаганда героїчних традицій Великої Вітчиз- няної війни у Феодосійському краєзнавчому музеї	5
Грицак Я. П. (<i>Львів</i>), Луцький О. І. (<i>Львів</i>). V Всесоюзний семінар з історичної демографії	4
Гуржій О. І., Іванова Т. Є. Вшанування доктора історичних наук К. І. Сте- цюк у зв'язку з її ювілеєм	3
Даниленко В. М. Засідання Головної редакційної колегії та авторського колективу «Історичні класові і соціальні слоеви Української ССР»	3
Діброва С. С. Вшанування доктора історичних наук І. І. Коломійченка у зв'язку з його 70-річчям	5
Забарко Б. М. Науково-теоретична конференція «XXVII з'їзд КПРС про актуальні проблеми світового розвитку»	9
Євселевський Л. І. (<i>Кременчук</i>), Шмирьова В. І. (<i>Кременчук</i>). Всесоюз- на науково-практична конференція «Історія підприємств СРСР: соціальний роз- виток трудового колективу»	8
Івакін Г. Ю., Моця О. П. V Міжнародний конгрес археологів-сла- вістів	2
Корнілова В. О. (<i>Харків</i>), Ковальов В. О. (<i>Харків</i>). Вшанування доктора історичних наук, професора О. О. Воскресенського у зв'язку з його 90-річчям	5
Кривий І. А. (<i>Дніпропетровськ</i>), Бородін Є. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Міжву- зівська науково-методична конференція	8
Кулинич І. М. VI колоквиум з проблем розвитку міжнародних побратим- ських зв'язків соціалістичних країн	2
Кулинич І. М. Міжнародна конференція істориків СРСР і НДР	9
Ларін А. Ф. Захист докторської дисертації В. В. Мусієнком	8
Макаренко Л. Л. Державна історична бібліотека до XXVII з'їзду КПРС	3
Маркова О. Є. XIII з'їзд Географічного товариства країни	1
Мітряєва С. І. Міжнародна нарада вчених з проблем прикордонних зв'язків	10
Овсієнко О. Ф., Лугова О. І., Знаменська М. В. Діяльність Наукових рад Інституту історії АН УРСР	7
Павленко В. В. II Міжнародний конгрес болгаристів	9
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації В. А. Смолієм	4
Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації М. Ф. Дмитрієнко	3
Пінчук Ю. А. Підготовка та атестація висококваліфікованих кадрів в Інсти- туті історії АН УРСР	7
Плоха Д. С. Пленум Республіканської ради по координації науково-дослід- ної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва	5
Поляков С. І. (<i>Дніпропетровськ</i>). Вшанування доктора історичних наук, про- фесора А. М. Черненко у зв'язку з його 60-річчям	8
Полянський О. А. (<i>Львів</i>), Усенко П. Г. Науковий симпозиум «Револю- ційно-демократичний рух у країнах Східної Європи другої половини XIX ст. і його роль у розвитку інтернаціональних зв'язків»	2

Польовий Л. П. Історико-партійні аспекти концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни: історичний досвід, проблеми, деякі завдання	9
Постанова Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів Української РСР про присудження Державних премій Української РСР в галузі науки і техніки 1985 року	3
Репринцев В. Ф. Сесія Загальних зборів Академії наук Української РСР та Загальні збори Відділення історії, філософії та права АН УРСР	7
Сарбей В. Г. Всесоюзна конференція проблемної ради «В. І. Ленін і місцеві партійні організації»	2
Теми дисертацій і монографій	3, 4, 9
Терентьева Н. О. І колоквиум істориків СРСР і Греції	3
Терентьева Н. О. Вчена із США у Києві	9
Терентьева Н. О. Шведський вчений у Києві	10
Шевченко Л. А. Про діяльність Наукової ради «Історія радянського суспільства»	8
<u>[Скаба Андрій Данилович]</u>	9
<u>[Юрченко Олександр Трофимович]</u>	12

* * *

Алфавитний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1986 р. 12

НОВІ КНИГИ

XXVII съезд Коммунистической партии Советского Союза, 25 февраля — 6 марта 1986 года: Стеногр. отчет. В 3-х т.— М.: Политиздат, 1986.— Т. 2. 320 с.; Т. 3. 589 с.

Перебудова невідкладна, вона стосується всіх і в усьому: Зб. матеріалів про поїздку М. С. Горбачова на Далекий Схід, 25—31 липня 1986 р.— К.: Політвидав України, 1986.— 94 с.

Заява Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова по радянському телебаченню, 18 серпня 1986 року.— К.: Політвидав України, 1986.— 14 с.

ГОРБАЧЕВ М. С. Ответы на вопросы главного редактора газеты «Руде право» товарища Зденака Горжени.— М.: Политиздат, 1986.— 16 с.

Активная социальная политика: поиски, находки, решения.— М.: Мысль, 1986.— 158 с.

БАСМАНОВ М. И. Коммунисты и мир: Ист. опыт и современность.— М.: Мысль, 1986.— 287 с.

Борьба СССР в ООН за мир, безопасность и сотрудничество, 1945—1985.— М.: Политиздат, 1986.— 383 с.

Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны, 1941—1945.— М.: Наука, 1986.— 216 с.

Герои и подвиги: Кн. 8.— М.: Воениздат, 1986.— 280 с.

Говорят погибшие герои: Предсмертные письма сов. борцов против нем.-фашист. захватчиков, 1941—1945.— М.: Политиздат, 1986.— 398 с.

ГРОМЫКО А. Африка в мировой политике.— М.: Наука, 1986.— 240 с.

ЗЕВЕЛЕВ А. И., ПОЛЯКОВ Ю. А., ШИШКИНА Л. В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов.— М.: Мысль, 1986.— 255 с.

ЗОЦ В. А. Православие и культура: факты против домыслов.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 223 с.

История советского крестьянства: В 5-ти т. Т. 1. Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917—1927.— М.: Наука, 1986.— 455 с.

Кипр: Справочник.— 2-е изд., испр., доп.— М.: Наука, 1986.— 271 с.

Комсомол и школа: Документы съездов, конференций комсомола, пленумов Бюро и Секретариата ЦК ВЛКСМ, 1919—1985 гг.— М.: Мол. гвардия, 1986.— 335 с.

Критика буржуазных фальсификаций истории социалистического содружества в Европе.— М.: Наука, 1986.— 191 с.

КУРИЛОВ И. И., ШУРОВСКИЙ А. Н. «Крестоносцы» антиразрядки.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 182 с.

ЛУЗИК К. С. Два мира — две национальные политики.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 103 с.

МАДИССОН В. В. Научно-техническая революция и рабочее движение в странах капитала.— Киев: Вища шк. Изд-во при КГУ, 1986.— 144 с.

МАУРЕР Г. Без работы: Устная история безработных.— М.: Прогресс, 1986.— 320 с.

МЕЛЬВИЛЬ А. Ю. США — сдвиг вправо: Консерватизм в идейно-политической жизни США 80-х гг.— М.: Наука, 1986.— 216 с.

Мы — интернационалисты: Воспоминания сов. добровольцев — участников национально-революционной войны в Испании.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1986.— 366 с.

Народное хозяйство социалистических стран в 1985 году: Сообщения стат. управлений.— М.: Финансы и статистика, 1986.— 189 с.

Наука і культура: Україна: Щорічник. Вип. 20.— К.: Т-во «Знання» УРСР, 1986.— 495 с.

Проблемы коммунистического движения: Ежегодник. 1985. Победа социализма над фашизмом и мировой революционный процесс.— М.: Мысль, 1986.— 327 с.

Профсоюзы в борьбе за мир и разоружение.— М.: Профиздат, 1986.— 247 с.

РИМАРЕНКО Ю. И. Буржуазный национализм и клерикализм.— Киев: Политиздат Украины, 1986.— 140 с.

СИДОРЧУК М. Ф., ЧУПРИНА В. М. Більшовики України у Лютневій революції 1917 року.— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1986.— 152 с.

СУСЛОВА Ф. М. Начало организованной борьбы: Историческое значение ленинского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса».— М.: Мысль, 1986.— 255 с.

США — Западная Европа и проблема разрядки.— М.: Наука, 1986.— 263 с.

Українська РСР. 1985: Корот. стат. довід.— К.: Техніка, 1986.— 383 с.

ХЭЛЗ. Годы трудовых свершений: Очерк истории Харьк. электротехн. з-да.— Харьков: Прапор, 1986.— 111 с.

ШВЕДОВ А., РУМЯНЦЕВ В. Советско-ливийские отношения.— М.: Прогресс, 1986.— 188 с.

Черные американцы в истории США: В 2-х т. Т. 2. 1917—1985.— М.: Мысль, 1986.— 293 с.